

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

III—IV.

SZEGED
1959—1960

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
SECTIO PHILOLOGICA

NYELV ÉS IRODALOM

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА
SPRACHE UND LITERATUR

V/1—VI/1

SZEGED
1959—1960

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

III—IV.

SZEGED
1959—1960

Szerkeszti:
BÁLINT SÁNDOR, HAJDÚ PÉTER és NYÍRI ANTAL

Megjelent 500 példányban
Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar dékánja
Szegedi Nyomda V. 59-3652

MISCELLANEA II.

MÉSZÖLY GEDEON

GONDOLATOK ARANY OLVASÁSA KÖZBEN

I.

SCHÖPFLIN ALADÁR hibáztatta valamelyik cikkében „A walesi bárdok” e mondatának szórendjét: „Ötszáz, bizony, dalolva ment | Lángsírba velszi bárd.” — Úgy látszik, azt tartotta volna helyesnek, természetesnek: „Ötszáz velszi bárd ment...”

Nem volt igaza SCHÖPFLINnek. Arany sorának szórendje lélektani, SCHÖPFLINÉ pedig prózai. Aranyé a magyar nép szórendje, éppen SCHÖPFLINÉ a nem természetes, erőltetett. Aranyé a megjelenítő, az a lélekben fölillant képeket a nyelv által azonnal láthatóvá teszi.

A szörnyű — mint ma mondanánk — tömeggyilkolásból, legelő a szám, ötszáz, van, a hihetlent bizonyító *bizony*-nyal, utána meg a mártírok halálmegvetését festő: *dalolva ment lángsírba* — és csak ezután következhetik, tudja a költő és hallgatósága, hogy kikről van szó: *velszi bárd*.

Most aztán a dactól izzó sorok nekilendülése: „De egy se bírta mondani: | Hogy: éljen Eduárd.— |

II.

Alom — Való. Arany ezt a költeményét 1848-ban írta. Hangulata szabadságharcunk őszi szakasza és a decemberi harctéri helyzet miatt ily komor. (Schlick elfoglalta Kassát, Perczel csatát veszített Mórnál, Windischgraetz a főváros ellen nyomult, gőgös követelése: „Unbedingte Unterwerfung!”)

E költemény 141. sorához — „A kétségbeesés az én reménységem” — VOINOVICH ezt a megjegyzést fűzi: „talán egy olvasmányból ered.”

Nem *talán*, hanem *bizonyosan*. Nem *egy valamelyik* olvasmányból, hanem az Aeneisből: „*Una salus victis nullam sperare salutem.*”

Hexameterben talán így lehetne:

Egy a legyőzöttnek menekülés: nem menekülni!

De Arany a magyar alexandrinusban ezt hívebben, tömörebben tudja mondani.

Az Arany-korszak deákos műveltjei szintén az Aeneisből idézgettek ezt: „Iam proximus ardet Ucalegon” — „már a szomszéd Ukalegon háza is ég” értsd: közvetlen közelünkben a fenyegető veszély.

III.

1877. aug. 2-i kelettel írta bele a „kapcsos könyv”-be Arany az *Öreg pincér*-t, ezt a megható humorú verset. Így kezdődik:

Az öreg pincér se gyanítja,
Hogy versbe legyen kanyarítva,
De kivált hogy *pláne* magyarba:
Ha gyanitná, jönne zavarba!

*

Töri bár húsz éve a *nyelvet*,
S foga megritkult, haja elment:
Nem bírta kivenni a vadját,
Megijedne bizony, hogy eladják.

Ezt: „a vadját”, „eladják” Arany így ejtette: a vaggyát, elaggyák. Ezt is, hogy „mondja”, „mondják”, így ejti ki a magyar ember, hogy „mongya”, „mongyák”. Így ejtve, így *hangoztatva*, hogy *mond-ja*, *mond-ják*, *ad-ja*, *ad-ják* csak silabizáló iskolásgyerektől, művelteskedő néptanítóktól, fontoskodó hitszónokoktól hallottam, parasztembertől soha.

*

Valaminek 'kivönni a vaggyát' — ezt nagykőrösiektől hallottam, ott, ahol Arany tanárkodott. Az volt ennek a szólásnak értelme, hogy 'kivenni az értelmét'; 'kivöttem a vaggyát' = megértettem; 'nem tudtam kivönni a vaggyát' = nem tudtam megérteni. Ami e *vagy* szó származását illeti, azonos a *vagy* állítmányi alakkkal, mely ma csak második személyűnek él (te *vagy*), de valahá harmadik személyűnek is élt (*vagy-on*, többes *vagy-nak*) *vad-nak*). Nem bírta kivenni a *vad-ját* = nem tudta tökéletesen érteni.

Megijedne bizony, hogy eladják. —

ez megfordítottja annak, hogy a németet így-úgy beszélő magyar meg azt mondja: „már értek annyira németül, hogy nem tudnának rajta eladni”.

IV.

Emberöltő

Mint ha pásztortűz ég...
Toldi Miklós képe úgy lobog fel nékem
Majd kilenc-tíz ember-öltő régiségben.

HORGER ANTAL az *emberöltő*-nek egy erőltetett, semmitmondó magyarázatát adja (MNy. 13 : 106). Szerinte a *kélék* ~ *kél* ~ *költő*-höz hasonlóan lehetett *élék* ~ *él* ~ *öltő* is. Az *emberöltő* az az idő, mely az embert bizonyos átlagos határok között élteti, élni engedi (vö. *versköltő*, *tűzoltó*).

MELICH JÁNOS (MNy. 13 : 194) nem ért egyet HORGERREL. Úgy véli, hogy az *emberöltő*-vel csak a XIX. század közepén találkozunk először. Arany a Keveházában is írja:

A széles völgy egy lábnyom: a
Súlyos had óriás nyoma,
Ki egyet toppantott s ehol!
Egy *emberöltő* nincs sehol.

Nagyon becses az 1786-i Magyar Hírmondó adata, melyet SIMAI ÖDÖN közölt (MNy. 13 : 303): „Tsudálatos, és ezen *öltő ember* értére ujj dolog az, a' mely most a' Szilágyat egész bámulásba ejtette”. Ugyancsak Simai közli az 1790-i Mindenest Gyűjteményből (352): „Ha fel-veszszük, hogy a' földön él 1000 Milliom ember, és hogy *egy Nemzetség vagy ötöbéli Ember* tsak 33 esztendőig él” stb.

A XVIII. századi Nagyenyedii Demokritusban olvasom azt a jeletet, hogy az egyik ember a másik embernek az ajtón közvetlen utána megy ki, azt nyomon követve — s ez a kifejezés van erre: „*utána öltődik*”. Itt egyik *ember* a másik *ember* után *öltődő*.

PAIS DEZSŐ (KCsA. II. 460—3) szerint az „egymásba akaszzkodó *méhékből* alakult *méhraj* szemlélete volt az indíték” arra, hogy az emberek egymást követő nemzedékeit „*emberöltők*”-nek nevezzék el.

A méhek azonban egymásba *akaszkodnak*, nem *öltődnek*. Maga az *ölt* ige is, az egymás után sorban következő *öltések* is a varrás szemléletére mutatnak, hogy az volt az *öltő*, az *emberöltő* szó megszületésének oka.

„Egyik szavát a másikba *öltetni*” — ez is Arany szólása.

V.

Finn folyóiratban olvasom ezt az ilyen című értekezést: *Der Kuckuck bringt den Frühling*. A kakukk hozza a tavaszt. Különböző országokbeli népi hiedelmekről számol be a tanulmány szerzője; magyarról, magyarországról azonban nincsen tudomása.

Arany jól ismerte ennek a madárnak óvatos röpte módját is, az egyhangú kakukkolasához fűződő babonát is, azt, hogy olvassa csak meg az ember, hányat kakukkolt neki: annyi esztendeje van még hátra.

Télben

Almodám tavasszal,
Szép, derült, virágos tavaszi napokkal...

*

Száz meg száz madárhang
Szól az árnyas erdőn, titkait beszélvén,
Bokorról bokorra lomha kakuk szállong
Szellős róna szélén.

*

Olvasatlan ígér
Hosszu, hosszú évsort, melyből egy se tölt el,
Melynek mindenikén örökös tavasznak
Reményszine zöldell.

*

Arany, mikor ezt a költeményét írta, alig volt még túl a harmincon, mikor meg az én édesapám az ő tanítványa lett a nagykőrösi gimnáziumban, még jóval innen volt a negyvenen. Ótöle hallottam, hogy diákjai, kik nagyon szerették, tisztelték, így emlegették: „az öreg Arany”.

Bár többet kakukkolt volna az a kakukk!

VI.

Az Álom — Való-ban ezt a sort, hogy „A kétségbeesés az én reménységem: —” emez a két sor követné:

E kettészakított oroszlán kebele
Szebb remények édes mézivel van tele.

De sajtóhibából *mézivel* helyett *mezivel* van az Akadémiai Kiadó 1951-i kiadásában. Sajnálatos sajtóhiba, megtéveszthet, mert van olyan szó is, hogy *mez*, *mezivel*. Olyan kiadásban, mely Arany „imprimatur”-jára jelent volna meg, ilyesmi nem fordulhatott volna elő. Hogy nem *mez*-ről, hanem *méz*-ről van itt szó, kitűnik VOINOVICHnak e sorokhoz fűzött magyarázatából, hogy tudniillik „a bibliából van ez a kép (Bírák Könyve, XIV. 5—8.)”.

A bibliai hely így van:

5 Alá méné annac okáért Samjon, az ő Attyáual és Annyáual Thimnathba, és mikor iutottác volna Thimnathnac szőlő hegyére, imé egy Orofzlán kőlyöc ordítuán íőue. ő eleikbe.

6 Es fel indita őtet az WRnac lelke, és ketté űzakaűz tá azt, miképen ketté űzakaűz tatic à gedelye, és űemmi nem vala kezébe, és nem mondá meg az Attyánac és Annyánac mit czelekedett vala.

7 Alá méne az vtán és űzóla az aűűű ony embernek, az ki tettzett vala Saműonnac űűemei előtt.

8 Meg tere pedig egy nihán nappal az vtán, hogy haza vinné őtet, és oda tere hogy látná az oroűűlálnac hólt teűtét, és imé egy ray méh vala az oroűűlálnac hólt tagiába, és mez. (Károli Gáspár: *Biráak* könyve, XIV. 5—8; 1590.)

De van még durvább, szövegéktelenítő sajtóhiba is, nagy gondatlanságra valló, az említett Arany-kiadásban (229—230. l.), a *Bajusz*-ban:

S míg a ponyvát sietősen
ő Jerősen
Apró szeggel odaszegzi...

Göre Gábor bíró úr, Gárdonyi Gézának ez a maga korában népszerű alakja, meg akarja tapasztalni a nyomdát is. Mikor beviszik, mondja, hogy mutassák meg neki azt az urat is, aki a *sojtahabűkat* szokta csinálni. Kérdik, mit akar vele? Mit? — Ő biz azt bírőpálcájával jól elveri.

Singer és Wolfnert, Göre Gábor bíró urat ám üsse a kő, de mégis az *Akadémia* — és *Arany*...

VII.

Zács Klára neve és Zács Felicián neve Zács volt-e, vagy — *Zák*? Mert hogyha honi történetíróink nem Zács Feliciánt emlegetnének és Madarász Viktor nem Zács Feliciánt festette volna, akkor az epikai hitelt mindenben szigorúan vevő Arany bizonyára — *Zák*-ot irt volna. Miért?

Csákvár a Fehér megyei „Vértés vadonában”, hol Szép Ilonka „hervadása liliomhullás” volt, bizonyára a Csákok emlékét őrzí nevében, valamint Csáktornya is, a későbbi Zrínyiek tartományában.

De sem Zácstornya, sem Zácsvár nincsen, van azonban — *Zákvár*.

Hol? Fehér megyében a Vaáli völgy déli felét kísérő dombláncolat legkiemelkedőbb pontján.

Tabajdon az apám Mandula-hegyi szőlejétől Vaál irányában menést van — így nevezik a tabajdiak ma is — *Zákvár*.

Kis kerületű kerek domb ez a Zákvár, terméskőből rakott épület omladékai vannak rajta.

„Csekély a domb, alig emelkedő...
Ki gondolná, hogy százados nagy emlék!”

A Zákok véres tragédiájának emléke.

Az egész eseményt — jegyzi meg VOINOVICH — a költő a *Chronikon* Budense Podhraczy-féle kiadásában (1838) olvasta; ott idézve van

Istvánffyból a következő: „Verum communis et per manus tradita fama fert et a citharaedis ad lyram canitur, Reginam ipsam mira arte procurasse, concubitus Clarae filiae Feliciani, Casimiro fratri suo, quae Reginae erat a cubiculis, cum illa Adventus tempore, quasi suas sphaerulas oratorias in cubiculo oblita esset, Claramque pro eis templo remisisset, ubi Casimirus Reginae frater eam oppressisset Et cum Calendis Januarii Clara patri id cum fletibus et lachrymis significasset, ita illum injuria ista affectum ad vindictam sumendam inductum et afferatum.”

Az első versszak még mást is juttat eszembe.

Királyasszony kertje
Kivirult hajnalra:
Fehér rózsza, piros rózsza...
Szöke leány, barna.

Egy régi Nyelvőr, melynek Arany szorgalmas olvasója volt, ezt a csángó népdalt közölte:

Szent Ilie napján
Zajzon vize partján
Magyar lányok, oláh lányok
Piros rózsák, tulipánok...

Ezek a sorok csendülhettek meg Arany emlékezetében, mikor a Zács Klára első versszakát írta, a csángó népdal *versformájában, képeire, képei hangulatára emlékeztetően.*

VIII.

Nagyanyám, Medgyessy Judit, nagykőrösi születés volt 1798-ból. Nyolcvankilenc éves volt, mikor én hét éves gyermek voltam. Sokat mesélt nekem. A *Radó és Ruzsinká*-t is. A meséket apjának, Medgyessy Pálnak egy igen öreg kocsisától hallotta. A *Radó* név és a *Ruzsinka* is azt mutatja, hogy délszlávoktól került hozzánk ez a népmese.

Arany ebből alkotta meg a *Rózsza és Ibolyá*-t.

Persze, *ördögös* embert emleget a mese, nem *ördögös*-t, mint az akadémiai kiadás Arany-szövegében van (16. l. 30. s.). Az *ördög* szó alakja a Halotti Beszédben még *ürdüing* volt, ennek későbbi nyelvemlékeinkben volt *erdeng* változata is.

Az *isten-es* ember megfelelő ellenpárja az *ördögös*. Nincs *ördöngeni* ige, nincs *ördöngő* igenév.

Még ilyen is olvastam pesti újságban, hogy *verbungós* 'verbunkos' értelemben.

AZ ÉH ÉS AZ ÓZ

1. Az EtSz. és a SzófSz. szerint *éh*, *éhes* szavunk eredete ismeretlen. MUNKÁCSI Vogul Népköltési Gyűjteményében azonban a következő verssor található: (I, 153):

āyiñ ɣum ā;it sim pojti.

Magyarul:

leányos ember leányának *éhe* (szíve) csillapul.

Tehát a vogul nyelv az 'éhe csillapul' fogalmát úgy fejezi ki, hogy: *szíve* — vogulul: *sim* — csillapul. Ez a vogul *sim* a magyar *szív* szóval egy eredetű, s a vogul a magyar *szív* szóval egy eredetű *sim*-mel fejezi ki azt is: 'éhes'.

Mivel az *éh* a régi nyelvben alakváltozataival együtt 'belsőrészt' és 'szív'-et jelent, nyilvánvaló, hogy a magyar *éh* 'hungrig' ezzel a 'cor, intestinum' jelentésű *éh* ~ *ih* < *juh* ~ *joh* < *junh* ~ *jonh* szóval azonos, s a 'famelicus' jelentés a 'cor, intestinum' jelentésből keletkezett.

Ezzel meg van fejtve a magyar *éh* szó és származékainak eredete.

2. Az *öz* szó eredete, mint BÁRCZI is megírta, eddig ismeretlen. MUNKÁCSI említett művében azonban vannak olyan adatok, melyek az *öz* szó eredetének nyomára vezetnek.

(III :I, 365):

A jóra való nők, (mint) *tavaszi bőröket*,
(úgy) dobálják (egymást),
a jóra való férfiak (mint) *őszi bőröket*,
(úgy) csapdossák (egymást).

tūjä-taul' jamés nēt
rēpilawēt,
takwsi-tgul' jamés ɣumit
ɣosylavēt.

En úgy gyanítom, hogy az *ősz-bőr-ből*, *őzbőr-ből* lett tapadással az *öz* szó.

Az *őszi bőr* vastagabb, becsesebb volt, mint a *tavaszi*.

Petőfi is észreveszi, hogy télen „bozontos” a bús tinó.

Budapest, 1960. jan. 1.

LEÍRÓ MAGYAR NYELVTANRÓL¹

Régen írtam egy leíró magyar nyelvtant, középiskoláknak szántam.

A könyvből tanítani szándékozó tanárok, tanárnők számára volt abban ez a tájékoztató, mely itt következik. Hátha tudná valaki hasznát venni még most is. Gondolatkeltőnek.

Most, mikor könyvemet tanártársaim ítélőszéke elé bocsátom, legyen szabad néhány szót szólnom arról a módszerről, melyet nyelvtanomban követek.

Elvem ez: ismerttől az ismeretlenre; ne magyarázzunk ismeretlent ismeretlennel.

Ha gyermeket zenére kezdenek oktatni, nem gyönyörű Beethoven-darabokat játszatnak vele, hanem egyszerű, unalmas skálával nyaggat-

¹ A szerző akkor írta még ma is kéziratban lévő nyelvtanát, mikor a középiskolai tanterv a nyelvtanítást mondattannal kezdte. A szerk.

ják. Ha gyermeket tornára fognak, nem bukfenceztetik át mindjárt a nyújtón, hanem előbb csuklógyakorlatokat végeztetnek vele. Ha gyermeket úszni tanítanak, nem dobják azonnal a mély vízbe, hanem szárazon próbálja a tempót. Gyermekkel egyszerűbb vonalú tárgyakat kezdenek vázoltatni, csak lassanként kapatják színes kompozíciókra. Így folytathatnám ezt tovább.

Nem kezdem tehát nyelvtanomat, nyelvtanom példáit az összetett mondaton, hanem az egyszerűn, nem a bővítetten, hanem a puszta mondaton, s nem beszélek addig kérdő, óhajtó, fölszólító mondatokról, míg a „rendes” mondattal, a közlő mondattal, a „mondat”-tal, annak részeivel meg nem ismerkedett a tanuló.

A puszta állítmány megismerése kezdőnek könnyebb akkor, ha az állítmány ige. Ezért az állítmány megkeresését igei állítmányú mondatokon kell kezdeni. Az állítmány után könnyű megtalálni az alanyt. (Lásd az 1. fejezetet.¹) A bővítő mondatrészek közül legelőször kerül a sor a tulajdonságjelzőre, mert az ragtalan, tehát nem kell vele együtt mindjárt a rag fogalmát is tanulni és természetesen a raggal együtt a tőét. (2.) Mivel a névelő eredetileg tulajdonságjelző volt, de már nem az, már nem mondatbővítő mondatrész, azért ezt a negatív állapotát csak a tulajdonságjelző után lehet megértetni. Az *az* és *a* váltakozása szükségessé teszi a magánhangzók és mássalhangzók megkülönböztetését is. (3.) A tulajdonságjelzővel bővített alany után következnek a tárggyal bővített állítmány. A tárgy megértéséhez meg kell tanulni, mi a rag, mi a tő. A *halat* alakban a tő ezer esztendővel ezelőtt volt *halá*, ma: *hal*; csakis ezt tekinthetjük tőnek a *leíró* nyelvtanban. Tehát a végső *-a-* synchronistikus szempontból nem tövéghangzó, természetesen nem is kötőhangzó, hanem *előhangzó* (4.) Az állítmány a példákban eddig ige volt, soha nem névszó. Ige és névszó közti különbségtételhez ugyanis meg kell ismernünk előbb azt, hogy milyen szerkezetű az ige múlt idejű alakja. A névszó tárgyragja és a múlt időrag alkalmas a hosszú mássalhangzó megismertetésére. (5.) Ha igeidőről van szó, tudni kell, mi a személy és a személyrag. (6.) Mivel így többféle ragos mondatrészt lát a tanuló, a többféle rag mellett meg kell ismernie a többféle tőt is, hogy világosan lássa a mondatrészek szerkezetét. (7.) Az ige és névszó *mai* lényegét (hiszen valamikor egyik voltak) *mai* különbségük alapján lehet megértetni. A különbség múlt idejű állítmányi szerepükön észlelhető. A névszói állítmány tárgyalásához szükséges a *van* ige kétféle szerepének, létezését jelentő és a névszói állítmány múlt idejét jelölő szerepének ismerete. A *van* kétféle szerepének láttatásához szükség van a *hol?* kérdésre felelő leggyakoribb helyhatározónak, a *-ban*, *-ben* ragosnak, bemutatására. Természetesen meg kell ismertetni a *van* jelen idejű ragozását is. A *van* ragozása alkalmat ad a *megy* ragozásának ismertetésére is. (8.) Az igék többese után a névszók többesére is át kell térni, s mivel már ismerik a tanulók a többtöví szavakat, észleltetni lehet a többesragot. (9.) A *t-s* múlt időhöz csatlakozik az *-á-*, *-é-s* múlt is, a „régies múlt” idő. (10.) Csak ezek után

¹ A szövegben található, zárójelbe tett számok a kéziratos nyelvtan fejezeteire vonatkoznak.

következhettek az ige és névszó, az igei és névszói állítmány megkülönböztetésére. Mint tudományellenes tanítást, el kell vetnünk a „kiegészítő” fogalmát és nevét. (11) Most már következhetnek a névszónak különféle fajtái, mint a főnév és melléknév. (12) Mielőtt a körülményszóról (határozószóról) beszélhetnénk, részletesebben kell foglalkoznunk a már érintett helyhatározóval, mert a helyhatározó valamennyi határozónak alapja. A hátsó és első hangrendű (= mély- és magashangú) ragok alkalmat adnak a hangrendi jelenségek megfigyelésére is. (13) A helyhatározók után azonnal kell következnie a határozók másik fő csoportjának, a képes helyhatározóknak, (14) majd a képes helyhatározók számos faja közül a legkönnyebben megismerhetőnek, az időhatározónak. Egyúttal sor kerül a körülményszóra (így nevezem a határozószót, hogy ne keverjék össze a tanulók a *határozóval*), sor kerül a körülményszó egyik változatára, a névutóra is, hogy így már a sokféle határozó tárgyalásához ismeretes legyen mind a ragos, mind a névutós határozó. Az időhatározó jó alkalom a ragtalan határozó megismerésére is. (15) Miután már szó volt tárgyról, elő kell venni az alanyi és tárgyas ragozást, és ezzel kapcsolatban a személynévmásokat. A személynévmásokkal azért nem lehetett előbb foglalkozni, mert a velük együtt tárgyalni való *énbennem*-féle alakokat nem lehetett volna a körülményszók előtt megértetni. (16) A személynévmás után azonnal kell szólni a mutató névmásról, hiszen az gyakran váltakozik a harmadik személynévmással; s mivel már ismert a főnév és melléknév fogalma, rá lehet mutatni a névmásnak főnévi vagy melléknévi jellegére. (17) Az igék személyragozása után térünk át a „névszói”, vagy birtokos személyragozásra. „*Névszói személyragozás*” helyesebb elnevezése volna az úgynevezett „*birtokos személyragozás*”-nak, mert hiszen ebben az a megkülönböztető lényeg, hogy a rag a birtokos személyét jelöli, hanem az, hogy mindig névszóhoz járul. „*Ettem*”, ebben logikailag inkább jelöl a személyrag birtokost, mint ebben: „*az étel készítője*”, vagy pedig ebben: „*érette*”. Az is zavart okoz tanítás közben, hogy nem a birtokos ragját nevezzük birtokos személyragnak, hanem a birtokét: a *birtokos* ragja a *-nak, -nek*, mely a *birtokoson* van, de az a rag, mely *birtokon* van, nem *birtokrag*, hanem *birtokos személyrag*! Mind gyakorlati, mind leíró nyelvtani, mind nyelvtörténeti szempontból helyesebb a szerint tenni különbséget a személyragok között, amint azok igéhez vagy névszóhoz járulnak. Ha az ige ellentéte a *névszó*, egészen természetes, hogy az *igei személyragozással* szemben a *névszói személyragozásnak* kell állania. Természetesen nem beszélek „*többes i*”-ről, mert ez a tanítás nyelvünknek mind múltjára, mind jelenére vonatkoztatva tudományellenes volna s a tanuló nehezen is érti meg. A birtokosjelzőt csak most lehet elővenni, mert a ragos birtokosjelző csakis a képes helyhatározók után érthető meg, a nyelvtani birtokos személyragos volta pedig csakis a névszói személyragozás után. A birtokosjelzőnek a birtokosság fogalmával való jellemzése, meghatározása csak némely esetre illik; ezért a birtokosjelző állandó ismertető jelül én a *nyelvtani birtokos személyragos voltát* veszem. (18) A ragos birtokosjelzőt könnyű összetéveszteni a leggyakrabban vele

egyragú, rokon részeshatározóval. Ezért a birtokosjelző után ezt kell tárgyalni. De nem szabad a részeshatározó fogalmát csak a *-nak*, *-nek* ragosak és *számára*, *részére* névutósak körére szorítani. Ennek a tágabb értelmezésnek meglesz a haszna idegen nyelvek tanításakor is (dat. *commodi*, *incommodi*). (19) Az időhatározók után az egymással sok ponton érintkező mód- és állapothatározók azok, melyek legvilágosabban mutatják képes helyhatározó voltukat. Ezekre kell áttérni. Az eredet- és eredményhatározó elnevezést elvettem, hogy el ne válasszuk őket az állapothatározóktól, s egyúttal olyan magyarázatát igyekszem adni az előállapot-határozónak (= eredethatározó), hogy össze ne legyen téveszthető hasonló ragú okhatározóval. Itt mutatok rá arra, hogy a *lesz* és *marad* mellett nem kereshetünk „kiegészítő”-t, mikor ragtalan határozó van mellette. (20) A számjelzőt csak a számnévvel együtt lehet tárgyalni, de nem tanácsos elválasztani a számnevet a számnevekből való határozóktól sem. A számnevekből való határozókat azonban nem lehetett előbb fejtegetni azon határozóknál, amelyek közé beilleszthetők. Ezért a számnevekből lett határozók miatt csak most kerülhetett elő a számnév és számjelző. Itt utalhatunk arra, hogy háromféle jelző van. (21) A *-val*, *-vel* rag és a jelentésbeli rokonság miatt a társ- és eszközhatározót együtt kell előadni. Sokkal egyszerűbb a nyelvtörténetnek és lélektani folyamatnak megfelelően a helyhatározóból származtatni és képes helyhatározóul fogni föl ezeket, mint beleerőltetni valami más határozócsoportha alfaj gyanánt. Ellenkezik a nyelvtörténettel az, hogy a *sassal* alak *sasval*-ból lett. A *sassal* eredetibb *sasal*-ból olyan hangzőközi mássalhangzónyúlással lett, mint *magassan* < *magasan*. A *-val* csak elvonás a *halálá-al* > *halálá-v-al*-féle alakokról. Nem tanítunk a középiskola első osztályában nyelvtörténetet, de nem szabad hamis nyelvtörténetet sem tanítani. Ha pedig azt mondom, hogy a *sassal* *sasval*-ból lett, az fölösleges és hibás nyelvtörténeteskedés. Tudományos szempontból helyes és gyakorlati szempontból is egyszerű azt mondani, hogy a rag *-al*, *-el*, *-val*, *-vel*. Hogy az *-al*, *-el* előtt mindig hosszú a mássalhangzó, azt már könnyen megértik a tanulók, mivel ismerik a többletvü szokat. A *sassá* alakban is *-á* a rag, *sass-* a tő, a *melléktő*. (22) Tovább haladva a határozók között, együvé kell fogni az ok- és célhatározót. Mivel az előbbi fejezetben bővebben volt fejtegetve az, hogy a képeshelyhatározók képes helyi értelme sokszor feledésbe juthat, elfogadható lesz a tanulónak az, hogy például a *miatt* és *végett* határozók is a képes helyhatározók egyik-egyik fajtája. (23) A hasonlító határozóval nem hozakodtunk eddig elő, míg nem szólunk a fokozásról. A fokozás képzőjéről hogy szólhatnánk addig, míg nem mondtuk meg, mi a képző? Szükséges ezt megmondanunk röviden már az első osztályban. Szükséges ez a helyesírás miatt is, hiszen helyesírás szempontjából rag és képző között nincs különbség. Szükséges azért is, mert hiszen már az első osztályban is szólni kell igenevekről. Fontos azonban, hogy az igeneveket ne nagyon különítsük el a többi deverbális névszóktól, s tanácsos most még kiikerülni a papiroson jövő idejű igenévnek megtett *-andó*, *-endő* képzős névszókat. (24) Csak az igenevek után lehet az *írni fogok* jövő idejű alakra áttérni, mert hiszen

ennek egyik alkotó része igenév. (25) Így a három idővel már készen lévén, itt az ideje az *ikes igéknek*. Ez a magyar nyelv külön életében fejlődött ragozás soha nem volt állandó és egységes, ma sem az, tehát bővebben foglalkozni vele az első osztályos nyelvtannak még nem kell. Esetenként figyelmeztesse a tanár a tanulókat arra, hogy az *irodalmi nyelvben* ez s ez *ikes* ige alakja hogyan van. (26) Mivel már tudják a tanulók, mi a képző, megértik, mi a fokképzés, és ezzel kapcsolatban megismerkedhetnek a hasonlító határozóval. Természetes azonban, hogy alapfokú melléknév mellett egyenlőség kifejezésére szolgáló határozót is hasonlító határozónak kell vennünk. Sokszor jelentkezik együtt a hasonlító határozóval a tulajdonsághatározó — így nevezem a tekintet-határozónak emlegetett határozót, mert e mostani elnevezés nagyon a külső után lett, nem a tartalomból. (27) A kötőszórol csak most szólnunk, mert azzal egyszerre kell az összetett mondatról is megemlékeznünk. Összetett mondatra pedig nem akartunk átugrani addig, míg az egyszerű mondat jelenségeivel nem foglalkoztunk. Az összetett mondat részeit nem *tagoknak* nevezem, mert a mondat tagjait a tanuló összevetheti a mondatot alkotó szavakkal, a mondat részeivel, a mondatrészekkel. Mivel az összetett mondat *tagjait* úgy is szokták emlegetni, mint *mondatokat*, helyesebbnek találom a *tagmondat* elnevezést. Az összetett mondat megkivánja, hogy a *visszavivő* vagy *vonatkozó* néven emlegetett névmásról is szöjünk. Én e névmás helyesebb nevének tartom a *kötőnévmás* szót. Mert ugyan hogy vinne *vissza*, mikor a főmondat nemcsak előtte lehet, hanem utána is? Az meg, hogy *vonatkozik* valamire, semmi megkülönböztetést nem mond, hiszen a mutató névmás is *vonatkozik* valamire. Megkülönböztetési azonban az *aki*-féle névmásokat az *az*-félektől az, hogy az előbbieket csak *mint kötőszók* szerepelhetnek. Okosabb és magyárosabb hát rájuk a *kötőnévmás* műszót szabni. (28) Míg összetett mondatot nem láttunk, addig nem lehetett a föltételes módot bemutatni. Hogy pedig a harmadik móddal se maradjunk adósok, a föltételelessel együtt végezhetünk a *parancsoló* móddal is. Így nevezem, nem *fölszólító* módnak. Így nevezik ezt a módot, *parancsolónak*, a latin imperativus után más európai nyelvek nyelvtanai is, így nevezték a mi régi nyelvtanaink is — kár ezt a műszót mellőznünk a mesterkélt *fölszólító* helyett. A parancsoló módú igealak jó alkalom arra, hogy megkülönböztessük az *elemző* (etymologikus) és *hangjelző* (phonetikus) helyesírást, és bevalljuk, hogy némely nyelvtani alakot sem egyik, sem másik elv szerint nem írunk. (29) Minden módú mondat lehet közlő vagy kérdő mondat: most tehát ezekről lehet szó. Közölhetünk valakivel tagadást is, tehát fölösleges külön tagadó mondatról beszélnünk. Éppúgy nem kell a tiltót sem elkülöníteni a parancsolótól. Az óhajtó mondatról most lehet megemlékezni, a föltételes és parancsoló után. A kérdő mondatra adott felelet legtöbbször *hiányos* mondat; nem kell összetévesztetni a *mondatpótlóval*. Ezért itt beszélhetünk ezekről is, az indulatszóról is. (30) Minthogy készen vagyunk a föltételes és parancsoló móddal, vizsgálhatjuk az olyan föltételes és parancsoló módú mondatokat, melyekben az állítmány névszó. Itt újabb alkalom van rámutatni az ige és névszó közti különbségre. Mivel most

már az alany és állítmány közti viszony minden más változatát láttuk, ráterhetünk a határozatlan alanyra, de előbb a határozatlan névmást kell megérteni. Német nyelvtan hatása az, hogy *határozott* névelőt különböztetünk meg a magyarban; még szembetűnőbb német hatás az, hogy határozatlan névelőről is beszélünk. Ilyennek magyar nyelvtanban nem lehet helye. (31) Igeközös ige összetett ige, tehát arról csak az összetételnél lehet szó; az összetétel pedig nem előzhette meg a szóképzést. Most erre is sor kerül. (32) Minden mondatrésznek lehet utójelzője, s az utójelzőnek állítmányon kívül minden mondatrész lehet bővítője, tehát most, hogy minden mondatrészrel végeztünk, most vegyük elő az utójelzőt. Igaz, hogy az *utójelző* nem mindig *utól* van, de hát így vagyunk a *névutóval* is. Azért hát mégis jobbnak tartom az *utójelző* elnevezést az *értelmezőnél*, mert hiszen a tulajdonságjelző is ugyancsak *értelmez*, de *utól* csakugyan soha nincs. Összetett mondat után most már az idézetre is sor kerülhet, hiszen az tulajdonképpen összetett mondatnak a része, tagmondata. (33)

Íme, így haladunk végig az első osztály nyelvtani anyagán, s ezután van a helye annak, hogy az egész eddigi anyagot a nyelvtanok szokott fejezetei szerint összefoglaljuk. Ne felejtjük el azonban, hogy a végső „rendszeres áttekintés” a harmadik osztály főladata lesz: ezért van az összefoglalásban több szándékos hiány.

Az Utasítások azt mondják, hogy a „nyelvtani elemzés”-t az „élőbeszédre kell vonatkoztatni”. Mi következik ebből?

Az irodalmi művek *irodalmi nyelve* és az *élőbeszéd* közt mindig több-kevesebb különbség van, némely írónál, némely műfajnál pedig sok különbség. Az irodalmi nyelvű olvasmányok mellett tehát a nyelvtani elemzéshez, nyelvtani magyarázathoz szükség van olyan magyar nyelvi anyagra is, mely az irodalmi művek nyelvénél hívebb képe az élőbeszédnek. Szükség van egészen közönséges, mindennapi mondatokra, tehát természetesen nem olyanokra, hogy: „a gazdag és erényes mézárosnak ezüst sarkantyúi vannak”. Olyan legyen a példamondat, hogy hű írott képe legyen az élőbeszédnek. *Írott* képe addig, míg a könyv be van csukva; de mihelyt kinyitjuk és élőszóval olvassuk, akkor élővé válik az addig néma írás — *élőbeszéddé*, legalább is az élőbeszédnek egy-egy olyan részévé, melyre éppen szükségünk van a nyelvtanításnál. De hiszen mikor az összefüggő olvasmányon végezzük a nyelvtani elemzést, akkor is csak egy-egy kiszakított résszel foglalkozunk, mely természetesen elvesztette azt az esztétikai, illetőleg stílári értékét, mely megvolt addig, míg az a kiszakított mondat a művészi egészben benne volt. *Olvasmányi órán* ha a Nemzeti Dalt olvasunk, milyen hév, gúny, büszkeség, dac, elszántság, fenyegetés csap felénk ebből a sentenciaszerűen kemény mondatból: *Fényesebb a láncnál a kard! Nyelvtani órán*, ha ezzel a mondattal világítjuk meg a hasonlító határozót, olyan szürke mondat ez is, mintha azt mondanám: „A vas keményebb az aranyból.” Sőt az olvasmányból kiszaggatott mondatok nem hogy a stílus dolgában nem különbek a nyelvtaníró csinálta példamondatoknál, de még értelem dolgában is sokszor elmaradnak tőlünk, nem is szólva arról, hogy a dolog természete szerint a nyelvtani

kérdés megértésére nem oly alkalmasak. Nem kartársaim tankönyveit bírálom, hanem egy egészen általános módszerrel polemizálok most, mikor találomra bemutatok egy nagy lelkiismeretességgel és bizonyos módszer keretein belül kitűnően megírt nyelvtanból egy részletet, szabályszerű, olvasmányon, sőt olvasókönyvön alapuló, tehát e szerint úgynevezett stílusfejlesztő nyelvi anyagot:

1. Volt egyszer egy GAZDAG ember.
2. Ez az ember GAZDAG.
3. PIROS vér foly a mentére.
4. A vér PIROS.
5. NAGY baj történt.
6. NAGY a baj.
7. Szép a CSILLAGOS ég.
8. CSILLAGOS az ég.

GAZDAG ember.	PIROS vér.
NAGY baj.	CSILLAGOS ég.
GAZDAG az ember.	PIROS a vér.
Az ember GAZDAG.	A vér PIROS.
NAGY a baj.	CSILLAGOS az ég.
A baj NAGY.	Az ég CSILLAGOS.

Nem hiszem, hogy ilyen nyelvi anyag is jobban „tökéletesítené a tanuló nyelvét írásban és szóban”, mint például Gárdonyi iskolájának (*A gyerekek*) példamondatai: „A kutya ugat. A macska nyávog.”

Én tehát, hogy a nyelvtani elemzést az Utasítások célja szerint minél inkább az élőbeszédre vonatkoztassam, a tárgyalt nyelvtani jelenségekhez minél egyszerűbb példamondatokat közlök, a nyelvtani magyarázatok alapjául.

Természetes, hogy az irodalmi nyelvnek, az élőbeszédtől legtávolabbi stílusban megírt irodalmi mű nyelvének nyelvtani megértése is elengedhetetlen követelmény. Természetes, hogy eleget kell tennünk annak a föladatnak, melyet az Utasítások úgy fejeznek ki, hogy: „A tanítás alapja az olvasmány. Ez szolgáltatja azokat a példákat, melyekből az elméleti (nyelvtani és irodalmi) oktatás elvonható.” Ezért a nyelvtan egyes fejezeteiben az éppen tárgyalt nyelvtani anyag megértéséhez alkalmas olvasmányokat közlök, jobban mondva olvasmányoknak egy-egy összefüggő egészet alkotó, kerekded részletét. Egy-egy jelenetet. Ez olvasmányokban vannak azok a példák, melyeket a tanulónak kell a tanár útmutatásával megkeresnie az elemzésből tanult nyelvtani részlet gyakorlására.

Újabb időben az olvasókönyv szellemének alkalmazkodnia kell a más-más jellegű iskolák szelleméhez. Lehet olyan olvasókönyv, mely az egyik iskolában igen helyén van, de a másikban már nem. A nyelvtan azonban olyan, hogy ha az egyik iskolának rossz, a másiknak is az; ha az egyiknek jó, a másiknak is jó. Ezért nem tartom célszerűnek azt, hogy egy bizonyos nyelvtan egy bizonyos olvasókönyvre legyen szabva. De hogyan lehet ezt kikerülni, ha a nyelvtanítás alapja is az olvasmány, hiszen az olvasmányok nem azonosak az olvasókönyvekben?

Úgy, hogy a nyelv tanításhoz olyan olvasmányokat választottam, amelyek megvannak jóformán minden olvasókönyvben. Ilyen olvasmány elsősorban a János Vitéz. A nyelve is olyan ennek, hogy a legtöbb helyen legközelebb áll a közönséges élőbeszédhez, de amellet megvannak benne a szükséges régiesebb alakok is, az irodalmi nyelv fordulatai is és a stílus magyarsága, szépsége. Tárnya olyan, hogy kedves olvasmánya a gyermeknek, s egyes kisebb részletei is önállóan ke-rekednek ki. Ismerni jól ismerik a gyermekek, s már ez is elősegíti a nyelvtani megértést. Fölhasználok nyelvtanomban több helyen Arany Csodaszarvasának részleteit is; ez szintén kedves olvasmányuk a fiúk-nak, s minden olvasókönyvben benne van. Néhányszor a Keveházához is fordulok. Csak legelől, mikor még kevés a nyelvtani ismeret, csak a legelső leckékben szolgálnak nyelvtani elemzésre való olvasmányul rövid példabeszédek, szólások.

Én nyelvtanomtat tehát úgy szántam, hogy minden olvasókönyv mellé használható legyen.

Külön van olvasmányi óra, külön van nyelvtani óra, jeléül annak, hogy bár mind a kettő közös célt szolgál, de nem azonos eszközökkel, s az egyik talán közvetlenebbül, mint a másik. Ne rontsuk el az olvas-mány élvezését grammatizálással, de ne tévesszük szem elől a nyelvtani óra rendeletését sem.

Aki azon kezdi a zenetanulást, hogy a cigánytól elkezd tanulni egy nótát — abból művelt zenész soha nem lesz. Ezért nem nevetik ki azt a zenetanárt, aki növendékével a skálán kezdi. Unalmas, szürke, talán bosszantó is a skála, de ez az első lépés a Beethoven-darabok felé. En-nek a célnak módszeres megközelítése már benne van a skálában.

A magyar nyelvi tanítás egyik célja a tanulót „megismertetni a nyelv rendszerével”. Ez kötelessége a nyelvtannak és nyelvtani órának. További célja: „fejlesztteni minden tanítványban a nyelvi kifejezés sza-batosságát és ügyességét”. Ez a fő feladata az olvasmányi órának, de közvetett célja a nyelvtannak és a nyelvtani órának is. Ezt a végső célt úgy éri el legbizonyosabban a nyelvtan és nyelvtani óra, ha a tanár és tanuló minél kevesebb fáradságával minél érthetőbbé teszi a nyelvtani jelenségeket.

Öntudatos magyar stilszta és stílusélvező az, aki tudja a nyelvtant. A magyar nyelvtant pedig az tudja, akit magyar nyelvtanra tanítanak magyar nyelvtanóra alatt.

Ami nyelvtanom műszavait illeti, bizony, akad köztük új is. De gondoljunk arra, hogy legtöbb műszavunk nemrég még szintén új volt. Hol pedig régi műszót eleveníttek fel újabb, de már elterjedt helyett, gondoljunk arra, hogy némely mostani rossz műszót jobb előbb elvetni, mint később, amikor még jobban belekeveredik — a tudomány és oktatás kárára — a nyelvtanokba.

Nyelvtanom elüt a többiektől. Hogy ez jó-e, vagy baj: azt ítélik meg azok a tanártársaim, akik átlagos létszámú középiskola alsó osztályaiban szoktak magyar nyelvet tanítani. Mint ahogy én is tanítottam egy évtizeden át.

SZÖVEG ÉS DALLAM VISZONYA A SZAMOJÉD ÉNEKEKBEN*

HAJDU PÉTER

1. M. A. CASTRÉN, a szamojéd filológia megteremtője, Reiseerinnerungen aus den Jahren 1838—1844 című munkájában (St. Petersburg 1853, 193) a következőket írja: „Ich muss noch bemerken, dass der Gesang der Tadibe's [*tad'ib'e* = jurák-szamojéd sámán — H. P.] nur wenige Worte enthält und wenig mehr als eine Improvisation ist. In den Gesängen der Samojeden überhaupt ist nicht die Rede von einem oder dem andern einzelnen Worte, noch weniger von Versmass und Versfüssen. Weiss der Sänger, was er zu sagen hat, so kommt das Wort von selbst und passt es nicht zur Melodie, so schlüpft man über die eine oder die andere Silbe hinweg oder dehnt sie weiter aus, so wie es gerade die Melodie erfordert. Wenn aber der Samojede ein Lied nicht absingt, sondern nur recitiert, so ist ihm an einem gewissen Rhythmus gelegen, an den sich auch mein Ohr gewöhnt hat. Dieser Rhythmus lässt sich nicht auf ein bestimmtes Versmass zurückführen, zeigt jedoch eine gewisse Neigung zu Trochäen.”

A CASTRÉN után több mint fél évszázaddal Szibériában járt finn nyelvész, T. LEHTISALO hasonló tapasztalatokat szerzett: „Den samojedischen und lappischen Jodlern ist der primitive Zug gemeinsam, dass in ihren Worten kein regelmässiges Metrum auftritt.” (JSFOu. XLVIII/2, 3). Továbbá (i. h. 4): „Da in den primitiven Liedern kein regelmässiges Metrum herrscht, wendet der Jodelnde Füllsilben an, um die Worte mit der Melodie in Übereinstimmung zu bringen. Diese Füllsilben sind entweder bedeutungsvoll, wie z. B. bei den Juraksamojeden *ŋäe 'ist'* ... oder sie sind bedeutungslose einsilbige Partikeln.” Ugyancsak LEHTISALO egy másik tanulmányában az alábbi jellemzést adja a jurák dalokról: „Jurakki-samojedilaiset laulut noudattavat runomittaa ainoastaan laulettuina. Jotta säkeet saataisiin määrätyn pituisiksi, sävelmään soveltuviksi, saatetaan vokaaliäännettä pitkittää kahteen tavuun kuuluvaksi, liittää sanojen loppuun, vieläpä tavujen väliinkin merkityksettömiä täytepartikkeleita ja laulaa uudelleen edelläolleita sanoja.” (Kalevalaseuran Vuosikirja II, 84).¹

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportjának 1959. november 25-i felolvasó ülésén.

¹ Magyarul: „A jurák-szamojéd daloknak csak akkor van versmértékük, ha éneklik őket. Hogy a sorok a dallamhoz illeszkedő, megfelelően hosszú sorok legyenek, a magánhangzókat két szótag terjedelemig is megnyújthatják, a szó végéhez csatolhatnak, sőt még a szótagok közé is beilleszthetnek jelentés nélküli töltőpartikulákat, vagy pedig már énekelt szavakat újra megismételhetnek.”

Sajátos módon azonban mindezekig senki nem vállalkozott arra, hogy a szamojédoknak ezt a számunkra különleges (a lappok, paleoszibériai, eszkimó, indián és bizonyára még más ún. primitív népek számára azonban megszokott) éneklési módját konkrét példákon, a szöveg és a dallam együttesében vizsgálja meg. Azokat a jurák-szamojéd dalokat, amelyeket mindezekig publikáltak, dallam nélkül, s a szövegben a dallam hatására előállott változások nélkül tették közzé. Azt a szöveget, mely az éneklés során bekövetkezett betoldásokat nem tartalmazza, alapszövegnek nevezzük. Az alapszöveg ezek szerint nem tekinthető az ének szövegének, hanem annak a mindennapi nyelv szavaival elmondott költőietlen változata. Az alapszöveghez való ragaszkodás a szöveggyűjteményekben bizonyára azzal magyarázható, hogy a gyűjtők nyelvészeti érdeklődésű kutatók voltak, s gyűjteményeikkel elsősorban a nyelvtudomány számára óhajtottak anyagot szolgáltatni.

Kívánatos lenne azonban, ha a jurák-szamojéd énekek közlésében a jövőben más módszerek kerülnének alkalmazásra. Az ének szövege ugyanis csak a dallamban, a dallammal együtt él, s ezért helyesnek látszik a szöveg és a dallam együttes közlése, ahol az alapszöveg mellett a szöveget mindazon változtatásokkal együtt is közzé kell tenni, amelyek éneklés közben állanak elő. Csak az ilyen közlési mód teszi lehetővé, hogy hű képet kapjunk a szamojéd népdalról.

Valóban hiteles verstani vizsgálatokat például csak az énekek módosult szöveg alapján végezhetünk, de emellett a dallam hatására megváltozott szöveg elemzése nyelvészeti szempontból sem tanulság nélkül való.

2. A következőkben néhány példán szeretném bemutatni, hogyan viszonylik az alapszöveg az énekelt szöveghez, s ezek alapján néhány nyelvészeti érdekű megjegyzést szeretnék tenni. A kérdés zenei részével nem foglalkozom.

Az alant bemutatandó részletek, melyeket 1957 telén Leningrádban végzett gyűjtésemből válogattam ki, azt bizonyítják, hogy a jurák dalok szövege jobbra rögtönzött, vagy legalábbis bizonyos frázisok felhasználásával meglehetősen szabad verstani formák között bárki által újra megalkotható. Előadni azonban csak kötött ritmusképletű dallamokra lehet őket, s ez azzal jár, hogy a verssort a dallamsorhoz kell igazítani. A verssoroknak a dallamsorhoz s ezen belül az ütemekhez igazítása úgy történik, hogy a sor végére, továbbá a sorban levő szavak és szótagok közé töltőhangokat, töltőszótagokat szúrnak be, melyeknek semmiféle logikai vagy grammatikai szerepük nincsen. Pusztán ritmikai-metrikai okból jönnek létre. A sorok végén rendszerint a *ŋäe, ŋäe-äe-äj, ŋäe-äe-äe-äj, ej, ejji, ŋöβ, ŋo-öβ, o-o-öβ* stb. töltőszótagok jelentkeznek, vagy a sorvégi szó utolsó egy-két, esetleg több szótagja ismétlődik. A sor belsejében levő szók éneklés közben ugyancsak megváltoznak: pl. a szó végéhez *-ej* szótagot toldanak, vagy a szó belsejében *-j-*, *-β-* töltőhangok keletkeznek, ill. a szó magánhangzói megnyúlhatnak, s ekközben minőségükben is megváltozhatnak.

1. számú dalunk egy sámánének töredékét mutatja be:

χῶ - ῥα ἰῶμ ἱ - σῶ - ὀ - ὀ - ὄμ ἡ - α - μῆς με -

ἡ - βῆ - ἔ - ἔ - ἔῃ χῶ - ῥα ἰῶ - ἰ - ἰ - ἰ - ἰ - ἰ -

ἔ - ἔῃ ἰῶν - ὀρῆσι με - ἡ - βῆ

Alapszövege:

χῶρα ἰῶμ βίσαμ'	Hím vízi egeret
ἡἄνᾱτ'ς με, ἡβ	vízen menni használok,
χῶρα βίῃαμ'	hím hermelint
ἰῶνδῆτ'ς με, ἡβ	gyalog menni használok. ²

Még több betoldást találunk az alábbi részletben (a betoldásokat aláhúzással jelöljük):

λεχε ἡἄρεῖ κα - α - ἄπ - ἄῃῃ
 ἡἄβ - χᾱἡὀββα ἡ - α - ἄτ'ῆῃῃ
 ἡἄβακῶῃῃῃ ἰω - υ - υ βῆῃῃῃ

Alapszövege:

λεχε ἡἄρ' χᾱπ	Lehe három rénökrét
ἡἄβ χᾱἡἄτ'ς	a nővérem elvitte,
ἡἄβακῶῃῃβ	a néném [t. i. elvitte] ³

Az énekelt szövegnek az alapszövegből való kialakítása nagy mértékben függ a dallamtól, továbbá bizonyára az éneklő egyén tetszésétől

² Ezzel a sámán azt akarja mondani, hogy ha vízen jár, hím vízi eger alakját ölti magára, ha pedig gyalogol, hím hermelinné változik. Énekelte Vaszilij Ledkov 24 éves *ἡἄτσο-ἰᾱχα* folyó mellett (Bolsaja Zemlja tundra) született egyetemi hallgató, s egyben tehetséges jurák költő. A dallamot Szőnyi Erzsébet jegyezte le.

³ Lehe = jurák nemzetség- és családnév. Ezt és a következő dalt az Oma környékén született, vagyis a Kanin félszigetről származó 23 éves Tanja Lati-seva egyetemi hallgató adta elő.

is. Ezt mutatja két kanini dalunk, melyeknek dallama eltérő (közlésükre itt sajnós nincsen mód), tartalmuk is különböző. Három kezdő soruk azonban megegyezik az alapszövegben, a két dallamban mégis eltérő módon tűnnek elénk. Az alapszöveg első három sora mindkét dalban így hangzik:

mañi' jil'εβεβ"^o
 tōβandαβ"^o járυ
 χäεβandαβ"^o járυ

Mi éltünk [éldegéltünk].

[Senkinek a hozzánk] jövetelünk nincsen,

[Senkinek a tőlünk] menetelünk nincsen.⁴

A fenti alapszöveg az egyik énekben ekkép jelentkezik:

mañōβ jil'ōβε-εβōβ ηäε-äε-äε-äj
 tōβεiñdā-αβōβ jā-āηōβ ηäε-äε-äε-äj
 χäεβεiñdāβōβ jā-āηōβ ηäε-äε-äε-äj

Ugyanaz az alapszöveg egy másik dalban énekelve ilyen hangzású:

ma-añō-οβ jil'ōβεβōβ ηä-äj
 tō-οβεκοβαδāβοβ járōβ ηä-äj
 χäβεκōβδāβοβ járōβ ηä-äj

Igen érdekes, hogy az alapszöveg megváltoztatása nemcsak a dalokban fedezhető fel, hanem a recitativ-szerűen, meghatározott, advalevő metrum szerint ritmikusan előadott prózai mesékben is. „Az áfonyaszemű nő” című ritmikus prózában elmondott mese első mondata pl. így hangzik:

ḷiñẓerm̄ō | säεβ^on̄ñē || hē jil'ē | β̄ijjē

Ugyanez a mondat a hétköznapi beszédben: ḷiñserm̄e säεβ ñē jil'ēβ̄i= „élt (egyszer egy) áfonyaszem(ű) nő”.⁵

⁴ Azaz: senki nem jön hozzánk, senki nem megy el tőlünk.

⁵ Elmondotta Jelena Szuszsoj, 24 éves, Novij Port közelében (Jamal félsziget) született egyetemi hallgató.

3. Meg kell vizsgálni azt a kérdést is, hogy az ilyen helyzetekben jelentkező töltőszótagok valóban jelentés nélküliek-e, vagy kapcsolható-e hozzájuk valamiféle értelem.

LEHTISALO az 1. pontban említett, 1922-ben megjelent „Jurak-kisamojedien lauluista” című közleményében (Kalevalaseuran Vuosikirja II.) még azt állítja, hogy a töltőszótagoknak nincsen jelentésük. 1936-ban kiadott „Beobachtungen über die Jodler” című munkájában azonban (JSFOu. XLVIII.) már megváltoztatja álláspontját, s lehetségesnek tartja, hogy e töltőszótagok egyikének-másikának van jelentése. Példaként a $\eta\ddot{a}e$ töltőelemet említi, amelyet a létige egyes számú 3. személyű alakjával tart azonosnak 'ist' jelentésben. A $\eta\ddot{a}e$ töltőszótag a létige idézett alakjával formailag ugyan egybeesik, mégsem valószínű, hogy genetikai kapcsolatban áll vele. Sem logikailag, sem a nyelvtani szerkesztés szempontjából nem indokolt éppen a létigének ilyen felhasználása. Ha a $\eta\ddot{a}e$ szócskát jelentéssel bíró elemnek fognánk fel, akkor ebből önként következne, hogy az egyéb töltőelemek $-j$ és $-\beta$ végződésében is nyelvtani funkciójú elemeket keressünk. Az előbbiben a $-j$ augmentatív-deminutív képzőt, az utóbbiban pedig egyes szám első személyű birtokos személyragot sejtethetnénk.

Véleményem szerint erőszakolt lenne a töltőszótagoknak akár funkcionális, akár pusztán formai összekapcsolása a nyelv jelentést hordozó elemeivel, hiszen annyira világos ezeknek a töltőszótagoknak a metrumból, a dal ritmusából adódó eredete. Ezzel kapcsolatban inkább azt kell megnéznünk, hogy miért éppen olyan töltőelemek kedveltek, amelyek legnagyobbrészt $\ddot{a}e + j$, $e + j$ vagy $o + \beta$ hangkapcsolatokból állanak. Ennek okai a szamojéd hangrendszerben és a jelzett hangok fonetikai sajátágaiban keresendők.

A dallamsorok — mint láttuk — hosszabbak annál, hogysem azt az alapszöveg ki tudná tölteni. A szövegnek a dallamsorhoz, illetőleg ritmikus prózában a kötött ritmusképlethez igazítása már a sor közben megkezdődik, pl. egyes szóközépi vagy szóvégi magánhangzók nyújtásával, magánhangzó és mássalhangzóbetoldásokkal, szótagismétléssel. Ezek az igazítások azonban rendszerint még nem teszik ki azt a szótagszámot, amelyet a ritmus megkövetel, s így a toldások zöme a sor végére marad. Ide tehát olyan töltőszótag szükséges, amely a dallam adta kötött formáknak megfelelően tetszés szerint nyújtható. Nyilvánvaló, hogy e célra olyan felépítésű szótagok a legalkalmasabbak, amelyek a szinte korlátlanul nyújtható magánhangzóelemeken kívül a leginkább tartós és legnagyobb hangzósságú mássalhangzót tartalmazzák. A jurák mássalhangzók közül feltétlenül a β és a j a legnagyobb sonoritású, különösen szóvégi helyzetben. Tartósságuk hosszú, a rés, melyen a képzési levegő távozik nagy, zöngéjük jellegzetes, a száj rezonátor üregének alakulása folytán rezonanciájuk is erős, viszont a képzéskor keletkezett súrlódási zörej kicsi: mindez biztosítja a nagyfokú hangzósságot. Akusztikai elemzés nélkül is valószínű, hogy a jurák szóvégi β és j hangzóssága nagyobb, mint más nyelvekben. Erre mutat az is, hogy LEHTISALO szó- és szótagvégi helyzetben a β és j jelek alatt hegyével lefelé mutató száratlan nyilat alkalmaz, s ehhez azt a meg-

jegyzést fűzi: „ β kommt u und j i nahe” (Juraksamojedisches Wörterbuch CVII). Egybevág ezzel saját megfigyelésem is, mely szerint a szó- és szótagvégi β még j hangok genetikuss (képzési) meg gennémikus (akusztikai) szempontból is nagyon közel állanak a magánhangzókhoz, nevezetesen az u -hoz, illetőleg az i -hez. Mégis mássalhangzóknak kell tekintenünk őket, mert szókezdő, kisebb tartósságú, nagyobb súrlódási zöreijű változataikban nem észleljük ezt a jelenséget. De nyelvi szerepük, a hangrendszerben elfoglalt helyük is a mássalhangzók közé sorolja őket: szonáns funkciójuk nincsen, szótagalkotásra képtelenek.

A jurák mássalhangzórendszer ismeretében szinte természetesnek látszik, hogy a β és j hang ilyen nagy szerephez jutott a töltőszótagokban, mert az előttük ejtett o és e ($äe$) féle hangokkal együtt a dallamsor végének szöveggel való kitöltésére igen jó lehetőséget nyújtanak.

4. Hogyan jött létre azonban a $\eta äej$ töltőszótag, amelyet olykor már szinte önállósult töltőszónak is felfoghatunk. A létigével való kapcsolátát nem látom valószínűnek. Keletkezését viszont elválaszthatatlannak tartom az $-ej$ $-ej$, $-äej$ töltőszótagoktól, mert minden bizonnyal ez volt a kiindulási alap, amelyből a $\eta äej$ forma létrejött. Ugyanakkor a $\eta äej$ kialakulása párhuzamos a $\eta ö\beta$ töltőszó kialakulásával, amely viszont az $-ö\beta$ töltőszótagból ered. A $\eta äej$ és $\eta ö\beta$ töltőszócskák kialakulását többféleképpen is elképzelhetjük.

Az egyik lehetőség az, hogy $-ja$ végű 3. személyű igealakokhoz járult az $-äej$, ill. az $-ö\beta$ töltőszótag. Vö. például: $tölv'erttana$ 'ist dick' igéből lehet sor végén: $tölv'erttana\eta ö\beta$, s az ilyen esetekből önállósulhatott a $\eta ö\beta$, ill. a $\eta äej$ töltőszó olyan helyzetben is, ahol nem szerepel a szóvégi $-ja$ morfológiai elem (pl. $mā$ 'szólt' helyett: $mā\eta ö\beta$ stb.).

A $\eta ö\beta$ és $\eta äej$ töltőszócskák létrejöhetett akképp is, hogy magánhangzóra végződő szót kellett megnyújtani a sor végén. Új szótagot azonban csak mássalhangzóval lehet kezdeni a jurák-samojéd nyelvnyelvjárásainak a zömében (vö., hogy az eredetileg magánhangzóval kezdődő szavakban is másodlagos szókezdő η hangok fejlődtek ki, l. HAJDU: NyK. LV, 60—97 és ALH. IV, 17—67). Ilyen módon a sorvégi $tö$ 'jött' ige így nyújtható $tö-\eta ö\beta$, a sorvégi $mā$ 'szólt' pedig: $mā-\eta ö\beta$, vagy: $mā-\eta äej$, vagy: $mā-\eta o-\eta äej$.

Igen gyakran előfordulhatott azután az is, hogy a dallamvonal, a dallam ütemezése azt kívánta meg, hogy a sor végén ismételtlen nyújtható töltőszó, nyugodtan mondhatjuk „refrén”, álljon (pl. $\eta äe-äe-äe-äj$), amely nem fogható fel úgy, mint az előző szó nyújtása, hanem attól egy rövid, szó-, illetve ütemhatárt jelző kis szünettel elválik. Ilyen helyzetben is érthető, hogy éppen az η hang hozzáadásával alkottak refrént az $-äej$, $-ö\beta$ töltőszótagokból, hiszen magánhangzóval kezdődő szó a jurákban nincsen.

A mi esetünkben persze nem szükséges, hogy válogassunk a fent említett magyarázatok között. Valószínűleg mindhárom említett körülménynek szerepe van abban, hogy a $\eta äej$ és $\eta ö\beta$ töltőszók kialakultak. De emellett az is bizonyos, hogy e kétfajta töltőszó egymás mellett,

egymással párhuzamosan jött létre az alapukul szolgáló *-äej*, ill. *-öβ* töltőszótagokból. Más szóval ez azt is jelenti, hogy a *ŋäe* töltőszó, amely egyébként leginkább *ŋäej* alakban jelentkezik, nem lehet azonos a létigével.

5. A jurák énekek nyelvének a vizsgálata, az énekelt szövegben jelentkező módosulások elemzése, nyelvészeti szempontból is érdekes eredményekkel járhat. A jurák-szamojéd szöveggyűjteményekben, vagy pl. LEHTISALO szótárában sok olyan adatot találhatunk, amelyeket nem tudunk kellőképpen megmagyarázni. Ezek a szavak a szótári, ill. mindennapi alakokkal szembeállítva bizonyos deformálódást mutatnak. Egyes alakok olyan morfológiai elemváltozatokat mutatnak, amelyeket a nyelvtanok nem tartanak számon. LEHTISALO szótárából például gar-madával lehet idézni olyan alakokat, ahol a 3. személyű birtokos személyrag *-ta* formája helyett *-taj* ragot találunk. Ugyanígyen látszólag indokolatlan *-j*, *-aj* végződés található nemcsak a 3. személyű és nemcsak egyesszámú birtokost jelölő alakokban, hanem a locativus, ablativus, prosecutivus ragjában, valamint igei személyragokban, képzőkben, határozószókból stb. E kérdéssel „A jurák-szamojéd nyelvtan két kérdéséről” című cikkemben foglalkoztam (NyK. LXI, 233—4, 236), ahol arra iparkodtam rámutatni, hogy az ilyesféle szokatlan alakulások az ének nyelvének nyomát őrzik. Ezek az alakok az éneklés folyamán keletkeztek, ill. ott léteznek, olykor azonban a mindennapi élő beszédbe is átkerülhetnek, s így szótári adattá is válhatnak.

6. A verstani kutatás sem hanyagolhatja el a töltőszótagok vizsgálatát. Ezek biztosítják az ének által megkövetelt szótagszámot, megadják a vers belső ritmusát, ugyanakkor pedig a sorvégi refrének összecsengése rímeket hoz létre. Az eddigi verstani kutatások csak az alapszövegre korlátozódtak. Ezzel magyarázhatók azok a megállapítások, hogy a szamojéd versben nincsen metrum, nincsen rímelés. Ha azonban az énekkel együtt, az ének okozta változásokkal együtt szemléljük a szamojéd verset, rögvest kiderül, hogy ritmus és rím egyaránt fellelhető bennük. Az eddigi anyagközlési módszerek, amelyek csak az ének alapszövegét közlik, ezek szerint félrevezethetik a verstan kutatóját. Az alapszöveg verstani kutatásokra nem alkalmas. Erre mutat egyébként az a tény is, hogy mindazok a jurák diákok, akiktől éneket jegyeztem le, az alapszöveg elmondásától vonakodtak, s csak hosszabb-rövidebb uncsolásra voltak hajlandók elmondani, vagy leírni. A töltőszótagok nélküli vessorokat ugyanis nem tartják szépnek. S ez érthető is. Nyilvánvaló, hogy a belső ritmus és rím nélküli alapsorok nem elégítik ki a szamojédok esztétikai érzékét: ezeket mindössze a költői mű tartalmi kivonatainak tekintik.

A töltőszótagoknak nemcsak a szamojéd népköltésben van nagy szerepük, hanem más népek énekeiben is. Többek között a vogul-osztják éneklésben is találkozunk töltőszótagok alkalmazásával, ha nem is olyan nagy mértékben, mint a szamojéd énekekben. Ez arra figyelmeztet bennünket, hogy obi-ugor rokonaink verselésének kutatásában is

jó lenne szöveget és dallamot a maga együttesében megvizsgálni. Sajnos erre mindeztideig nem volt mód. A VÄISÄNEN által kiadott obi-ugor dallamok szöveg nélküliek. A hozzájuk tartozó szövegek KANNISTO hagyatékából M. LIIMOLA gondozásában lassanként megjelennek ugyan, problémáinkat azonban ez sem oldja meg, hiszen ki vállalkoznék arra, hogy a KANNISTÓtól lejegyzett szövegeket a dallam alá helyezze, s megállapítsa, melyik szótag melyik hangértékhez tartozik.

Obi-ugor és szamojéd nyelvrokonaink népköltészetének kutatásához tehát feltétlenül az szükséges, hogy a jövőben olyan kiadványok lássanak napvilágot, amelyek az énekek dallamát, alatta a töltőszótagokkal bővült hiteles szöveget és az alapszöveget egyaránt tartalmazzák. Az ilyen közlési mód a nyelvészt, a verstan és a zene kutatóját minden szempontból kielégíti.

7. A jurák-szamojéd dalok szövegének vizsgálata egy olyan kérdést is fölvet, amelyet magyar vonatkozása miatt érdemesnek tartok megemlíteni.

DIÓSZEGI VILMOS „A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben” című nagy sikerű könyvének utolsó fejezetében arról ír, hogy jelesnapi énekeink szövegében a *haj! regö rejtem* típusú refrén az egyedüli állandó elem: míg szövegük soha nem állandó, addig ez a refrén változatlanul szerepel minden ilyen énekben. S mivel DIÓSZEGI jelesnapi énekeink ősének a sámánéneket tekinti, a *haj! regö rejtem* refrént az improvizált szövegű sámándalban gyakori ún. szellemidéző felkiáltások megfelelőjének tekinti. Sőt tovább menve azon a véleményen van, hogy a magyar refrén *haj* indulatszavát (a *hej, huj* változatokkal együtt) az obi-ugor *kaj* indulatszóval lehet etimológiai kapcsolatba hozni. Ez az obi-ugor *kaj* a sámánénekekben a bálványszellemek megidézésére szolgál. A magyar *haj* ~ obi-ugor *kaj* egybevetéséről röviden csak annyit jegyzek meg, hogy mindkettő spontán, ösztönös eredetű felkiáltás, melyekhez hasonló hangalakú indulatszó több velünk nem rokon nyelvben is található (pl. eszkimó *haja hai*, gilják *ka...a...a!* stb.), s ezért az ilyen jellegű indulatszavak etimológiai kapcsolatai nemcsak hogy nem tapinthatók ki kellőképpen, hanem teljesen bizonytalanok.

DIÓSZEGI VILMOS feltevése szempontjából fontos érv, hogy az obi-ugor *kaj* a szellem előidézését szolgálja. Kérdés azonban, hogy valóban megfelel-e a tényeknek ez az állítás. Kétségtelen, hogy hasonló felkiáltásszerű refrének a lapp, szamojéd, eszkimó, paleo-szibériai és indián népek sámánénekeiben is előfordulnak — erre DIÓSZEGI is rámutat —, s több kutató hajlik arra az álláspontra, hogy e refrének egyike-másika az állathívogató szavakhoz hasonlóan a szellem megidézésére vagy lecsendesítésére, sőt olykor elriasztására szolgál (l. LEHTISALO: JSFOU. XLVIII/2, 21).

Bizonyos alább előadandó tények mégis inkább arra mutatnak, hogy e felkiáltások tulajdonképpen, eredeti funkciója nem a szellem megidézésében, vagy elriasztásában keresendő.

A vogul *kaj* indulatszó nemcsak sámánénekekben fordul elő. A medvénekek nagy része szintén a *kaj* tőből képzett *kajjajjüjüjü* indu-

latszóval végződik (KANNISTO—LIIMOLA: MSFOu. CXIV, 430, 28, 50, 94, 109; MUNKÁCSI—KÁLMÁN, VNGy. III/2, 186). Ugyanilyen használatban jelentkezik az osztják *käje jui!*, *käjuji!*, *kaj jum!* felkiáltás is (MUNKÁCSI—KÁLMÁN: i. h. és 260; STEINITZ, OVd. I, 170—1, 331). A medveénekeken kívül vogul sorsének kezdőszavaként is febukkan a *kaj-ajjuk!* felkiáltás (VNGy. IV, 3), sőt a *kaj* indulatszó a mindennapi vogul nyelvhasználatban is gyakori (VNGy. II, 0353). Ezért valószínűbbnek látszik, hogy a hétköznapi beszédben is használatos indulatszó került át a sámánének nyelvébe, s nem megfordítva. Hasonlóképpen a magyar *haj* felkiáltás sem a regésénekből ment át a köznyelvi használatba.

De vizsgáljuk meg ebből a szempontból a jurák-szamojéd sámán-dalokat is.

DIÓSZEGI — LEHTISALO nyomán — megemlíti, hogy a jurák sámánénekekben *χō!*, *χo χo χōβ*, *jē χej!*, *χe χej!*, *χōj χōj!* stb. alakban jelentkeznek a szellemidéző indulatszavak. Gyakori továbbá még a *jē-ē-ēi* indulatszó is.

A különös azonban az, hogy ezek az indulatszavak nemcsak olyan helyzetben fordulnak elő, amikor a sámán szellemet idéző, hívogató szavának lehet értelmezni őket: Például:

Erdmutter,
meine Grossmutter,
— *jē-ē-ēi!* —
mein Mütterchen
zog sich an (MSFOu. XC, 514)

jē-ē-ēi!
Sein Himmelszelt
schaufelt er,
— *jē-ē-ēi!* —
sein Eisen nur
klingt (uo. 516).

Oberhalb eines eisernen
Zeltes
wurde ich sichtbar.
o χōβ χōβ!
Die Wiederkaustücke
seiner Mammut-
Ochsen
knirschen (in den Zähnen).
o χōβ χōβ!
Die eisernen Schlitten
stehen im Kreise,
die eisernen Treibstangen
schwingen. (uo. 506) stb.

Az is feltűnő továbbá, hogy egyes énekekben igen gyakoriak az indulatszóból alkotott refrének: olykor 3—4—5 soronként ismétlődnek, más dalokban viszont ritkábbak, sőt igen gyakran előfordul, hogy a sámánének folyamán egyetlen indulatszó sem fordul elő. Ez a megfigyelés arra a feltevésre készítet, hogy az indulatszavak, refrének alkalmazása a sámán gyakorlottságától, diszponáltságától, tudásától függhet. A sámánének szövege rögtönzött, s könnyen meglehet, hogy egyes dallsoroknak indulatszavakkal való kitöltésére azért van szükség, hogy

az énekesnek ideje legyen a következő szövegrészlet megalkotására felkészülni, hogy gondolatait a refrén éneklésének tartama alatt rendezze. Ezt a gyanúmat megerősíti STEINITZnek az a megjegyzése, melyet az általa közzétett három osztják medveénekhez fűz. STEINITZ a színjai osztják nyelvjárásból egy, a serkáliból két medveéneket közöl. A két hosszabb, több mint 20 soros serkáli medveénekekben csupán az utolsó-előtti sor áll felkiáltó indulatszavakból: *kāj jūm kēmijəγ kāja juw jiyə* (OVD. I, 320), ill. *kāj jūm kēm kāj jūw jiy* (uo. 331). A rövidebb, 20 sorból álló színjai medveénekekben azonban elszórtan háromszor ismétlődik az egy-egy sort kitevő *kājuji kājuji kājuji!* felkiáltás (uo. 170—1). Ehhez pedig STEINITZ a következő magyarázatot fűzi: „*kājuji*: typischer Ruf, der in der Einleitung und (besonders) am Schluss, oft auch zwischendurch — bei schlechten Sängern [az én kiemelésem!] sogar sehr oft zwischendurch — in den Bärenliedern erscheint” (OVD. II, 195—6).

S mindezt hadd egészítsük ki azzal, hogy hasonló interjekciók az ún. primitív népeknél meglehetősen gyakoriak, nemcsak a sámánénekekben, hanem a népköltészet más műfajaiban is. ALICE FLETCHER közli, hogy az észak-amerikai bennszülöttek költészetében a logikusan egymást követő szavakat interjekciók szakítják félbe (l. LETHIALO: JSFOu. XLVIII/2, 5). Az omaha indiánoknál pl. az egyes szavak között. jelentés nélküli egyszótagú *he, ha ho* elemek jelentkeznek (uo.). BOAS szerint az eszkimo dalokban kevés az értelmes szó, s a ritmust az *aja, amna aja* elemek ismétlése adja meg (uo.), sőt néha a dal egyetlen értelmes szót nem tartalmaz, csak refrénpartikulákat (i. m. 10). Meglehetősen közismert az is, hogy a lapp juoigos-ok refrénje különböző típusokba oszlik: *lul lū lul lū, läl läl lā, nā nān nā, ko lällä lo lullu*, melyek az ének jellege szerint jelentkeznek egyik vagy a másik formában (i. m. 6—7 és T. ITKONEN, Suomen lappalaiset II, 559—68). ARMAS LAUNIS szerint a lapp juoigos énekes az ének megkezdésekor még nem tudja mit fog énekelni: a szöveg és a dallam egyaránt kialakulatlan. Először csak rövid ritmikus motívum hangzik fel, melyet bizonytalan melódiával ismételve, hogy így próbálja kialakítani a juoigos dallamsorát, s csak ezután kezdi énekelni a már értelmes szavakat (vagy ilyeneket is) tartalmazó szöveget (l. T. ITKONEN: i. m. II, 363). E helyzet ismeretében érthető, hogy egyes lapp juoigos-ok szövegében kevés a jelentéssel bíró elem. Példaként idézzünk egy lapp dalt, amelynek első sorai csupán indulatszóból állanak:

Voi, voi, voi,

la, la, la,

lu, lu, lu,

fam, fam, fam,

huo, huo, huo!

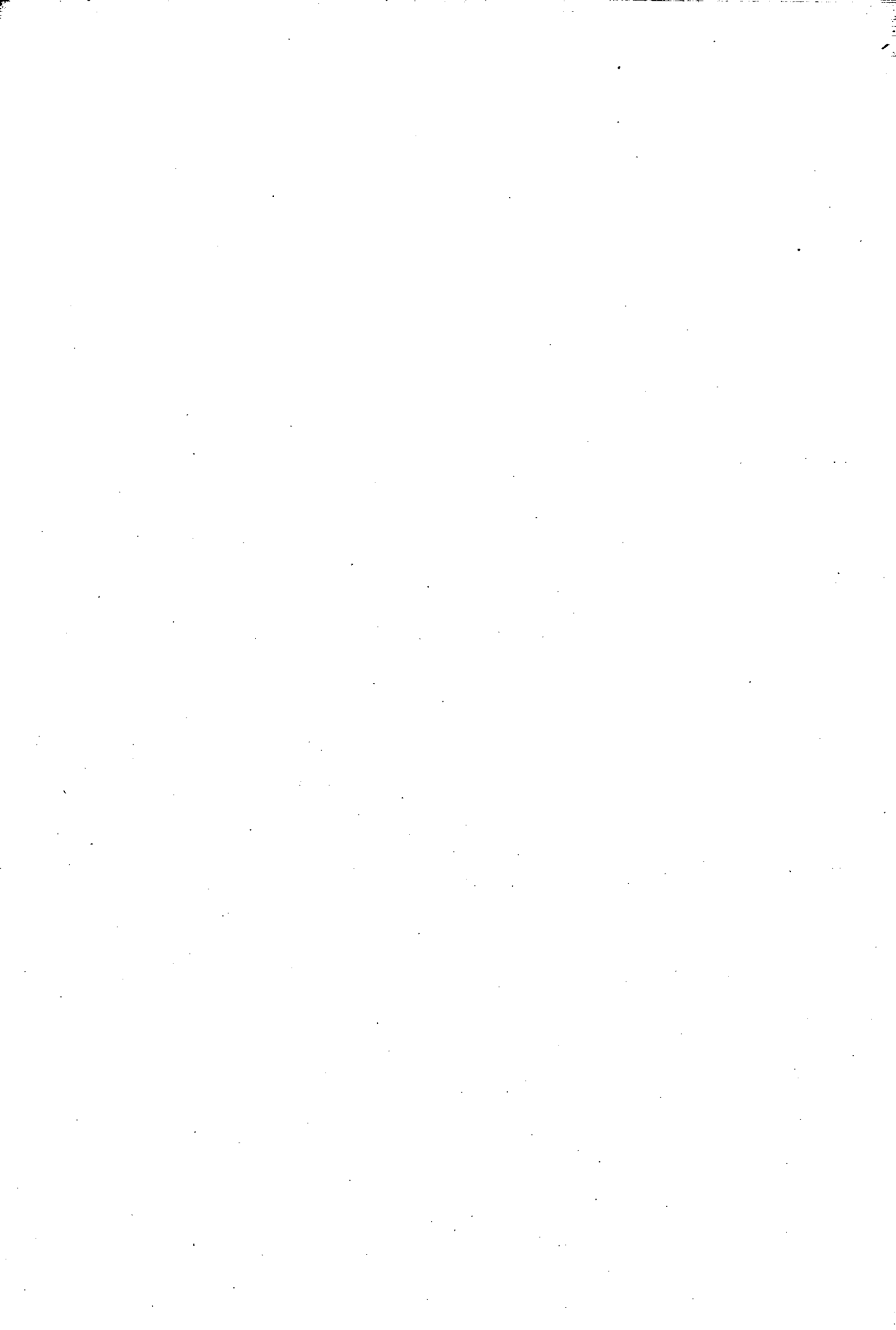
Akkor mikor ő ezt

megelégette ... stb. (T. ITKONEN: i. m. II, 564).

A szövegnek a dallammal szemben alárendelt szerepére igen szép példákat találhatunk a legújabb lapp népzenei kiadványban, HARALD GRUND-

STRÖM, Lappische Lieder — Lapska sånger című könyvében (Uppsala-København 1958, Skrifter utgivna genom Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. C:2. A. B.).

A dolog lényege tehát abban foglalható össze, hogy a primitív népek dalaiban és sámánénekeiben levő indulatszavak, interjekciók szerepe emlékeztet a töltőszótagokéra. A szövegben alkalmazott interjekciók, refrénpartikulák tulajdonképpen szintén sortöltő elemek, melyek a dallam és a szöveg közötti laza kapcsolatból, vagyis az ének rögtönzött jellegéből magyarázhatók. A szövegközi felkiáltások természetüknél fogva alkalmasak arra, hogy a hallgatóság figyelmét ébren tartsák, a sámánénekekben pedig a szertartás misztikumát is fokozzák. Az, hogy ez a jelenség a leginkább improvizációs műfajban, a sámánénekekben fordul elő igen gyakran, azt vonta magával, hogy az ének érthetetlen sorait néhol a szellemekkel folytatott s a beavatatlanok számára érthetetlen társalgásnak vélik. Feltehetőleg ennek a népi elképzelésnek az átvétele lehet a tudománynak az a megállapítása, hogy a sámánénekek mágikus, szellemhívogató vagy szellemriasztó felkiáltásokat tartalmaznak. Ez a funkció — amennyiben ténylegesen megvan — bizonyára másodlagos fejlemény.

A SZTRÁJK ÉS FOGALOMKÖRÉNEK MAGYAR KIFEJEZÉSEI

BAKOS FERENC

I.

1. A hazánk felszabadulása óta eltelt tizenöt évben nyelvtudományunk sok régi tartozását törlesztette vagy ezeknek törlesztése legalábbis folyamatban van. Ilyen adósság a magyarországi munkásmozgalom nyelvének, főleg pedig ennek korai szakaszának feldolgozása. Sajnos, e téren a legutóbbi időig igen kevés történt, és ZSOLDOS JENŐNEK, reformkori nyelvünk kiváló ismerőjének néhány példamutató cikkén kívül (Munkásmozgalmi hatások a reformkor nyelvében. Nyr. LXXX, 417—424; Adalékok *proletár* szavunk történetéhez. Nyr. LXXXIII, 1—17, stb.) ez irányban nem igen folytak kutatások.* Fentebb idézett első cikkében ZSOLDOS többek között a sztrájk fogalomkörének magyar kifejezéseivel is foglalkozik (419—21), tanulmánya jellegéből kifolyóan azonban a részletes és beható elemzésre nem kerülhetett sor.

ZSOLDOS cikkén kívül nyelvészeti irodalmunkban több ízben is szó volt a *sztrájk*ról, ugyanis 1896-ban a Jelenkor c. folyóirat pályázatot hirdetett idegen szavak, közöttük a *sztrájk* megmagyarosítására (Nyr. XXV, 322). A beküldött javaslatok közül az akkori bíráló bizottság jellemző módon a *csököny* szót jutalmazta. Ennek erőltetett voltára SASSI NAGY LAJOS rögtön rámutatott (Nyr. XXV, 542); ezt követően pedig a Nyr. XXVIII. évfolyamában még két javaslatot közölt: LEGÁNYI GYULA a *bérharcot* (411), KROPF LAJOS pedig a *vonakodást* ajánlotta (509). Szavunkat azonban ezek nem tudták kiszorítani, annál is kevésbé, mert ekkor már a magyar köznyelvben egész sor kifejezés volt járatos a *sztrájk* fogalmára; minderről azonban a javaslattevők nem látszottak tudomást venni. Sőt, mintegy húsz év múlva a Pesti Hírlap pályázatával kapcsolatban is tettek kísérleteket a magyar megfelelő megtalálására. Ekkor merült fel a szónak a tájnyelvi *hujával* való helyettesítése — „több vidéken ugyanis *hujá!* kiáltozással jelzik a munka megszüntetését, ha a munkára szánt idő letelt” (MNy. XXII, 352) —, a következő évben pedig BALOGH JÓZSEF a *munkatörés* szóval vélte helyettesíthetőnek a *sztrájkot* (MNy. XXIII, 58). A javasoltak kö-

* Figyelemre méltó kezdeményezés a III. országos tudományos diákköri konferencia alkalmával elhangzott előadás és vita a Tanácsköztársaság nyelvéről (vö. MNy. LV, 391—7).

zül csak a *bérharc* került be a köznyelvbe; ez azonban tudvalevőleg nem azonos a *sztrájk*kkal, mivel nem minden bérharc vezet sztrájkra, másrészt a sztrájk nem ritkán kifejezetten politikai jellegű.

Meg kell még említenünk PÁPAY JÓZSEF cikkét a sztrájk magyarosodásáról (Nyr. XXV, 315—316), a cikkben foglaltakkal a későbbiekben foglalkozunk.

2. A sztrájk fogalomkörével kapcsolatos kifejezéseket, mint a társadalom történetének nyelvi vetületét helyesen akkor tanulmányozzuk, ha vizsgálódásainkat a sztrájkok történetével párhuzamosan végezzük. Tekintettel arra, hogy jelen tanulmány a sztrájk magyar elnevezéseivel foglalkozik, bennünket jelenleg a XIX. századi és magyarországi sztrájkok érdekelnek elsősorban; mivel a *sztrájk* szó és az egyéb magyar szó- és kifejezésanyag a modern nagyipari proletariátus mozgalmával kapcsolatos. A sajátos magyar iparfejlődést figyelembe véve két korszakot különböztethetünk meg. Az első a századforduló idejétől az 1867-i kiegyezésig terjed. 1848-ig a nagyipar fejlődését az osztrák függetlenül a feudalizmus bilincsei akadályozzák, az abszolutizmus idején pedig az osztrák tőke beáramlása és versenye bénítja a hazai tőkés fejlődést. Ebben a korszakban szoros értelemben vett sztrájkokkal nem igen, legfeljebb csak 1848-ban és ezt követően találkozunk, amelyeket főleg külföldet járt és ott öntudatra ébredt munkások ösztönöznek.

A második szakasz az 1867-i kiegyezéssel kezdődik. A kiegyezés a kapitalizmus magyarországi fejlődését tetemes mértékben meggyorsította, s egyben a szervezett munkásmozgalom megindulásának is utat nyitott. Tulajdonképpen csak ettől az időtől kezdve számolhatunk a mai értelemben vett, vagyis tudatos és osztályalapon álló munkásszervezettől irányított sztrájkokkal. Nem tekinthető tehát pusztán véletlennek, hogy bár a megelőző szakaszban keletkezett, a sztrájk fogalmát jelölő számos kifejezés továbbél, ugyanakkor nem kevés az olyan általános jellegű, a fogalmat inkább körülíró, mint megjelölő nyelvi forma, amellyel ebben a második szakaszban már nem találkozunk. Bár nem lehetetlen, hogy korábbi adat is előkerül, mégis jellemzőnek kell tartanunk, hogy *sztrájk* szavunkra az első adatokat 1865-ből és 1868-ból találtuk, s 1870-től kezdve számos ekkor felbukkanó kifejezést és szót tarthatunk számon, amelyek 1871-től kezdve a polgári sajtóban is megjelennek.¹

¹ Forrásaim a következők voltak: az akadémiai nagyszótár anyaga (innen származnak az írói nyelvhasználatra vonatkozó adatok), az 1848—1900 közötti időszak munkásmozgalmi anyagát (szocialista és polgári sajtó, rendőrségi jelentések, levéltári iratok) összegyűjtő „A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai” sorozat első két kötete (Budapest, 1953—54, Szikra; — a továbbiakban MMTVD), végül az 1870—1900. évek egyes fontosabb napi- és hetilapjai; a használt rövidítések: AMŰ. = Általános Munkás Újság, Fg. = Függetlenség, H. = A Hon, MunkÚjs. = Munkások Újsága, MHEK. = Munkás Heti Krónika, N. = Népszava, Nemz. = Nemzet, PN. = Pesti Napló, Testv. = Testvériség; — egyéb újságok teljes címükön szerepelnek.

Adataimat időrendben egy-egy nagyobb hazai sztrájk sajtóvisszhangja köré csoportosítva közlöm, hogy ezáltal egy-egy év vagy kisebb időszakasz nyelvi állapotát át tudjuk tekinteni. Az 1867 utáni, második korszak tárgyalása során azonban, módszertani okokból, a sztrájk írás- és ejtésváltozatainak tanulmányozását a magyar nyelvi fejlődés bonyolultsága következtében külön kellett választani.

II.

3. A hazai céhrendszer bomlásával kapcsolatban számos esetben fordul elő, hogy a mesterlegények munkabérkövetelések miatt mestereiket elhagyták, így pl. 1802-ben, 1807-ben (MÉREI: Munkásmozgalmak 1848—1849. Bp., 1948. 23.). Egy ilyen megmozdulással foglalkozik az az 1802-ből kelt latin nyelvű irat, amelynek csak 1835-i magyar fordítását ismerjük: „a' kiszabott bérrel meg nem elégedő, és özveszöllalokozásból dolgozni nem akaró Varga, vagy is Csizmadia-Legények közül sokan Gazdáiktól minden Bizonyosság-Levél (Kundschaft) nélkül titkon elillantottak” (Kassics: A' Magyar Országi Mester-Embereket... illető Kegyelmes Királyi Rendeléseknek Kivonatai. Bécsben 1835. 28—29; vö. még 31). Nagyobb arányú megmozdulásra került sor 1836 februárjában Pesten (MÉREI: Századok LXXXII [1948], 81—100); az ezzel kapcsolatos iratok azonban német nyelvűek. Így csatlakoznunk kell ZSOLDOS azon nézetéhez, hogy „A fogalom első magyar kifejezéseinek megszületéséhez a feltételeket az 1834. évi lyoni munkásfelkelés és az 1838. évben tartott első chartista nagygyűlés teremtette meg” (Nyr. LXXX, 419), amelyekről az akkori magyar nyelvű sajtó részletesen beszámolt.

A ZSOLDOS feltárta gazdag anyag, amelynek csak egy részére találunk későbbi adatokat, arról tanúskodik, hogy az egykorú tudósítók különféle módokon és körülírásokkal próbálják a sztrájk fogalmát kifejezni. Logikailag valamennyi a munka megszakítását, illetve megszakadását ragadja meg; a nyelvi kifejezési eszközök használatát tekintve sajátos kettősséget figyelhetünk meg. Mindezekben alapvető jegyként a *munka* szó szerepel, az egyik csoport azonban a folyamat megszakítására a *fel-* vagy *félbe(n)-* igekötő segítségével utal (1834: *munka-felfüggesztés*, a *munka félbeszakasztása*, a *munkák félben szakadtak*, *felhagytak a munkával*; 1838: a *munka felfüggesztetik*), míg a második esetben a *szün-* szótövből képzett valamely szó áll a *munka* mellett (1834: *munkaszünet*, a *munkát megszüntetik*, (munka)*megszüntetés*, *megszűnik a munka*; 1838: *munka-szünés*; ide vonható az 1834-ből származó *megszüntek dolgozni*). Fel kell hívnunk arra is a figyelmet, hogy a főnévi és igei jelentésű kifejezések párhuzamosan jelentkeznek. Látni fogjuk, hogy a fogalom nyelvi kifejezésének története során ezek a mozzanatok mindvégig döntők. A sztrájkra vonatkozó legkorábbi adatokat még a következőkkel szerezhetjük meg: „a gyári munkások egybeállása... miszerint csoportosan egyezkedve *megszünjenek a munkától*, nagyobb napibér kicsikarása végett” (Vasárnapi Újság 1839. 276. sz. — Közli: CSETRI ELEK — IMREH ISTVÁN — BENKŐ SAMU: Tanulmányok az erdélyi

kapitalizmus kezdeteiről. Bukarest, 1956. 93. Az adatot MÉREI GYULA szívességének köszönöm); „vége volna a' földes úr 's paraszt közti *munkamegtagadás'*... következtében támadni szokott viszálykodásoknak” (Bp. Szle, 1840. 13. — Trefort Ágost az úrbéri szolgáltatásokról értekez.) A *munkamegtagadás*-sal együtt, amelyet egyébként ZSOLDOS csak 1870-ből adatol, megjelenik a sztrájkkal kapcsolatos kifejezésekben érvényesülő második logikai mozzanat: a munka végzésével szembeni határozott álláspont, a nem-dolgozás.

4. Az 1848—49-i munkásmozgalmak legfontosabb dokumentumait MÉREI GYULA gyűjtötte össze már idézett munkájában. A tőle közölt és az akkori sztrájkmozgalmakkal kapcsolatos okmányok szövegéből kiderül, hogy még ekkor sem jelentkezik a *sztrájk* szó, hanem továbbra is körülírásokkal, részben a ZSOLDOS idézte kifejezésekkel jelölik a fogalmat: „az összes Kerékgyártó legények *műhelyeiket elhagyták*, s mind addig, míg a Czéh által kérésük nem telyesitetik, *dolgozni nem akarnak*” (41), „némely czéhek fijatalságának egy része e héten a *műhelyeket oda hagyta, a munkából kiállott*” (237), „A fiatalság közt az volt határozva, hogy ha az idegeneket ki nem küldik, egyszerre *megszűnnek dolgozni*” (244), „A helybeli kovácslegények tegnap előtt *műhelyeikben dolgozni megszűnvnén* és szállójokon összecsoportozván...” (240), „a legényeket felszólította, hogy a *munkát hagyják el*” (239), „az asztalos segédek tulzott igényeik és *munkávali felhagyásuk* elhárítván, a rend és csend helyreálljon” (239), „számos idevaló asztalos segédek... nemcsak a *munkából kiállottak*, hanem... azokat is a *munkávali felhagyásra* fenyegetőleg kényszerítették, kik külömben azt az eddigi viszonyok mellett is szívesen folytatnák” (239). Ezek az adatok több szempontból is érdekesek: jellemző a sztrájk fogalmának kétszeres kifejezése (*a műhelyeket elhagyták, dolgozni nem akarnak; a műhelyeket oda hagyta, a munkából kiállott*), mintha a szerző attól tartana, hogy a fogalmat nem tudja eléggé világosan, egyértelműen kifejezni és evvel párhuzamosan jelenik meg egy újabb, immár harmadik logikai mozzanat: *a munkát (műhelyt) otthagyja (elhagyja)*. A most jelentkező *a munkából kiállott* a munkafolyamat megszakítását kifejező szókapcsolatokhoz illeszkedik.

Ha ezeket a kifejezéseket összehasonlítjuk ZSOLDOSnak egy évtizeddel korábbi anyagával, szembetűnik, hogy aránylag kevés a közös elem (ilyen a kissé túl általános, körülíró jellegű *megszűnik dolgozni* és *a munkát felhagyja* szókapcsolat főnevesedése: *munkávali felhagyás*); elhamarkodottan ítélnénk azonban, ha úgy vélnénk, hogy a régebbi kifejezések nem gyökeresedtek meg. Ez csak *a munka félbeszakasztása ~ a munkák félben szakadtak — munka-szűnés ~ megszűnik a munka* főnév ~ ige párokra, továbbá *a munka-felfüggesztés* összetételre áll, amelyekre későbbi adatokat nem találtam. Kétségtelen azonban, hogy a sztrájk fogalmának még nincs általánosan elfogadott, nyelviileg egyenértékű megfelelője: a fogalmat közérthetően kifejezni akaró szerzőnek a megfogalmazás még gondot okoz, ezért a sokféle, állandóan szaporodó megoldási kísérlet és végső fokon ez fog majd az idegen szó átvételére vezetni.

5. A forradalom és a szabadságharc leverése után, az önkényuralom tombolása idején a brennbergi és selmebányai bányászmozduláson kívül — csak német nyelvű egykorú forrásanyaggal rendelkezünk — jelentősebb sztrájkmozgalmaknak nem igen volt terük. Az egyébként rendkívül erősen korlátozott sajtóban azonban itt-ott híradás történik egy-egy sztrájkról. 1857. július 28-án a Pesti Napló például így ír: „[néhány munkás] nemcsak, hogy a munkát folytatni nem akarta, hanem a többit is, kik példájokat nem akarták követni, veréssel fenyegette”, négy évvel később pedig ilyen újsághírt olvasunk: „A pesti szedők nagy része ma csakugyan nem jelent meg a nyomdáiban” (Pesti Hirnök, 1861. aug. 14.). Az ilyen körülírások minden valószínűség szerint tudatos politikai megfontolásból fakadnak: a sztrájknak, illetve magának a lehetőségnek még az árnyékát is kerülni. Kevésbé burkoltan ad hírt a napisajtó az 1863. június elsején történt eseményről: „A pesti Kőbánya közelében a Drasche-féle téglagyárban a munkások tegnapelőtt fölzendültek s magasabb munkabért követelve *nem akartak dolgozni*” (Magyar Sajtó, 1863. jún. 3.), „A Drascheféle budai (!) téglavetőn tegnapelőtt komoly zürzavar történt. A munkások egy része nagyobb napszámot követelve *nem akart dolgozni* és megtámadta azokat, kik az eddigi díj mellett folytatták a munkát” (Pesti Hirnök, 1863. jún. 3.), „A pesti Kőbánya közelében fekvő Drasche-féle téglavető munkásainak nagyrésze, tegnapelőtt, munkadíjfelemelést követelve, a *munkát megtagadta*” (Független, 1863. jún. 4.). E három, nagyjából azonos megfogalmazásban a már régebről ismert *dolgozni nem akar* kifejezés jelentkezik, illetve felbukkan a *munkamegtagadás* ígés kapcsolata: *a munkát megtagadja*. Ugyanakkor meg kell említenünk azt is, hogy az 1868-cal kezdődő második korszakban a *dolgozni nem akar* és *megszűnik dolgozni* kifejezések 'sztrájkol' jelentésben adataim között már nem szerepelnek és így osztoznak az 1834—38 után hasonló jelentésben nem adatolt, említett nyelvi formák sorsában. Magától értetődik, hogy a későbbi évek során ezek itt-ott felbukkanhatnak; nem valószínű azonban, hogy ezeknek a század harmadik harmadában komolyabb szerepük lett volna. A háttérbe szorulás, vagy az esetleges kiveszés elsődleges okai között ezeknek túlságosan is általánosító jelentését, körülíró voltát kell keresnünk.

Az önkényuralom idején megjelent magyar—német és német—magyar szótárak tanúsága sem érdektelen. 1862-ben BALLAGI szótárában megjelenik az *Arbeitseinstellung*, amelyet *munkaszünet*nek fordít és nyilván ezt veszi át 1865-ben FOGARASI; ugyanakkor azonban a magyar—német részben a sztrájkot jelölő kifejezésnek nyoma sincs. Igaz, hogy 1857-ben megtaláljuk az *abbahagyja a munkát die Arbeit einstellen* adatot (BALL), de ez önmagában nem bizonyíték, mivel mind a magyar, mind a német kifejezés a konkrét, minden mellékjelentés nélküli 'megszakítja a munkát' jelentéssel is, sőt elsődlegesen csak evvel bír. E nézetünket megerősíti, hogy 1862-ben (BALL) és 1865-ben (FOG) a magyar—német részben csak *munkaszünet* szerepel, mégpedig 'Feierabend', ill. 'Feierabend, Feierstunde' értelemben, holott a magyar szó ZSOLDOS adatai szerint már 1834-ben felveszi a 'sztrájk' jelentést. Nem

tartjuk lehetetlennek, hogy e kettősségben a fejlettebb német munkásmozgalom nyelvi vetülete mutatkozik: az *Arbeitseinstellung* 'sztrájk' és a *die Arbeit einstellen* 'sztrájkol' már bevett kifejezések a németben, amikor a magyar nyelvhasználat még nem alakult ki, mivel maga a tudatos és szervezett munkásmozgalom is csak éppen megszületőben van.

III.

6. A sztrájk szavunkra vonatkozó első adat BABOS KÁLMÁN „Közhasznú magyarázó szótár”-ából, 1865-ből való: „*strike ang* (Sztreik) munkások lázadása a munkaadó ellen”. Ez azonban egyelőre csak idegen szavak szótárabeli adat; a szó eleven, gyakorlati használata 1868-ban jelentkezik és egyszerre három alak is mutatkozik: ezek, mint később látni fogjuk, írás- és ejtészváltozatokat tükröznek.

Gladstone angol pénzügyminiszter nyilatkozatát ismertetve a MunkUjs. így ír: „a tömeges munka megszüntetéseket (*Strike Sztrájk*) elvben nem ellenzi” (1868. jún. 21.), egy héttel később pedig hosszabb cikkben foglal állást a sztrájkok ellen. A cikk első mondata így hangzik: „Hallomás szerint a Lassalle elvet követő pesti munkásegylet egy *strájk*kal (*strike*) akarja működését fölszentelni”, a továbbiakban pedig csak *strike* alakot találunk, pl. „a *strike* nálunk nemcsak, hogy célhoz nem fog vezetni, sőt ellenkezőleg csapás leend.” Ez a mondat egyben a hetilap politikai irányzatát is jellemzi, tehát ZSOLDOS téved, amikor az 1868-i MunkUjs. megjelenését egyben a szocialista munkássajtó megjelenésének tulajdonítja (i. h. 421). Erre csak két év múlva kerül sor, amikor az alig egy évig megjelenő Általános Munkás Újság részletesen foglalkozott az Első Magyar Gépgyár munkásainak csaknem egy teljes hónapig tartó sztrájkjával és rendszeresen tájékoztatót a külföldi munkabeszüntetésekről is. Ebben az újságban is több változatot találunk, a leggyakoribb azonban a már eddig is előfordult *strike* alak: „Az első magyar gépgyári munkások *strike*je lassankint végéhez közeledik” (1870. ápr. 10.), ugyanígy a május elsejei számban, ahol elvi cikkben foglalkozik a sztrájk fegyverével. A *strike* írásmódhoz a következő ragok és képzők járulhatnak: az ápr. 17-i számban: *strike-je*, *strike-nál*, *strike-ot*; ápr. 24-én: *strikek*, *strike-ja*, *strike-ok*, *strike-olnak*. Emellett azonban más írásmóddal is találkoztunk: „az érczmunkások *strik*je még mindig tart” (ápr. 3), „*strikét* támasztottak” (ápr. 10), „a nyersvasmunkások *striké*je még folyton tart” (uo.), sőt „Bécsben a szedők *strik-é*je még folyvást tart” (uo.). Az előbb említett *strike-ol* igei alak mellett van még *strikel* is (ápr. 3). Ez a tarkaság természetesen nemcsak az említett számokban mutatkozik meg, hanem igen gyakran egyetlen számon belül is. 1870-ben jelenik meg az Athenaeum kiadásában Jókai regénye, a Fekete gyémántok. Innen idézzük: „a tárnában megszületett az a harmadik ijesztő szellem, mely vetekedik vihederrel és zuhatarral: a »*strike*«.” (IV, 35; vö. még IV, 159.)

1871 tavaszán a Párizsi Kommün hatására hatalmas sztrájkhullám söpört végig Budapesten, egymást követték a szabók, pékek, serfőzők stb. megmozdulásai. Ekkor jelennek meg a polgári sajtó hasábjain is szavuk különféle módosulatai: „A strik vezetői két részre osztották a követelőket” (H. máj. 4), „Szabók strikjéhez a sütők is csatlakoztak” (H. máj. 12); „veszély fenyegeti a tavaszi ruhákat, strikolnak a szabók” (H. máj. 4), „[a] strikolást a nyerges és bőráru munkások is megizlelték” (PN. máj. 21); „A strikeolók az egyik itteni munkás egylettől már kaptak 200 frt-ot” (H. máj. 4); újabb változatot is találunk: „A strickelő munkások tegnapi hirdetett gyűlése nem tartatott meg” (H. máj. 15). A sztrájkmozgalom hatására írja meg Balázs Sándor társaságában Szigligeti Ede „A strike” c. színdarabját. A színmű adatai a szó használatának hasonló egyenetlenségét ábrázolják: „Tehát strike! Szjah! ez most a levegőben van” — jegyzi meg epésen a darabban szereplő gyáros egyik vendége (24), „[Lajtos:] Mi az a strik? [Anzeln:] Nem dolgozni, ha nem fizetni jól” (22), „[Jenő:] De hátha csak azért sem enged? [Péter:] Akkor strikolunk” (21), „Tán a strikolásnak is én és Max az oka” (30), „[Jenő:] Streikolni fogunk [Szikráné:] Mi az isten csodája az? nem lehet az jó, még a neve sem magyar. [Jenő:] Hát megszüntetjük a munkát” (15—16). 1871-ből származó anyagunk utolsó adata a munkássajtóból való. A Testvériség a munkásmozgalom egyes fontosabb fogalmait kislexikonként folyamatosan címszószerűen közli. Ilyen a következő is: „Strike (olv. Sztrajk) annyit tesz, mint csíny, de mai nap rendszeren a munka egyidejűleg történő beállítását nevezik sztrajknak; vagyis munkaszünetnek” (márc. 19; a cikk többek között megemlíti: „Legelőször használták ezt az angol munkások”).

Az eddig tárgyaltakat a következőkben foglalhatjuk össze: rövid három év alatt a tárgyalt szónak számos változata jelenik meg: ezek közül a legáltalánosabb a *strike*, mellette találjuk azonban a *strik*, *stricke* alakokat is, valamint tudomásunk van egy *sztrajk* — nyilván ‘sztrájk’ (vö. a Munkűjs. *Sztrike*, *Sztrájk* adatával) — olvasatról is. Megfigyeltük, hogy a *strike* főnévhez magas- és mélyhangú ragok egyaránt járulhatnak (*strike-je* ~ *strike-ja*), továbbá az előbbiekből következően a főnévből képzett ige öt írásmóddal is előfordul (*strike-ol*, *strickel*, *strikol*, *strickel(ő)*, *streikol*); végül felhívjuk a figyelmet, hogy van egy csak ragokkal jelentkező *striké-* változat is. Mindez elegendőnek mutatkozhat, hogy bizonyos következtetéseket levonjunk, azonban az 1873—83. évekből gyűjtött anyag birtokában sokkal megnyugtatóbb eredményre fogunk jutni. Annyit azonban már előzetesen is megállapíthatunk, hogy az írásképmeg nem állapodott volna, a magas- és mélyhangú formások váltakozása, valamint a szó állandóan ismétlődő magyarázgatása, fogalmi kifejtése vitathatatlanul arra mutat, hogy a *sztrájk* csak nemrég került át a magyar nyelvbe.

7. Az 1871-i sztrájkok hatására, valamint a Párizsi Kommünt követő elnyomó politika egyenes folyományaként az 1872-i ipartörvény a sztrájkokat jogérvénnyel nem bírónak nyilvánította, így az 1880 júniusában kitört szélesebb hullámokat vetett asztalossztrájkig jelentő-

sebb megmozdulás nem igen történt. Az ÁMŰ. utóda a Munkás Heti-Krónika, majd 1880-tól a Népszava egy-két alkalommal azonban foglalkozik a minket érdeklő fogalommal: „A bognárok *strike*ja megszűnt anélkül, hogy annak valami eredménye lett volna” (MHKr. 1878. nov. 28.), „a *strike* a munkások győzelmével véget ért” (N. 1880. febr. 29.). Ezeknél az adatoknál számunkra jóval többet jelentenek azok a közlemények, amikor az írásváltozat mellett az olvasat is szerepel: „Az év kezdetével több helyen *strike* (olv. *streik*) tört ki” MHKr. 1873. jan. 19.), „azt mondják, »A *strikelő* (olv. *streikelő*) munkások henyelése veszélyes«.” (uo. 1873. febr. 16.). A *strike* tehát nyugodtan *strejk*nek olvasható, annál is inkább, mert további azonos ejtést tükröző adataink vannak: „Bécs város asztalos munkásainak egy része *streikol*” (N. 1880. márc. 7.), „a kollegialitás köteleke tekintetéből léptek a *streikolók* közé” (N. 1880. jún. 13.). A *strejk* ejtés mellett a *strájk* is jelentkezik: „A legények... mindjárt *strájkot* csinálnak” (Csepreghy: Művei, 5:145. 1881), „a bécsi festősegédek is *strájkra* készülnek” (N. 1883. május 20.). A *strike* írásmód mellett, amely egyre inkább tért hódít (vö. N. 1880. júl. 4., uo. 1883. május 20; Fg. 1880. jún. 11; PN. 1883. jún. 1, este; MMTVD I, 440: egy 1882-ből való hivatalos jelentés; továbbá: „A *strikeolók* száma... szaporodott” (N. 1880. jún. 13.), „Mintegy száz *strikeoló* holnap újra dolgozni fog” (PN. 1880. jún. 8, reggel) stb., stb.), a többi változatra is vannak adataink: *strik* (Fg. 1880. jún. 11.), „egyáltalán a *strikkelők* kitarását meg akarják törni” (MHKr. 1873. jan. 19.), „A *strikelő* legények panaszkodva sorolták fel szerkesztőségünkben sérelmeiket” (Fg. 1880. jún. 16.), „Mit csinálnak a *strikolók*” (PN. 1880. jún. 11.), „Megtaláltuk a *stricke* írásmódot is, mégpedig Kompolthy „Tengeren és szárazföldön” (Nagyvárad, 1873) c. művében: „A *strickeolók* — suttogták az emberek” (91), „Tagadó válasz esetén jelentsék be a *stricke*-ot!” (112), továbbá A Hon 1880. jún. 7-i számában: „Az asztalosok *stricke*ja”; hasonlóan a jún. 18-i számban).

Szt- kezdetével élesen különválik két, a Nagyszótár gyűjtéséből származó írói példa: „a magyar tüzek *sztrájkolni* kezdtek, nem akarván kitörni” (Hevesi: Karcrajkok. Bp., 1876. 49), „[Ezen orvosok] képesek voltak a kórházakban *sztreikolni*, ha fizetésük kiszolgáltatása elmaradt” (Márkus: Törökországi képek. 1877. 210).

8. A fentiek alapján tudjuk most már értékelni az 1868-ban jelentkező alakokat, sőt ezek szövegkörnyezete is ad némi támpontot arra nézve, hogy a *sztrájk* szó hogyan került át nyelvünkbe. A Munkőjs. két cikkét láttuk, mindkettőben előfordul a *strike* írásmód, azonban a Gladstone angol miniszter nyilatkozatát ismertető közleményben *sztrájk* áll, míg a pesti Általános Munkássegylet terveivel foglalkozó cikkben *strájkot* találunk; így ezeket alkalmasint ejtészváltozatoknak foghatjuk fel. Az *szt-* kezdetet Angliáról szóló híradásban találjuk, angol utalás van a Testv. 1871-i szómagyarázatában is. Hevesi és Márkus szóhasználata alapján avval is számolhatunk, hogy a szerzők a szó angol eredetével tisztában voltak, így tehát az *szt-* kezdetű két ejtészváltozat *sztrájk* (Munkőjs., Testv., Hevesi) ~ *sztrejk* (Márkus: *sztreikol*) esetében nyil-

vánvalóan az angol *strike* szó közvetlen átvételével van dolgunk.

Az előbbiekkal szemben a konkrét magyar események visszhangjaként 1868-ban *strájk* jelentkezik, a hazai munkásmozgalom nyelvét tükröző MHKr. *streik* (= *strejk*) ejtést ajánl, az ilyen ejtésnek megfelelő alakot találtunk a Népszavában is, végül ide csatlakozik a Szigligetnél talált *streikol* is. Most már csak az a kérdés, honnét származik az *st-* kezdetű két ejtésforma (*strájk* ~ *strejk*)? A magyar munkásmozgalom ismerői jól tudják, hogy hazai munkásmozgalmunk kialakulásában a német ajkú munkásoknak igen lényeges szerepe volt, és egész a századfordulóig a munkáspárt két párhuzamos lapot adott ki. Így az Általános Munkás Újságnak, majd a Munkás Heti-Krónikának is megvolt a német nyelvű párja, sőt kezdetben német kiadása: az Allgemeine Arbeiter Zeitung, illetve az Arbeiter Wochen-Chronik; mi több, minden valószínűség szerint ezeket fordították, legalábbis az első években, magyarra. Így a MHKr. idézett hírével („Az év kezdetével több helyen *strike* (olv. *streik*) tört ki”) egy időben, az ugyanazon napon kiadott német újságban ezt olvashatjuk: „sind... *Strikes* (sprich: *Streiks*, *Arbeitseinstellungen*) ausgebrochen” (Allg. Arb. Z. 1873. jan. 19.). A társadalomtörténeti megfontolásokon és sajtótörténeti egyezéseken kívül tehát konkrét nyelvi bizonyítékaink is vannak, mert a párhuzamos két helyen ugyanazokat az alakokat találjuk, továbbá ismeretes az is, hogy a német nyelvben a szó- vagy szótagkezdő *st-* hangcsoportot nem *szt-* nek, hanem *st-* nek ejtik.²

A *sztrájk* magyar elnevezései között is találkozni fogunk a németből vett tükörkifejezésekkel, további adataink is vannak a *strájk* ejtémódra; módosítanunk kell tehát BÁRCZI álláspontját, aki „az angol *strike* irodalmi átvétele” mellett nyilatkozik (SzófSz), mivel kettős átvételről van szó: a valóban irodalmi és közvetlenül az angolból jött *sztrájk* mellett és vele párhuzamosan német közvetítéssel, pontosabban a németből is átvettük a szót, amit a *streik* és *strájk* alakok bizonyítottak.

9. Az uralkodó *strike* írásváltozat származásának és számbavehető ejtémódozatainak megállapítása után hátravan még a többi írásváltozat eredetének, valamint a ragozott és képzett formák ejtésének kikövetkeztetése. A *strikeje* alak nyilván csak *strejkje* ejtéssel képzelhető el, míg mélyhangú ragokkal és képzőkkel a *strejk* és *strájk* ejtés egyaránt feltehető (*strike*-ol: *strejkol* ~ *strájkol*, *strike*ja: *strejkja* ~ *strájkja*), a *strikenál* inkább a *strájknál* ejtés felé hajlunk, bár a másik változat (*strejknál*) sem elképzelhetetlen. Az *szt-* kezdetű ejtést az előbb kifejtettek alapján ebben a korban még nem igen tehetjük fel. Ami

² A Shorter Oxford Dictionary szerint a germán eredetű angol *strike* ige-névszó negyedik jelentéscsoportjából ('vitorlát összegöngyölít, vitorlát bevon') a minket érdeklő árnyalat 1768-ban jelenik meg és 1803-ban veszi fel mai jelentését. A Kluge—Götze-féle német etimológiai szótár (Etym. Wb.¹⁷ Berlin, 1957) arról tudósít, hogy az angol szó a walesi szénbányákban vette fel a 'munkát beszüntet' jelentést és 1844-ben *Strike* alakban került át a német nyelvbe. A német ejtést tükröző mai *Streik* írásmód 1884-től adatolható.

az *-e* nélküli írásmódot (*strik*) illeti, legvalószínűbb a német igei forma (*striken*) hatása, így jöhetett létre a *strike*-ből képzett *strike-ol* mellett a *strikol* és *strikol* íráskép és az ebből tévesen elvont *-el* (*-ol*) igeképző (vö. *ének* → *énekel*, *fűrész* → *fűrészsel*; *máz* → *mázol*, *tánc* → *táncol* stb.) révén a *strik* íráskép, vele együtt pedig az esetleg feltehető azonos *strik* ejtés. Itt elsősorban nem magára a *strik* alakra, vagy akár a *strik*-*kek*, *strikje* ragozott formákra gondolunk, sőt még az említett *strikol* és *strikol* igék sem indokolnák ezt az elképzelést, hiszen valamennyi esetében nyugodtan számolhatunk akár *strijk*, akár *strájk* kiejtéssel; nem lehet azonban kizárni egy *strik* ejtésváltozat meglétét, ha tekintetbe vesszük a *strikét*, *strikéje* ragozott alakokat, különösen ez utóbinak *strik-éje* írásmódját, és ilyen megfontolást látszanak támogatni azok a ragozott-képzett alakok, amelyekben a többeli *-k* megkettőzését találjuk: *strikkel*, *strikkol(ás)*. Tudatában vagyunk annak, hogy e téren biztosat állítani nem lehet, nézetünk szerint azonban a felsorakoztatott érvek feltevésünk jogossága mellett szólnak.

A teljesen hibás *stricke* írásmód alkalmasint a német szavakban és hasonló hangtani környezetben jelentkező *ck* elem analógiájára született és így itt is *strijk* (*strickel*) és *strájk* (*stricke-ot*, *stricke-oló*) ejtéssel számolhatunk.

10. Az utolsó kérdés, amelyre sztrájk szavunk történetével kapcsolatban még felelnünk kell: hogyan folyt le a harc a különböző írás-és ejtésváltozatok között és mikorra tehetjük a mai nyelvallapot kialakulását. A budapesti kovácslegények 1884 júniusában lezajlott sztrájkjával kapcsolatban átnézett sajtótermékek nyelve arra mutat, hogy alig állapodik meg a *strike* írásmód és *strájk* ejtés, már ettől az évtől kezdve előtérbe nyomul a *sztrájk* írás és nyilván vele együtt a megegyező ejtés. A Népszavában egy hónap leforgása alatt a következő változatokat találjuk: „a *strike* intéző bizottsága jelentést tett eljárásáról” (1884. jún. 29.), „a kovácslegények szállóján erősen tartják magukat a *strikoló* segédek” (jún. 15.); a fenti változatok kiejtésére nézve igazítanak útba: „A budapesti kovácssegédek *strai*kja tovább tart” (jún. 8.), „Fel akarják kérni a főkapitányságot, hogy a *strai*koló segédeket mint közönséges csavargókat toloncoztassa el a fővárosból” (jún. 15.), megjelenik azonban a munkássajtó hasábjain a *sztrájk* is: „kiki saját meggyőződése szerint cselekedhetik, de [e helyen] a *sztrájk*ot hirdetni nem szabad” (N. 1884. júl. 27.). Itt említendő meg a következő változat is: „A szónokok... a *sztreik* tartama alatt a béke fenntartására kezességet vállaltak” (N. 1884. márc. 30.). A polgári sajtó ebben az időben még a *strike*, *strikeoló* alakokat használja (pl. „a *strike*olók... csendesén viselik magukat” (Fg. 1884. jún. 11; hasonlóképpen A Hon), jellegzetes azonban, hogy a PN. egyik napról a másikra a *strike* írásmódról a sztrájkra tér át, és június 10-étől kezdve csak ezt használja, pl. „A *sztrájkoló* kovácslegények küldöttsége járt ma a fővárosi főkapitányságnál” (jún. 10.).

1884 után az *st-* kezdetű írás erősen visszaszorulóban van. Elszórt adatokkal találkozhatunk magában a Népszavában is: „ezt nem *strajk*-kal akarják elérni a munkások” (1889. dec. 29.), „Tegyük fel azonban,

hogyan megkezdődnek az általános *strajk*” (1890. jan. 19.), és maradi politikai felfogásához hiven a *strike*, *strikeol* stb. íráshoz ragaszkodik még 1890-ben is a Nemzet (pl. ápr. 28.), azonban ebben az időben már az *szt-* ejtéssel számolhatunk.³ Ezt igazolja, hogy Rákosi Viktor 1886-ban megjelent Bujtogatók c. írásában „az esztergályosok *strikolnak*” (57), de ugyanebben a műben hét lappal később ezt találjuk: „Ebből a kocsmából indulnak ki a *sztrájkok*” (64). A *sztrájk* ejtés győzelmét és teljes megmagyarosodását szépen mutatja, amikor a *strike* már zárójelben szerepel mellette: „*Sztrájk (strike)* nélkül helyzetüket sok tekintetben megjobbították (N. 1890. ápr. 6.). Ez az adat egyben ellenpárja az 1868-inak, amikor helyzetük pontosan fordított. A *strike* írásmód továbbra is használatos egyes művekben, így a Közgazdasági Lexiconban (1901) a címszó így szerepel, sőt TOLNAI Magyarító szótárának 1928-ban megjelent második kiadásában is. Szórványos adatokat találhatunk az egyéb írásváltozatok továbbélésére is, ilyen pl. egy 1893-ból származó bányakapitánysági jelentés: „A *strik* előkészített, jól szervezett és vezetett munkásmozgalom volt” (Századok LXXXIII, 307).

A *sztrájk* tehát a régebbi elszórt adatokkal szemben most már folyamatosan és egyre több forrásban jelentkezik: „A szedők *sztrájkja* tehát minden tekintetben jogos volt” (N. 1885. dec. 20.), „A *sztrájkoló* tímárok ma kitartóbbak, mint valaha” (PN. 1887. ápr. 25, este), az Egyetértés 1887. ápr. 20-i számában *sztrájk*, *sztrájkoló*, *munkássztrájk* olvasható, „A múlt hét első napjain kiűtött a *sztrájk*” (Typographia 1889. jan. 18.), a Népszava 1890. június 15-én „A munkásság feladatairól” címmel hosszabb elvi cikket közöl és ebben csak a *sztrájk* írásmód fordul elő. Ebben az évben ismét fellendül a *sztrájkmozgalom*, nem véletlen tehát, hogy „Lassan a *sztrájkokkal*” címmel irt tendenciózus cikket a BpHírl. (205. sz.). Ugyancsak ebben az évben már a szótár-irodalomban is megtaláljuk, mégpedig BALLAGI magyar—német szótárának ötödik kiadásában. Közölhetünk két írói idézetet a nagyszótár gyűjtéséből is, ezek ismét a burzsoázia álláspontját tükrözik: „Nem rest ennek a falunak a népe, se *sztrájk* nem ütött ki közte” (Csóór: Az én falum. Szeged, 1892. 17); „Akkorjában ütött be épen nagy úri mód az asztalosoknak: a *sztrájk*” (Sebők Zs.: Elbeszélések. Bp., 1894. 4), és 1894-ben végül a Nemzet is áttér a mai helyesírásra.

Ami a régebbi *st-* kezdetű ejtéssel szemben a *sztrájk* előterbe kerülését és győzelmét illeti, nézetünk szerint a munkásmozgalom nyelvének magyarosodásáról és a szó angol eredetének felismeréséről van szó. Ehhez nyilván az is hozzájárulhatott, hogy szakmai tanulóútjuk, „valcolásuk” során egyes mesterlegények az angol munkásmozgalommal megismerkedtek és a szót, illetve angolos *szt-* ejtését is magukkal hozták Magyarországra.

11. Mielőtt a *sztrájk* szótól búcsút vennénk, vessünk egy pillantást szócsaládjának kialakulására. Magától értetődik, hogy a főnév eleven

³ RÁCZ ENDRE hívta fel a figyelmemet arra, hogy egyes idős szervezett munkások nyelvében még ma is a *strejk* ejtés él; kérdezősködés alapján ezt magam is tapasztaltam.

használatát nyomon követi az ige megjelenése (1870: *strikel*, *strikeol* stb., és a mindennapi használatra nem jellemző 1876–77-i írói példákat nem számítva a mai *sztrájkol* alak 1884-től kezdve), 1871-ből van adatunk az igéből képzett nomen actionis-ra (*strikolás*) és ugyanettől az évtől kezdve jelentkezik a jelen idejű melléknévi igenév (1871: *strikeoló*, *strickelő*, 1873: *streikelő* stb., végül az igével egyidőben találtunk példákat a mai *sztrájkoló* írásmódra). Evvel kapcsolatban meg kell jegyeznünk azt, hogy a melléknévi—jelzői használattal egy időben mutatkozik a főnévi jelentésben való szereplés: „A *strickelő munkások*... gyűlése nem tartatott meg” (H. 1871. máj. 15.) ~ „A *strikeolók* egyik itteni munkás egylettől már kaptak 200 fr-ot” (uo. 1871. május 4.). Érdekes kísérlet a nomen actoris képzésére: „Nem való tehát a hírlapok ama híre, minthogy a kovácssegédek kimerültek volna s fel akarnának hagyni a *streikosok*” (Fg. 1884. jún. 9.).

Szavunk és a belőle képzett származékok mellett gyorsan feltűnnek a szóösszetételek is. E téren még a leggondosabb anyaggyűjtés sem merhet teljességre és végleges kronológiára igényt tartani, anyagunk azonban talán így sem lesz érdektelen. 1870-ben jelenik meg a *strike-bizottság* (ÁMÚ. ápr. 3.) és *strike-bizottmány* (uo. ápr. 17.); a *sztrájk-bizottság* írásmódra csak egészen késői adatunk van (PN. 1894. aug. 18.), nyilván korábról is adatolható. Ugyancsak 1870-ben kerül felszínre a *strike-kassa* (ÁMÚ. 1870. ápr. 10; kétséget kizáróan a német laptárs *Strike-Kasse* alakjának az átvétele), a fogalom mai *sztrájkpénztár* nevét a PN. 1894. aug. 18-i számában találtuk meg, egyébként *ellenállási pénztárnak* is hívták (MMTVD II, 305). 1870-ből való a következő összetétel is: „Akkor lehetne *strike*-ot eredménnyel kivívni, ha a »*strike-csinálók*« az éhség és gyomor exekucziója által nem kényszerítettének idő előtti önmegadásra” (ÁMÚ. máj. 1; a szó létrejöttéhez a kulcsot ismét az Allg. Arb. Z. adja meg a megfelelő helyen: ott ugyanis *Strikemacher* található. Erre a szolgai fordításra a továbbiak során nem volt szükség, hiszen a *strike-oló* és írásváltozatai pontosan ugyanezt fejezték ki; nyilván ezért sem gyökeresedett meg.) A *strike-mozgalom* 1873-tól kezdve mutatható ki (MHKr. ápr. 6; az ÁMÚ-ban még *Strikeek* című rovat tartotta számon a külföldi megmozdulásokat), 1880-ban *strickemozgalom* formában is előfordul (H. jún. 18.), míg végleges *sztrájkmozgalom* alakjára 1884-ből van adatunk (PN. jún. 10; a csaknem azonos megfogalmazású közlemény szövegében a *Függetlenség* hasábjain még *strike-mozgalom* van).

Az 1890-es évektől kezdve egyre több összetétel található (*sztrájk-tanya*, *sztrájkvezetőség* (MMTVD II, 500) stb.), és adataink birtokában nyomon követhetjük a *sztrájktörő* szó megjelenését és az azonos jelentésű *sztrájkbontó*-val való harcát. „A néhány alávaló *sztrájkbontó*kat megőrizték, hogy az összes asztalosmunkásokat... károsíthassák” — írja 1894. szept. 14-én a Népszava és három évvel később már a mai szóhasználatot találjuk: „A kormány a »veszélyeztetett« helyekre egyre szállít *sztrájktörőket*” (N. 1897. júl. 9.). A régebbi szó azonban nem adja meg magát és az Építőmunkás egy s ugyanazon cikkében mindkettő meg-

található: „A vállalkozók segélyére siet minden hatalmi tényező: a rendőrség, a napilap, az ipartestület és a *sztrájkbontó munkás*”, „sikerült... jelentékeny számú *sztrájktörőt* a fővárosba csődíteni” (1897. szept. 22.).

IV.

12. Az alábbiakban az 1870-től a századfordulóig terjedő időben vizsgáljuk azokat a kifejezéseket és szavakat, amelyekkel a sztrájk fogalmának kifejezése saját nyelvi eszközökkel történik. Ide tartoznak a belső keletkezésű elnevezések, valamint azok a tükrökifejezések, amelyek ugyan magyar nyelvi elemek segítségével jöttek létre, az ösztönzést azonban erre idegen minta adta. Nyomon fogjuk kísérni a már régebben használatos szó- és kifejezőkészlet felhasználását és feltehető kihalását, valamint az újabb szóképzési elemek jelentkezését és küzdelmét.

A *sztrájk* története során szó volt már arról, hogy az 1870-ben megjelent ÁMŰ. mekkora figyelmet szentelt a munkabeszüntetések kérdésének, következőképpen ez évből igen gazdag nyelvi anyaggal rendelkezünk. A német nyelvű kiadás segítségével azt is tudjuk ellenőrizni, hogy a számbajöhető szóképzési elemek valóban a minket érdeklő fogalmat fejezik-e ki, továbbá mennyiben és mikor számolhatunk német nyelvi hatással.

A régebbi szóképzési elemek közül gyakori a *munkaszünet*: az április 17-i számban arról értesültünk, hogy Párizsban április 10-én „általános *munkaszünet*”-et terveztek a munkások, a továbbiakban így ír a tudósító: „E nap eljött és Párizsban a *munkaszünet* annyiban meg is kezdődött, hogy a Cailé Derosme gépgyárban munkájukat odahagyták”, egy másik franciaországi híradásban egy sztrájk megszüntetéséről van szó: „ne szaporítsátok a *munkaszünet* által ama nyomort, mely a számos elítéltetések és elbocsáttatások következtében reánk vár” (ápr. 24.). Harmadik példánk már hazai természetű: „a *munkaszünet* által okozott kár sokkal nagyobb volt, mint a *strike* által kieszközölt nyereség vagy előny” (máj. 1.).

Jelentkezik az 1848-i anyag során megismert a *munkát elhagyja* szerkezet: „Kényszerítve vagyunk mindnyájan (4000) a *munkát elhagyni* (ápr. 3; bécsi tudósítás), az 1857-ben BALL-nál pontosan meg nem határozható értelemben talált a *munkát abbahagyja*: „Finterwalde-ban a székcsinálók *abbanhagyták a munkát*” (ápr. 24; a német változatban: *ist eine Strike ausgebrochen*), továbbá a munka megszakítását hasonló nyelvi eszközökkel jelölő szerkezetek: „a szedők készek ismét *otthagyni a munkát*” (ápr. 10.), „tömegesen *oda hagyták a munkát*” (ápr. 3; a német szövegben mindkét esetben *die Arbeit einstellen* van). Az *odahagy* és *otthagyni* ilyen jelentésű használata csupán alakilag tekinthető újdonságnak, hiszen az előbbieket mintájára keletkezhetett, 1848-ból pedig a *műhelyt odahagy* szókapcsolatot is ismerjük.

A 'sztrájkol' fogalmának kifejezésére azonban újabb nyelvi alakulatok is megjelennek; az egymással szoros rokonságban levő három

alakzat közül az egyik napjainkban is él: „számos kiegyezkedési kísérlet után a munkát beállítottuk” (ápr. 3.), „Lipcseben az összes borbélyok beszüntették a munkát” (ápr. 24.), „Nürnbergben a... szivargyárban az összes személyzet... megszüntette a munkát” (máj. 15.).

A 'sztrájkot előzetesen bejelent' jelentésben volt használatos a *munkát felmond* szókapcsolat: „Bécsben a kalapossegédek munkaadóiknak felmondják a munkát, ha ezek a segédek által kidolgozott ár-szabályt el nem fogadják” (máj. 1.), „Az összes sütősegédek felmondják a munkát” (ápr. 24; bécsi jelentés).

Az ÁMŰ. 1870-i anyagából a *munkaszünet* kivételével eddig csak igéket, igés szerkezeteket soroltunk fel. Lássuk most a 'sztrájk' jelentésű szókészletű anyagot; ebben egyes fentebbi igei szerkezetek főnevesedését, szóösszetétellé összeállítását találjuk: „leginkább alkalmazzák az ugynevezett »strike«-ot, vagyis a tömeges szervezett munkabeállítást” (máj. 1.), „a munkások egy szerződést tömeges munkabeállítással felmondanak” (uo.), „Drezdában a nemzetközi munkásszövetség ács- és kőműves tagjai munkafelmondással fenyegetnek, ha a mesterek részéről munkabérök fel nem emeltetik” (ápr. 10.). Itt említhetjük a ZSOLDOSTól is idézett *munkamegszüntetést*: „a tömeges munka megszüntetéseket... elvben nem ellenzi” (MunkUjs. 1868. jún. 21.; ez azonban nem a szocialista sajtó hangja). Megtaláljuk a *munkamegszüntetést* Jókainál is: „Mi, a kik élveztünk betűszedői strikeot, sütőlegények strikeját, tudjuk, milyen nehéz kiállni ilyen munkamegszüntetést” (Fekete gyémántok. Bp., 1870. IV, 159).

A *munkaszünet* mellett, amely a munka abbahagyásának befejezett tényét állapítja meg, megjelenik az inkább folyamatos szemléletű *munkaszünetelés* is: „A munkaszünetelés az első magyar gépgyárban, még mindig, minden akadályozás nélkül fennáll” (ápr. 3.), „e munkaszünetelésnek egész váratlanul kellett létesülnie” (uo.). E nyelvi formából születik meg a 'sztrájkoló' megfelelője is: „két hete bizonyos számú csendbiztos van a gépgyár kapuja előtt felállítva, hogy a munkaszünetelők idegen munkások meghívását ne akadályozhassák” (ápr. 10.) és ugyanebben a számban a német szövegben előforduló *Strike-Komité* helyén ez áll: „a munkaszünetelők bizottsága az igazgatóval minden további értekezést fölöslegesnek tartott”.

A sztrájkoknak mint munka s z ü n e t nek a gondolata már az 1834—38-i kifejezőkészletben élesen megmutatkozik, sőt ZSOLDOS egy *munka-*előtag nélküli *megszünetetést* is idéz (i. h. 419). Valószínűleg hasonló mondatbeli helyzet eredményeképpen jön létre a *szünetel* 'sztrájkol' és a *szünetelő* 'sztrájkoló' jelentése, bár a magunk részéről a s z ü n e t fogalmi jegyének előtérbe nyomulását nem kevésbé lényegesnek tartjuk: „Berlinben a szabók szünetelnek... Egyes üzlettulajdonosok annyiban tágitottak, amennyiben 20% nyit ajánlottak” (ápr. 3.), „Demi Lunában a fazekasok készek szünetelni, ha a gyártulajdonosok a munkások követelésének eleget tenni vonakodnak” (ápr. 24.); „A strike-oló, vagyis szünetelő munkásoknak csakhamar eldugul minden segély-forrás” (máj. 1.), „A szünetelők mintegy fele a társulatokhoz tartozik” (ápr. 3;

tehát akárcsak a *sztrájkoló* esetében a főnévi és melléknévi használat itt is egyszerűen jelentkezik).

13. A konkrét társadalmi szükséglet folytán megteremtődik a sztrájk és fogalomkörének számos új kifejezése. Magának a *sztrájk* szónak a vizsgálata során meggyőződünk arról, hogy e szavunkat számottevő német hatásra vettük át; felvetődik tehát az új nyelvi elemekkel kapcsolatban a kérdés: nem kell-e ezek létrejöttében is német hatásra gondolni. E kérdésre csak úgy tudunk felelni, ha ismerjük azokat a német megfelelőket, amelyek hathattak a magyar szókészleti elemek kialakulására. Az AMÜ. német változata, az *Allgemeine Arbeiter Zeitung* a sztrájk és fogalomkörére a következőket ismeri: *Strike, striken* stb.; *Arbeitseinstellung, die Arbeit einstellen; Arbeitspause; feiern* és származékai. Ezek közül a legáltalánosabb a *Strike* és az *Arbeitseinstellung*; a megegyező magyar és német szöveg párhuzamos helyeinek vizsgálata során e kettőt és igei megfeleléseit, továbbképzéseit jóformán valamennyi magyar szinoníma mellett megtaláltuk. A *munkabeállítás* — a *munkát beállítja* pár megfelelő helyein azonban a német szövegben csaknem kizárólagosan az azonos nyelvi elemekből álló *Arbeitseinstellung* — *die Arbeit einstellen* szerepel; nyilvánvaló tehát, hogy a *beállít* 'sztrájkol, (munkát) megszüntet' jelentésének kialakulásában német hatással számolhatunk; mind a *munkát beállítja*, mind a *munkabeállítás* német tükörfelfejtés. Hasonló a helyzet a sajátos jelentésű *felmondja a munkát* — *munkafelmondás* esetében is, mivel a párhuzamos német szövegben *die Arbeit kündigen* — *Arbeitskündigung* áll. A két nyelv szókészletének egymástól független párhuzamos fejlődése ez esetben sem tehető fel; a tárgyalt jelentés meglehetősen sajátos, a fogalomkörben egyéb kölcsönzések is vannak, így itt is tükörszókkal számolhatunk.

Bonyolultabb a helyzet az *Arbeitspause* — *munkaszünet* megfelelés esetében. A jelen tanulmánynak nem feladata annak a megállapítása, hogy az azonos nyelvi elemekből felépülő magyar szó kialakulásában volt-e szerepe a német szóösszetételnek, minket jelenleg csupán az érdekel, hogy 'a munkának a sztrájk idejére terjedő szünetelése' (ZSOLDOS i. h. 420) jelentés független-e a német szótól vagy pedig volt-e ennek valamelyes hatása rá. A *munkaszünet* bemutatott három példája esetében a párhuzamos német szövegben kétszer *Arbeitseinstellung* szerepel és csupán a május elseji számban találunk *Arbeitspause*-t. Pontosan ez az eset, ahol a szónak még a ZSOLDOS értelmezte átmeneti jelentése mutatkozik, még konkrét jelentésével számolhatunk, tehát nincs szükség német hatás feltevésére; annál is kevésbé, mivel a másik két esetben, ahol a *munkaszünet* már teljes egészében felvette az átvitt 'sztrájk' jelentést (ápr. 17, de főleg ápr. 24), a német szövegben *Arbeitseinstellung*ot találunk. Már az előbbiek során láttuk, hogy a régebbi magyar szókészleti megoldások során a munka megszüntetésének gondolata (*munka + szünet, megszüntet, megszünik* stb.) mennyire előtérben volt, továbbá semmi sem zárja ki a gondolkodás, a je-

lentésátvitel azonos nyelvi elemekkel, de a két nyelvben egymástól függetlenül történő menetét.

Az ÁMŰ. és az Allg. Arb. Z. azonos szövegeinek összehasonlítása során még egy érdekes egyezésre bukkantunk: a *szünetel* és származékainak a német szövegben gyakran a *feiern* származékai felelnek meg (1870. ápr. 3.: „... szünetelő munkásainak strike-bizottsága” = „Das Strike-Komité der feiernden Arbeiter”; ugyanebben a számban: „A szünetelők mintegy fele” = „Vielleicht die Hälfte der Feiernden”), ezek az egyezések azonban nem kizárólagosak, a *szünetel* mellett olykor *striken*-t találunk. A német *feiern* igének közismert ’ünnepel’ jelentésén kívül már a XIII. század óta ’abbahagy, megszüntet’ jelentése is kimutatható (GRIMM: Deutsches Wörterbuch; vö. magy. népies *fájront* < ném. *Feierabend*), tehát a németből való fordítás elvileg könnyen elképzelhető. A tükörszó gondolata ellen viszont ugyanazokat az érveket lehet felhozni, mint amelyeket az előbbiek során, a *munkaszünet* esetében láttunk. Van azonban egy elég lényeges különbség: a *szünetel* önmagában a *munka* főnév nélkül szerepel és az egykorú német—magyar szótárak (BALL, FOG) a német *feiern*-t többek között *szünetel*-nek fordítják. Nézetünk szerint a *szünetel* a szócsalád hasonló jelentéstani megterhelése folytán kizárólag belső jelentésfejlődés útján is felvehette a ’sztrájkol’ jelentést, azonban a német hatás közbejöttét, a folyamatot gyorsító hatását eleve nem lehet tagadni: ebben az esetben tehát mind belső keletkezésű, mind tükörszó mozzanatokkal kell számolnunk.

14. Az ÁMŰ. 1870-i anyagát három nagy csoportra oszthatjuk: I. ’a munka megszakítása következtében beálló szünet’ gondolata (*munkaszünet*, *munkaszünetelés*, *szünetel* és a hozzájuk kapcsolódó származékok),

II. a munka abbahagyását és a munkahely elhagyását jelölő kifejezések (*odahagyja*, *otthagya*, *abbahagyja*, *elhagyja a munkát*),

III. magát a munka megszakítását jelölő szerkezetek és főnevek (*beállítja a munkát*, *munkabeállítás*; *beszünteti a munkát*, *megszünteti a munkát*). Hogyan alakul ezeknek a sorsa az elkövetkező évtized során? Mielőtt e kérdésre felelnénk, vegyük szemügyre a rendelkezésünkre álló adatokat.

I. *munkaszünet* 1871: „Mai nap rendesen a munka egyidejűleg történő beállítását nevezik sztrájkoknak, vagyis *munkaszünetnek*” (Testv. márc. 19); 1873: „Bécsben tovább tart a szabók *munkaszünete*. A szaktársak felkéretnek az idemenetel visszatartására” (MHKr. ápr. 27; a második mondat teljes értelme: a szaktársak ne menjenek Bécsbe, ne törjék le munkavállalásukkal a sztrájkot); 1875: „[a] munkásgyűlés a brünni szövők *munkaszünetét* a nyomasztó helyzet következményének ismeri el, mi a bécsi munkások részéről jogos ügynek tekintetik” (MHKr. júl. 25); 1880: „a *munkaszünet*, mely... gyakran súlyos kihágásokkal járt, csendben és méltósággal folyik” (Fg. jún. 11); „a buda-

pesti asztalos-munkások közül több százan barangolják be a főváros utczeit. Általános munkaszünetet tartanak" (H. jún. 7);

munkaszünetelés: 1873: „Hamburg-ban a kőfaragók munkaszünetelése gyengítés nélkül tovább tart" (MHKr. ápr. 27); 1878: „Hogy mily egyoldalú nálunk az igazságszolgáltatás, leginkább kitűnik az a bognárok munkaszünetelésénél" (MHKr. nov. 10); 1880: „A közös munkaszünetelés érdekében semmi szín alatt gyűlés vagy összejövétel nem tartható" (N. jún. 27), „a munkaszünetelés még jó ideig eltarthat" (H. jún. 13), „bejelenté a működő bizottság a mai nap folyamán előfordult munkaszünetelési és munkakezdési mozzanatokot" (PN. jún. 10, reggel) — ebben az évben az asztalossztrájk idején sűrűn járatos a *munkaszünetelő* 'sztrájkoló': „A munkaszünetelőkhöz (H. jún. 10 — Thék Endre bútorgyáros megrovó felhívása), „a munka szünetelők által nem remélt pénzbeli segély érkezett" (Fg. jún. 14), „fel is hívunk... minden munkást, hogy filléreiből a budapesti munkaszünetelő asztalosságoknak juttasson" (N. jún. 20). — A munkaszünetelés szerepel a szótárirodalomban is: BALL (1872, 1875), Péch: Magy. és ném. bányászati szótár. Selmeczen, 1879.

szünetel, -ő, -és: 1873: „Königsbergben... szünetelnek a kir. keleti vaspálya munkásai, hogy bérfelemelést vigyenek keresztül" (MHKr. ápr. 20; uo. márc. 2: „szünetelő nyomdászsegédek"), „A Konkordia-gőzmalom szüneteléséhez" (MHKr. márc. 2 — a német laptárs a cikk címét így kezdi: *Zum Strike der Arbeiter* stb.); 1875: „A női munkások is elhatározták a szünetelőkhöz csatlakozni" (MHKr. júl. 25); 1880: „a mult hó végén kezdődött a jól szervezett mozgalom s mintegy kétezer munkás szünetel" (Fg. jún. 10), „A vezető bizottság a mai nap eseményeit a szünetelő munkásoknak jó hírek kíséretében jelentette be" (PN. jún. 8, reggel), „gondolják meg a szünetelő munkás urak, hogy..." (H. jún. 10 — Thék bútorgyáros), „a király-malom asztalos személyzete is a szünetelőkhöz csatlakozék" (N. jún. 13), „Farkassányi kapitánysági tollnok... a szünetelési mozgalom [=sztrájkmozgalom] vezetőit vonta kérdőre" (N. jún. 13).

A fenti adatok tanúsága szerint a felsorolt szókészleti elemek az 1870-es évek nyelvében a 'sztrájk, sztrájkol, sztrájkoló' jelentésben eléggé járatosak voltak; mint a *sztrájk* szó esetében a polgári sajtó hasábjain igazi polgárjogot csak az 1880-i nagy asztalossztrájk idején nyernek.

II. Feltűnően kevés az e csoportra vonatkozó adat, az előbbiekkal szemben, ahol még tovább szaporíthatam volna a példákat, csupán a következőket közölhetem: 1871: „a segédek tömegesen *hagyták oda a műhelyeket*" (H. máj. 4); 1873: „60 000 munkás *elhagyta a bányákat*" (MHKr. január 26 — a Dél-Wales-i nagy bányássztrájk során tehát az *elhagyja a műhelyt* analógiájára létrejön az *elhagyja a bányát* szókapcsolat); 1880: *munkafelhagyás* (N. június 13 — vö. ZSOLDOS i. h. 421), „délután 7 munkás *hagyta abba a munkát* s a strikelőkhöz csatlakozott" (H. június 15). — A *hagy* ige valamely igekötős kapcsolatának hasonló használatára nyilvánvalóan lehetne még példákat találni. Távolról sem állíthatjuk azt, hogy a fenti, összesen négy példa tel-

jességre tarthat igényt, azonban feltétlenül jellemzőnek kell tartanunk, hogy a másik két csoport bőséges anyagával szemben ez a nyelvi forma mennyire kevésbé volt használatos. A 'sztrájkol' értelemben való használat átmeneti háttérbe szorulására alkalmasint ugyanazok az okok vezettek, mint a már kiveszett szókészleteti elemeknél: a kifejezés nem eléggé egyértelmű jellege: *felhagy a munkával, otthagya a műhelyt* stb. önmagában és elsősorban nem a sztrájk fogalmát fejezi ki, hanem konkrét jelentése van. Természetes, hogy ez a körülmény önmagában nem vezetne háttérbe szorulásukra és későbbi eltűnésükre, hiszen a szövegkörnyezet az átvitt, szűkebb jelentést is érthetővé teszi; a nyelvben azonban az azonos fogalomkört jelölő más kifejezések is élnek; a fejlődés során ezek jobban magukba szívták a 'sztrájk' fogalmát, jobban elkülönültek. Ennek oka talán abban keresendő, hogy a munka megszüntetésének mozzanata, amely már a fogalom kifejezésére törekvő első erőfeszítésekben jelentkezik, a gondolkozás és egyben a nyelv számára mindvégig döntő marad.

III. Lássuk most már a részben napjainkban is élő harmadik csoportot. A feltárt nyelvi anyag az adatok tekintetében talán kevesebbnek tűnik, mint az I.-nél, itt azonban már 1871-ből is találunk polgári forrásokból származó példákat.

beállítja a munkát, munkabeállítás: 1871: „Tegnap a sütőlegények állították be a munkát” (PN. 1871. máj. 12, este), „mai nap... a munka egyidejűleg történő beállítását nevezik sztrájkknak, vagyis munkaszünetnek” (Testv. márc. 19); 1873: „hatvanezret felülhaladó munkás azonnal állította be a munkát” (MHKr. jan. 19), „a czipészek is kétszeri munka-beállítás daczára körülbelül 20%-et értek el” (uo. márc. 23),

beszünteti a munkát, munkabeszüntetés: 1871: „a cs. k. szab. államasút igazgatósága bejelenté, munkásai ma *beszüntették a munkát*” (PN. máj. 17, este), „a munkabeszüntetés felett tömegesen értekezletet tartottak” (PN. máj. 21); 1873: „rossz anyagi helyzetük következtében kényszerülve voltak a munkát *beszüntetni*” (MHKr. ápr. 3), „remélhető, miszerint ezen *munka-beszüntetés* a munkások győzelmével fog végződni” (uo. ápr. 20), „a *munkabeszüntetés* az asszonyokat még jobban sújtotta, mint a férfiakat” (Athenaeum I, 77); 1875: „valamennyi szövő munkás... csakugyan be is *szüntette munkáját*” (MHKr. jún. 27); 1878: „E hét elején a bognár-segédék *beszüntették a munkát*” (MHKr. okt. 13); 1880: „a munkások... d. e. 9 óraker a *munkát beszüntették*” (N. febr. 29), „Újabb *munkabeszüntetés*” (N. márc. 7).

Az 1870-ben jelentkező *beállítja a munkát* 'sztrájkol' ~ *munkabeállítás* 'sztrájk' a bemutatott adatok alapján igen rövid életű volt, 1873 után nem találunk rá példákat. A gyors eltűnés oka kétségtől a német megfelelő magyartalan, szolgai lefordítása és a *beállít* ige magyar jelentéseitől erősen elütő használat volt, ezeken kívül pedig már a túlnyomórészt talált első adatok évében megjelenik az ugyancsak hibáztatott, de mégis magyarosabb *beszünteti a munkát* és 1871-ben a *munkabeszüntetés*. A német *einstellen* szó helytelen *beállít* fordítását nyelvművelő irodalmunkban több ízben kifogásolták, így már 1862-ben CzF. a *beállít* címszónál megjegyzi: „*megszüntetni* (einstellen) értelemben nem

magyaros”. SZARVAS GÁBOR a Nyr.-ben több ízben foglalkozik a kérdéssel: a *beállít* helyett a *megszüntet*, *felhagy*, *abbahagy* használatát ajánlja (IV, 146—7), majd egyenesen a *munkát beállít* helyét elfoglaló *munkát beszüntet* keletkezését magyarázza: „meg akarván javítani a kitétel, az *állít* helyébe oda szűrték a különben ráillő *szüntet* szót, de az *állít*-tal együtt járó *be* igekötőtől meg nem szabadulhatván, a *be-állít* székébe örökösödés útján beleült a *beszüntet*” (XVIII, 169; vö. még Nyr. XIII, 142—3; MNy. II, 138 stb.). A *beszünteti a munkát* mellett Szigligeti—Balázs A strike c. 1871-ben írott színművében megtaláljuk a *megszünteti a munkát* szókapcsolatot is: „streikolunk — azaz *megszüntetjük a munkát*” (18). Vele párhuzamosan jelentkezik a szótár-irodalomból már ismert *munkaszüntetés*: „*Munkaszüntetést* terveznek az örültek. Mintha csak egy hétig is megélhetnének kereset nélkül” (14).

Említettük már, hogy ZSOLDOS a MunkÚjs. hetilapot tévesen tartja a szocialista munkásmozgalom sajtótermékének. E félreértésen alapul, hogy innen vett idézetek alapján arra a következtetésre jut, miszerint: „A szocialista munkássajtó kezdetben a *munkamegszüntetés* szót használja” (Nyr. LXX, 421). A tőlünk gyűjtött anyag távolról sem igazolja ezt a megállapítást: mi a magunk részéről a 70-es évek során az először jelentkező *munkabeállítás*, majd az azt felváltó *munkabeszüntetés* mellett a *munkamegszüntetést* a munkássajtó nyelvében nem találtuk meg és a hasonló elemekből álló igés szerkezetekben is jóval gyakoribb a *be-* igekötő használata. A ZSOLDOS feltárta anyag kétségtelenné teszi a *munkát megszüntet* ~ *munkamegszüntetés* időrendi elsőbbségét és így felvetődik a kérdés: mi az oka annak, hogy a régebbi és magyarosabb szókészleti elemek mégis háttérbe szorulnak. Nézetünk szerint e téren is az állandóan megnyilvánuló német hatással állunk szemben, a *be-állít* átadja ugyan a helyét a *beszüntetnek*, azonban a német *einstellen* szó igekötője továbbra is besugározza a szókészlet alakulását.

Az 1871—1880 közötti évtizedből még egy 'sztrájk' jelentésű főnévről kell számolnunk, ez pedig a már 1840-ben felbukkanó *munkamegtagadás*: „Hogy jövőben a dél-walesi kőszénbányákban ne következék be annyiszor *munkamegtagadás* vagy munkakizárás, elhatározták a munkások, hogy a munkabér... a kőszén ára szerint fog szabályoztatni” (MHKr. 1875. aug. 15), „az »átkozott szocialistáknak« tulajdonítsák a bognársegédek *munkamegtagadását*” (uo. 1878. okt. 13); megtaláljuk a szót PÉCH ANTAL bányászati szótárában is (Selmecz, 1879).

15. A következő évtizedből az MMTVD 1882-re vonatkozó adalékain kívül az 1884-i kovácssztrájk és 1887-i tímársztrájk sajtóviasszhangját néztük át, az így nyert meglehetősen sovány nyelvi anyagot kiegészítettük néhány, ez időszakban megjelent szótár adataival. A I.-gyel jelölt nyelvi-logikai csoport egyes tagjai (*munkaszünet*, *szünetel* stb.) szép számmal kimutathatók, a következő csoportra (tudjuk, hogy ennek központi magja a *hagy* ige valamely igekötői kapcsolata) a sajtó nyelvéből már csak egy adatot találunk, míg a III. csoporthoz tartozó elemek előtérbe nyomulása egyre érezhetőbbé válik. A fentiek követ-

keztében a pillanatnyi helyzet eléggé egyszerűsödött ahhoz, hogy ez alkalommal egy-egy év keresztmetszetét adhassuk:

1882: „*munkabeszüntetés* (strike) constatáltam” (MMTVD I, 400: hivatalos jelentés a pécsi bányászsztrájról), „mint egy vezényszóra a *munka beszüntettetett*” (uo.), „kénytelenek voltunk... az összes műhelyekben a *munkát beszüntetni*” (N. júl. 23), „Jelenleg 250 kőfaragó *szünetel* és a főváros területén mindössze 4 műhelyben dolgoznak” (N. júl. 23).

1884: „A fővárosi kovácssegédek... megkezdték a striket, s mindenütt *beszüntették a munkát*” (Fg. jún. 5), „a szövőmunkások *beszüntették a munkát*” (N. márc. 30), „A kovácssegédek *munkabeszüntetése* következtében a budapesti kovácsmesterek ma értekezletet tartottak” (Fg. jún. 5), „A *munkát beszüntetett* kovácslegények szívósan ragaszkodnak a mesterek elé terjesztett kívánalmakhoz” (Fg. jún. 10; ui. a Nemzet-ben); „könnyen megtörténhetik, hogy a segédek *megszüntetik a munkát*” (N. aug. 10), „A budapesti kovácssegédek testülete a mai napon *megszüntette a munkát*” (PN. jún. 3); „a *munkamegszüntetésre* csak sanyarú helyzetük vitte őket” (N. jún. 15); „néhány század katonaság meg szállva tartja a *munkaszünetelő* városokat” (N. márc. 30; újabb analógiás fejlemény: a *munkaszünetelő* *segéd* mintájára megjelenik a *munkaszünetelő város* is, vagyis olyan város, ahol nagy sztrájk folyik); „A küldöttség a tárgyalás eredményét a *szünetelő*kkal tudatta” (N. márc. 30), „Mint testvéreikhez fölszólítást bocsátanak közre, hogy a legrövidebb idő alatt tegyék meg az intézkedéseket egy általános *munkamegtagadásra*” (N. ápr. 6).

1887: „[a munkaidő leszállítását] mégis megtagadták, aminek az volt a következménye, hogy a munkások e hét elején *beszüntették a munkát*” (N. ápr. 24), „Ne kényszerítsék a munkást, hogy *munkabeszüntetés* útján [vívja ki a tíz órai munkaidőt]” (N. máj. 1); „az előmunkásokat... kik szintén *megszüntették a munkát*, végleg elbocsátotta” (PN. ápr. 25, este); „A munkásosztály a tímárok e rövid *munkaszünete* alatt fényesen igazolta érdekközösségét” (N. máj. 1), „Kimondták, hogy a *munkaszünet* idejére saját fizetésük felét a sztrájkolók segítségével fordítják” (PN. ápr. 19, este); „A kiknek a pénze a *szünetelő* tímárok közül elfogyott, azokat a gyűjtésből segítjük” (Nem. ápr. 21); „A tímárok *strike*jea folyton tart. A *munkával föl hagyott* segédek ma délelőtt kirándulásokat tettek” (Nemz. ápr. 23).

A most tárgyalt tíz évre vonatkozóan két szótárt láttunk. Adataik többé-kevésbé megerősítik a fenti képet; szótárról lévén szó, némi konzervativizmus mindig feltehető. BALL német—magyar szótárának negyedik kiadásában (1881) az *Arbeitseinstellung* fordítása *munkaszüntetés*, a *Strike* mellett pedig *munkabeszüntetés*, *tömeges munkaszüntetés* áll. Árnyaltabb, gazdagabb képet kapunk BALLAGI—GYÖRGY Kereskedelmi szótárából (Bp., 1887); a *munkabeszüntetés*, a *munkamegtagadás* (*tömeges*), a *munkaszüntetés* egyaránt a német *Arbeitseinstellung* magyar megfelelőeként szerepel; *abbahagyni a munkát* — *die Arbeit einstellen* (itt a 'sztrájkol' értelem jelentésére gondolhatunk), *felhagyni a munkával* — *aufhören zu arbeiten* (tehát már csak a konkrét jelentésben

ismeri), hasonlóképpen: *dolgozni megszűnni* — *Feierabend machen*; végül a *megszüntetés* címszónál: *munka ~ e* — *Einstellung der Arbeit* és *munkát megszüntetni* — *striken*.

16. A XIX. század utolsó évtizedének a sztrájk fogalomkörére vonatkozó nyelvi állapota némiképpen más képet mutat, mint azt az előbbieken alapján várnánk. A *beszünteti a munkát* — *munkabeszüntetés* és a *meg-* igekötővel történő azonos szerkezetű elemek tovább folytatják előnyomulásukat és sűrűn használatos a *munkamegtagadás ~ megtagadja a munkát*. Ha egyre csökkenő mértékben is, de könnyen megtalálhatók a I. kifejezéscsoport egyes tagjai (*munkaszünet*; *munkaszünetelés*; *szünetel*, -és), újra jelentkezik azonban az *abbahagyja*, *elhagyja*, *otthagytja a munkát* jelzők, pedig a 80-as évek adatai alapján ezeknek eltűnésével számolhattunk volna. Mielőtt azonban a részletes elemzésre térnénk, az eddig követett eljáráshoz híven bemutatjuk a tőlünk gyűjtött anyagot.

I. *munkaszünet*: 1890: „Május 1-én a munkások strikeolni fognak, de a munkaszünet nemcsak egy napra terjed” (Nemz. ápr. 26), „az összes női szabómunkások a három ponttól egyáltalában el nem állanak és készek a *munkaszünetet* folytatni” (N. máj. 4); 1894: a BpSzle májusi füzetére hivatkozva PÁPAY JÓZSEF (Nyr. XXV., 315). Későbbi adatokat nem találtam,

munkaszünetelés, -*szünetelő*: 1894: „a sztrájkpénztárban annyi pénz van, hogy a leghosszabb *munkaszünetelést* is kibírják a sztrájkolók” (PN. aug. 18), „ezen *munkaszünetelésre* vonatkozólag megjelent hirlapi közleményekből az látszik, hogy a budapesti asztalos... munkások szakszerveletében úgynevezett ellenállási pénztár szerveztetett” (MMTVD II, 305: belügyminiszteri leirat); 1897: „A *munkaszünetelő*k munkaidő és munkabér tekintetében... eredményt nem értek el” (MMTVD II, 453: rendőrségi jelentés).

szünetel, -*ő*, -*és*: 1890: „A budapesti sütő-munkások e hó 3-án valószínűleg *beszüntetik* a munkát. Mintegy 1500 munkás fog *szünetelni*” (N. máj. 4), „A munkások... társaiktól segínyt nem nyerhetnek, mint-hogy mindnyájan *szünetelnek*” (N. jan. 19); 1894: *szünetel*, *szünetelő* (BpSzle — vö. PÁPAY i. h.); „Ha a téglagyári munkások csak néhány napig nem dolgoznak, *szünetelni* kell a kőműveseknek és ácsoknak is s nem 15 000, hanem 70 000 ember sztrájkjáról lesz szó” (Egyetért. júl. 5), „igen nagy számmal vannak a sztrájkpanyán a *szünetelő* munkások” (Építőmunkás, szept. 22), „a munkások a cséplési munkálatoknál rövid *szünetelés* által nagyobb napszámot vívtak ki” (MMTVD II, 473: rendőrségi jelentés).

II. *abba(n)hagyja a munkát*: 1890: „mindazokat a munkásokat, kik önkényesen *abbahagyják* a munkát, felmondás nélkül elbocsátják” (PN. jún. 30), „A Ringhoffer gyár kivételével [Prágában] ma délelőtt az összes gépgyárak munkásai *abbahagyták* a munkát” (Nemz. máj. 5); 1894: „Ötezer asztaloslegény... *abbahagyta* a munkát” (PN. aug. 14), „Ma több mint húszezer munkás *hagyta abba* a munkát” (N. aug. 24); 1897: „az előfordult sztrájkok legtöbbször nem a munkábaálláskor, hanem

a megkezdett munka harmadik, negyedik napján történtek az *abbahagyások*” (MMTVD II, 470; Tolna megye közgyűlési jegyzőkönyve) „a dolgozni akarókat a munka abbahagyására... 200—300 főből álló csoportok kaszákkal életveszélyesen fenyegetik” (MMTVD II, 461: főszolgabírói jelentés); 1899: „az összes lakatosok bérkülönbözetek miatt *abbahagyták a munkát*” (MMTVD II, 624: rendőrségi jelentés).

elhagyja a munkát: „a munkások követeléseinek teljesítésében elmentek a legvégső határig, s ezek mégis egyszerre *elhagyják a munkát*” (PN. 1897. júl. 13).

otthagynja a munkát: csak 1897-ből van adatunk: „szívleljétek meg szívből jövő szavainkat s *hagyjátok ott a munkát* (Építőmunkás, okt. 17; a sztrájkoló felhívása a még dolgozó ácsokhoz), „új alkut akartak kötni. Miután azonban a földbirtokosok erre hajlandónak nem mutatkoztak, *otthagyták a munkát és hazamentek*” (MMTVD II, 474: rendőrségi jelentés).

III. *beszűnteti a munkát* — *munkabeszűntetés*: 1890: „több helyen *beszűntették a munkát*” (Nemz. ápr. 28), „Sűttön a kőfaragó-segédék *beszűntették a munkát*” (N. máj. 25), „a Ruhmann-czég férfi munkásai nyomban *beszűntették a munkát* s a sztrájkolókhöz csatlakoztak” (PN. jún. 30), „A sok *munkabeszűntetésnek* már szeri száma sincsen” (Bp. Hlap 205. sz.); 1894: „akik múlt héten nem *szűntették be a munkát*, azok most csatlakoztak a sztrájkolókhöz” (N. szept. 7); 1895: „a *munkának felmondás nélküli beszűntetése*” (MMTVD II, 324: a bányakapitányóság felhívása a sztrájkoló resicai bányászokhoz); 1897: „a mezei munkások ma *beszűntették a munkát*” (PN. jún. 23), „Most azután a munkások összeálltak és elhatározták, hogy ha a sérelmeket nem orvosolják, akkor a gyárban mindannyian *beszűntetik a munkát*” (Friss Ujság, jún. 24; e forrásból újabb érdekes analógiás alakulást is láthatunk, július 3-án ezt olvassuk: „úgy látták, hogy javított bér mellett sem keresnek eleget s ismét *beszűntették az aratást*. 12 órai sztrájk után kiegyeztek”), „a *munkabeszűntetés* természetesen leginkább a sztrájkoló tizenötezer munkást sújtja” (PN. júl. 12).

megszűnteti a munkát — *munkamegszűntetés*: 1890: „Bécsben mintegy 25,000 kőműves- és kőfaragó-segéd *megszűntette a munkát*” (N. ápr. 6); 1894: „Kiterjedésének arányával imponál a *munkamegszűntetés*” (PN. aug. 14), *munkamegszűntetés* (BpSzle — vö. PÁPAY, i. h.), 1897: „A helybeli kőművessegédék *a munkát ... megszűntették*” (PN. aug. 25), „Sívó Miklós aratói, *munkát megs�űntetve*, méltányos részjavítás mellett sem dolgoznak” (MMTVD II, 462: főszolgabírói jelentés).

E csoport kapcsán említjük még a következőket: „Midőn azonban négy munkást izgatás miatt a járásbírósnak adtak át, a többiek rövid *munkaszűntetés* után a munkát újra megkezdtek” (MMTVD II, 626: rendőrségi jelentés az 1899. évi bérmozgalmakról); *szűntetés* (BpSzle — vö. PÁPAY, i. h.).

Utolsó adataink a *megtagadja a munkát* — *munkamegtagadás* elterjedéséről számolnak be: 1890: „a botfalvi cukorgyár mezőgazdasági munkásai... tegnapelőtt hirtelen *megtagadták a munkát*. A munkások

hallani sem akartak a további dolgozásról” (Kis Újság, máj. 5); „nem maradt más hátra, mint a *munkát megtagadni* és így... nyilvános asztalosgyűlés a sztrájk megkezdését egyhangúlag kimondotta” (N. aug. 17), „az országos értekezlet elvben a sztrájkot (*munkamegtagadás*) jogosultnak nyilvánítja ki” (MMTVD II, 301: a vas- és fémmunkások első kongresszusáról szóló híradás); 1897: „Az aratás megkezdése alkalmával egyes helyeken tényleg *megtagadták a munkát*” (PN. júl. 13), „fel fogják hívni a munkásokat, hogy őrizkedjenek a *munka megtagadásától* és ne hallgassanak az izgatókra” (PN. jún. 21), „Ma Baumgarten Leó szentistváni birtokos 30 pár aratója *tagadta meg a munkát*” (MMTVD II, 459: fősolgabírói jelentés); 1898: „az Esztergom Szászvári Szénbánya Részvénytársaság aknáiban 360 bányamunkás *megtagadta a munkát*, mert abból a bérből, melyet e dúsgazdag társaság fizetett, megélni nem tudnak” (MMTVD II, 573).

Az évtized szótáriródmájából három magyar-német és német—magyar szótárt láttam: ezek anyaga nagyjából megfelel a sajtó nyelvélből vett próbaszűrésoknak, megtaláljuk benne a már régebben feljegyzett *munkabeszűntetést* (BALL, 1890), ugyane forrásból a *munkaszűntelést* (szerepel már az 1872, 1875, 1881-i kiadásokban), figyelemre méltó azonban, hogy PÉCH ANTAL bányászati szótárának második kiadásában (1891) e szó helyét a *munkamegšűntetés* foglalja el. SIMONYI—BALASSA 1899-ben megjelent német—magyar és magyar—német szótárában szerepel többek között a *kiáll a munkából — die Arbeit einstellen* adat. Sajnos, nincs tudomásunk arról, hogy ez honnét került a szótárba, de erősen kételkedünk benne, hogy élő forrásból, mivel az 1848-i adatokon kívül én a magam részéről nem találkoztam vele. Erősen kérdésesnek tartom a *szűntet*, *szűntető*, *szűntetés* (németül: *feiern*, illetve *striken*) elterjedt voltát; talán PÁPAY hatására került a szótárba, aki többször hivatkozott cikkében a szó 'sztrájk' jelentésben való használatát a BpSze munkatársának, Joób Lajosnak tulajdonította (Nyr. XXV, 315).

17. A XIX. század végén tehát a sztrájk és fogalomkörére meglehetősen sok nyelvi elem használatos; különösen feltűnő ez az állapot, ha arra gondolunk, hogy a megelőző évtizedben a helyzet jóval egyszerűbb volt és ha összevetjük vele a mai nyelvállapotot, amikor a sztrájk és továbbképzései mellett tudvalevőleg jóformán csak a *munkabeszűntetés* ~ *beszűnteti a munkát* járatos.

Az ellentmondásos jelenségek arra utalnak, hogy rövid átmeneti szakasszal van dolgunk. Mindjárt előljáróban le kell szögeznünk, hogy ez az ellentmondásos fejlődés részben csak látszólagos, mivel a 80-as évek közepétől a sztrájk és szócsaládja erőteljesen előrenyomul és a fogalom nyelvi kifejezése egyre inkább vele történik; mellette a fő szerepet, mint említettük, a *munkabeszűntetés* és *beszűnteti a munkát* játssza, és gyakoriság tekintetében az egyéb szókészleti elemek csak harmadsorban jelentkeznek. Kétségtelen azonban, hogy a századforduló idején az *elhagyja*, *otthaggyja*, *abbahagyja a munkát* stb. szerkezetek viszonylagos megelevenedésével állunk szemben, mivel a gyűjtött

anyagban a kezdeti bőséget, az új fogalom nyelvi kifejezésére törekvő nyelvi gazdagságot bemutató 1870/1871. évek után e szerkezetek csak 1890-ben (*munkát abbahagy*) és 1897-ben (*munkát otthagy*, *munkát elhagy*) találtam meg újra. Nem csupán arról van szó, hogy egy-két évtizedes szakasz a szókészlet alakulásában lényeges változást nem igen jelenthet, hiszen a szókészlet terén a régi és új elemek harca sokkal szívósabb és lassúbb ütemű, semmint eredményei ilyen rövid időköz alatt szembetűnően megmutatkoznak, hanem nézetünk szerint ebben az esetben — a társadalom történetével igen szoros kapcsolatban levő szavakról, kifejezésekről lévén szó — külső, közvetlen társadalmi hatásra is gondolhatunk. A múlt század utolsó évtizedében a hazai munkásmozgalomnak két hatalmas megmozdulása az egész közvéleményt izgalomban tartja: nemzetközi jelentőségű ezek közül az 1890-i május elsejei megmozdulás, amikor a magyar munkásosztály a II. Internacionálé felhívását követve, a nemzetközi proletárszolidaritás ünnepén harcoss munkabeszüntetésekkel ünnepel; a másik ilyen nagy fontosságú esemény pedig az 1897-i aratósztrájkok. Nem állíthatjuk azt, hogy a II.-vel jelölt kifejezések 'sztrájk' értelemben a feltett negyedszázadban egyáltalán nem voltak használatosak, de hirtelen megelevenedésüket mégis jellegzetesnek kell tartanunk. A megszorított sztrájk hírek közlése során a régebben járatos, a nyelvi köztudatból még ki nem vészett elemek újra előtérbe kerülnek. Az említett társadalmi események során a *sztrájk* szó az uralkodó osztályok számára félelmetes csengést kap; tudjuk, hogy a párhuzamos magyar nyelvi kifejezések viszonylag gyakoribb használatát pusztán és kizárólag ennek a félelemnek tulajdonítani a tények durva és vulgáris egyszerűsítése lenne, mégis, ha figyelembe vesszük, hogy ezek, ha nem is kizárólagosan, de túlnyomórészt a polgári sajtóban, sőt hivatalos állami okiratokban jelentkeznek, megszorított használatuknak egyebek között talán ilyen okokat is tulajdoníthatunk. Nem egészen ez a helyzet a *munkamegtagadás* ~ *megttagadja a munkát* esetében: ezeket valamennyi forrásban megtaláljuk, sőt egyes ritka esetekben még manapság is találkozhatunk velük, pl. „A sztrájkoló munkásokat [Franciaországban] katonai szolgálatra akarják behívni, hogy a *munkamegtagadás* katonai fegyelemsértésnek minősüljön” (Szabad Nép, 1947. nov. 30).

18. Említettük, hogy napjainkban a sztrájk fogalomkörének kifejezésére a meghonosodott idegen szón kívül a *munkabeszüntetés* és ennek igés megfelelője *beszünteti a munkát* járatos, így felelnünk kell még arra a kérdésre, mi vezetett erre az egyszerűsítésre és miért éppen ezek az elemek élnek tovább.

A *sztrájk* és továbbképzései tekintetében a felelet magától adódik: *sztrájk* szavunkat azért vettük át, mert az új fogalmat egyértelműen ez az idegen szó fejezte ki; egész története folyamán láttuk, hogyan nyomul előre, hogyan terjed ki használata egyre újabb és újabb rétegekre és evvel párhuzamosan hogyan magyarosodik meg, s ma már a fogalmat és a szót szinte nem is tudjuk egymástól elválasztani.

A magyarul beszélő nyelvi közösség azonban nem elégedett meg az idegen szó átvételével; egyrészt az új fogalmat már az átvétel előtt is el kellett nevezni, másrészt a nyelv szinte korlátlan lehetőséget nyújt minden új fogalom kifejezésére. Ismeretes, hogy az új fogalom elnevezése a már meglévő nyelvi elemek segítségével, általában szóalkotással (összetétel és képzés) és jelentésátvitellel történik. Ez utóbbinak pedig az útja az egyszerűtől a bonyolultabb, a konkrétól az absztrakt felé vezet. Így történt ez a mi esetünkben is, azonban a később keletkezett elvontabb, szűkebb 'sztrájk, sztrájkol' stb. jelentés veszett el, míg az *abbahagyja a munkát, munkaszünet, szünetel* stb. eredeti jelentésükben ma is elevenek. Az újabb jelentések visszafejlődéséről van itt tehát szó, mivel az újabb jelentés mellett vele egyidőben még a régi, eredeti jelentés is használatos volt. Erre vonatkozólag csupán néhány példára szorítkozunk: „szünetelnek Dél-Walesben a kőszén- és vasbányák” (MHKr. 1873. jan. 26.; a párhuzamos német szövegben: *stehen still*), „Majdnem minden iparág szünetel és a munkások ezrei lézengenek tétlenül. A munkahiány és a munkamegszüntetés Angliában óriási mérveket ölt” (N. 1884. máj. 4.), „a szünetelő mesterek... most már nehezen kapnának elég munkást műhelyeik számára” (Fg. 1884. jún. 14.). Szándékosan választottunk olyan példákat, amelyekben a minket érdeklő nyelvi elem a szövegkörnyezet pontos tanulmányozása nélkül eléggé kétértelmű. Ilyen példákat azonban nemcsak a szünetelre idézhetünk, hanem a *munkaszünetre* is; most csak a *vasárnapi munkaszünet* szókapcsolatot említjük. Ha pedig meggondoljuk, hogy a múlt század 80-as és részben 90-es éveiben a munkásosztály milyen szívós harcot folytatott a hétvégi pihenőnap (= vasárnapi munkaszünet) kivívása érdekében, egyszerre megértjük, hogy a *munkaszünet* szó miért vesztette el 'sztrájk' jelentését. Találunk ebben az időben olyan szöveget is, amelyben a *munkabeszüntetés* eredeti 'a munka befejezése' jelentésében fordul elő: „átnyújtotta a segédek kérvényét, melyben hétköznapon a 6 órai, ünnep előtti fizető napon az öt órai *munkabeszüntetést* kérik” (N. 1884. júl. 27.); a következő példában pedig a *beszüneti a munkát* 'a munkát szünetelteti' értelmű: „A munkások május 1-én sztrájkoltak, miért a bányainspektorság azzal fenyegette meg őket, hogy *beszünetette a munkát* egész május 5-ig” (Kis Újság, 1890. máj. 5.).

A minket érdeklő nyelvi elemek tehát egymásnak egyenesen ellentmondó jelentésekben is használatosak lettek. Az azonos szókészleti elem egyidőben történő szélesebb jelentéskörben való használata és szűkebb körű, sajátos alkalmazása már önmagában is arra vezethet, hogy valamelyikük előbb-utóbb kiszoruljon a nyelvhasználatból. Így volt ez a minket érdeklő esetben is, és a már említett tényezőkhöz hozzájárult még az is, hogy a jelölt fogalom nyelvi kifejezésére más, illetve azonos szókészleti elemek is rendelkezésre állottak. Az azonos nyelvi elemek egyidőben élő azonos és eltérő, régi és új jelentései közötti elkülönülés megy végbe: a *munkabeszüntetés* ~ *beszüneti a munkát* egyre inkább a 'sztrájk', illetve 'sztrájkol' jelentést veszi fel és fokozatosan elveszíti régi jelentéskörét, vele párhuzamosan pedig a többi szókészleti elemnél a fejlődés fordított.

Nehezebb megfelelni arra a kérdésre, hogy a nyelvi elkülönülésnek miért éppen ez volt az iránya, mivel a külsőleges, pusztán logikai megfontolás erre feleletet nem ad. Erre vonatkozó feltevésünket már több ízben kifejtettük: a *beszünteti a munkát* egyrészt a határozott cselekvést tükrözi, másrészt pontos, bár kissé magyartalan megfelelője a német *die Arbeit einstellen* kifejezésnek; ha pedig tekintetbe vesszük hazai munkásosztályunknak csaknem a XIX. század végéig meglevő kétnyelvűségét, ez a körülmény egyáltalán nem lebecsülendő. Így kapunk magyarázatot arra nézve is, hogy a *meg-* és *beigekötő* közül miért az utóbbi tapadt jobban ezekhez. Végeredményben tehát, ha létrejött nem is a legszabályosabb, újabb jelentésselkülönülésnek lehetünk tanúi: *munkabeszüntetés* 'sztrájk' — *munkamegszüntetés* 'a munka abbahagyása, a munka szüneteltetése', ezért a *munkabeszüntetés* ~ *beszünteti a munkát* 'sztrájk, sztrájkol' jelentésben ma már nem kárhoztatható. E véleményünk megegyezik KOVALOVSZKY MIKLÓS elvi állásfoglalásával: „Az a lényeg, van-e valami jelentésfunkciója az igekötőnek, ad-e valami lényeges többletet a szóhoz vagy sem. Fontos azonkívül annak a figyelembevétele is, hogy az igekötőnek a magyarban kialakult szerepe nincs-e ellentétben az új használattal” (NyFK. 175). A *beszünteti a munkát* 'sztrájkol' ~ *munkabeszüntetés* 'sztrájk' esetében az igekötőnek, mint láttuk jelentésmegkülönböztető szerepe van, ami pedig a nyelv rendszerében elfoglalt helyét illeti a *meg-* igekötőhöz hasonlóan mind a számításba jöhető kezdő — mozzanatos, mind a perfektív árnyalatot kifejezheti.

UGOR VAGY FINNUGOR EREDETŰ-E SZÓ SZAVUNK?

A szó és a szër viszonyáról

NYIRI ANTAL

1. Szó szavunknak eddig csak a vogul (manysi) és az osztják (chanti) etimológiai megfelelői voltak közismertek, ezért ugor eredetűnek tartották (NyH⁷. 147; SzófSz.).

SZINNYEI a következő obi-ugor megfelelőit említi: „osztj. *sèü-*, *säu-*, *säuγ-* 'fon'; *seü* 'hajfonat' || vog. *seß-*, *säγ-* 'fon' (NyH⁷. 147).

Ezek szerint tehát az osztjában (a chantiban) a *seü* jelentése 'hajfonat', a *sèü-* jelentése meg 'fon'. Nyilvánvaló, hogy a két szó etimológiailag azonos.

Az osztják 'fon' jelentésű *sèü* és a 'hajfonat' értelmű *seü* szónak azonban a magyarban már csak igei jelentésű a megfelelője: *szó*. Eredetibb jelentése ennek is 'fon' volt (vö. ezt ugyanezen *szó* s- kezdetű hangváltozatának *sövény* származékával), még eredetibb jelentése pedig: 'sodor'; hasonlóképpen a vogul megfelelőnek is ez volt az eredeti igei jelentése (vö. MÉSZÖLY: A *cserény* szó eredete. Népünk és Nyelvünk II, 169—70), névszói jelentése azonban elavult.

GOMBOCZ ZOLTÁN hívta föl a figyelmet arra, hogy némely finnugor eredetű nomen-verbun némely finnugor nyelvben igei-névszói jelentésben is megmaradt, másik finnugor nyelvben azonban ugyanazon finnugor eredetű szó etimológiai megfelelője már vagy csak igei, vagy csak névszói jelentésű (Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen, ÖM. I, 132). — Így a magyar *fagy* is megőrizte nyelvünkben egykori igei-főnévi jelentését. Azt is jelenti ez a szó ugyanis, hogy 'Frost' meg azt is: 'frieren'. „A *fagy* nagy” — itt alany a *fagy*, és mint szófaj: főnév. „Holnap már *fagy*” — itt állítmány ugyanaz a szó, és mint szófaj: ige. E szónak finn, mordvin és vogul megfelelője azonban elvesztette főnévi jelentését, és csak igei jelentése van: 'brennen, frieren' (i. m. 132).

A finnugor eredetű magyar *fal(ni)* igének viszont nyelvünkben nincsen már főnévi jelentése (a *fal* főnév nem tartozik ide régi és mai jelentése miatt sem), egykor azonban kellett lennie, úgy, mint ahogy a neki megfelelő vogul szó: *pül* azt is jelenti: 'Bisschen, Stück', azt is: 'verschlingen'; ennek finn *pala*, mordvin *pal*, osztják *pül* megfelelője meg már csak főnévi jelentésű: 'Stück, Bissen', vagyis ezekben a nyelvekben e szavaknak igei jelentése avult el (uo.).

Ugyanilyen nomen-verbum volt egykor az adatokkal is igazolható kora óta már csak igei jelentésű szó is. Erre mutat, amint már mondtam, a *sző* egyik osztják nyelvjárási nomen-verbum megfelelője is: *sej* 'hajfonat' és *sëü-* 'fon'.

SZINNYEI a magyar *sző* ige vogul megfelelőiül csak az igei, 'fon' jelentésű *seβ-*, *säγ-* alakokat idézi (NyH⁷. 147), pedig megvannak e szónak a vogulban névszói jelentésű változatai is: *sa'ï* B. *säi'* K. *sä* AL. 'hajfonat, fűrt' (SZILASI). Vannak ennek a vogul nyelvjárásokban *sew* 'hajfűrt' (VNGy. II, 28; SZILASI), *sou* 'hajfonat' T., *sowi* 'befon' T. alakjai is (SZILASI), és bizonyosan a *sew* származéka a 'bokor, bozót' jelentésű vogul *sewam* is (VNGy: III, 18; 117; SZILASI), mely azért vette fel ezt a jelentést, mert a bozót, bokor is össze van fonódva, az is szövevényes, sűrű, mint ahogy a *sző* származékának, a **szön-ik*-nek ige neve: a *szönt* fejezi ki az egyik kódexben a szövevényes, sűrű erdő fogalmát (MÉSZÖLY: A *cserény* szó eredete. Népünk és Nyelvünk II, 174), és e *szönt* származék *szünt* változatának származéka, a *szüntös* pedig a 'borzas, fésületlen (hajút)' jelenti Göcsejben (GÖNCZI: Göcsej, 514).

Összefoglalva az eddigi előadottakat, megállapíthatjuk, hogy a magyar *sző* eredetileg nomen-verbum volt, de névszói jelentése elavult. Ezt kétségtelenül igazolják az obi-ugor nyelvek fentebb idézett ideillő adatai. Azt is igazolják a vogul és az osztják adatok, hogy a *sző* és obi-ugor megfelelői igei funkcióban 'sodor', majd 'fon' jelentésű volt.

Ezek szerint a magyar *sző* ugor eredetű volna.

2. MÉSZÖLY GEDEON azonban 1930-ban rámutatott arra, hogy a *sző* nem ugor, hanem finnugor eredetű, és kimutatta a magyar *sző* és vogul *säγ-* pontos finn megfelelőjét a finn *syk-* szótőben. Az erről szóló okfejtése így hangzik: „A vogul szókezdő *s*-nek a finnben szintén *s*-felel meg: vog. *säm* ~ f. *silmä*. A vogul *-ä*-nek megfelelhet a finnben *-y*: vog. *täl* ~ f. *syli*. A vogul *-γ*-nek megfelelhet a finnben *-k* -: vog. *piy* ~ f. *poika*. Ezekből az következik, hogy a magyar *sző* és vogul *säγ-* igetőnek a finnben hangtanilag pontosan megfelelne egy *syk-* igető. Ha tehát egy ilyen alakú finn igetőnek eredeti jelentése is 'valami forgó mozgás végzése' volna s ebből 'hajnak vagy fonalnak sodrása, sodródása', akkor bizonyos, hogy az a finn igető a vogul *säγ-* és magyar *sző* megfelelője. Már pedig van ilyen finn igető. A finn *sykertä* azt jelenti, hogy 'összete k e r n i, ö s s z e t e k e r ő d z n i'; *sykerö* = 'tekergődő valami, hajtekerés, hajfonadék'; *sykky* v. *sykkyrä* = 'gombolyag, összebonyolódott fonal'. Látható — mondja tovább MÉSZÖLY —, hogy a *sykertä* a *syk-* igetőből deverbális képzés, a *sykerö* pedig egy *syker-* igetőből képzett névszó. Ez a *syker-* igető pedig éppoly *-r* igeképzős származéka a *syk-* tőnek, mint ahogy a magyar *ser-ít*-ben a *ser-* igető a *sző* *s*-es változatának *-r* képzős származéka. Észrevehettük, hogy a *fonal*nak és a *haj*nak sodrására, sodródására alkalmazza mind a finn, mind a vogul ugyanazt a szót, melynek töve él a magyar *serít se-* részében...” (A *cserény* szó eredete, Népünk és Nyelvünk II, 170). — Majd később: „Ügy látszik, hogy a *sző* ige, illetőleg változatai finnugor korbéliek s abban a korban al-

kalmazták már a fonal készítésének és bizonyos női hajviselet megjelölésére” (uo. 171).

3. MÉSZÖLYnek azt a véleményét, hogy a magyar szó finnugor korból származik, permi nyelvekbeli bizonyítékokkal erősítem meg, és itt is hangsúlyozom, hogy a szó és a fgr. megfelelői eredetileg nomen-verbumok voltak.

A magyar szó vog. *säγ-* 'fon', *säi'* 'hajfonat' stb. ~ osztj. *sèü-* 'fon', *seü* 'hajfonat' ~ f. *syk-* 'forgó mozgás végzése' → 'hajnak vagy fonalnak sodrása, sodródása' azonos eredetű szócsoportha jól beleillik a zürjén (komi) *ši*, *šy* '(gesponnener) Faden, Faser, Kopfhaar, Schlinge, Dohne' ~ votják (udmurt) *ši*, (Kaz.) *šē* 'Haar, Haarfaden' (PAASONEN: s-laute, 99—100).

Hangtani tekintetben a finn *syk-* 'forgó mozgás végzése' → 'hajnak vagy fonalnak sodrása, sodródása' ~ zürjén *ši*, *šy* '(gesponnener) Faden, Faser, Kopfhaar, Schlinge, Dohne' ~ votják *ši* 'Haar, Haarfaden' ~ vogul *säγ-* 'fon', *säi'*, *sä* 'hajfonat, furt' ~ magy. szó megfelelése teljesen szabályos. A permi *š-* 'szókezdlet fgr. **š-* szókezdetre utal, melynek a finnben, a vogulban, az osztjákban és a magyarban szintén *s-* (= *sz-*) felel meg. A finn szóközépi *-k-* (*syk-*) vogul megfelelője — mint MÉSZÖLY is mondja — lehet *-γ-* (*säγ-*), mely a vogulban el is tűnhet (*sä*), úgy, mint a magyarban (*szó*). Csak a magyarban még labializálta is a *tő* magánhangzóját. A zürjénben és a votjékban ezzel szemben úgy tűnt el a többeli *-k-* > *-γ-*, hogy nem labializálta az előtte levő magánhangzót (zürj. *ši*, *šy*, votj. *ši*). A szóbelsei magánhangzóközi fgr. **-k-* > *-γ-* > 0 fejlődésre idézhetnénk a f: *poika* ~ zürj., votj. *pi* ~ osztj. *poγ-* ~ vog. *pīγ* ~ magy. *fi* megfelelést. Annak, hogy a magyar *fi* esetében a *-γ* nem labializálta az előtte levő magánhangzót, az lehet az oka, hogy a *fi* *i* hangja eredetileg veláris *ɨ* volt. Ezzel szemben a *fő* magánhangzója labializálódott az utána következő *-γ* hatására, úgy, mint a *szó* igénk *-ő* hangja (a *fő* 3. személyű birt. személyragos alakja azonban az *-é* > *-ë* > *-e* személyrag hatása miatt nem labializálódott, 1055: *fehe*, olv.: *feyə*). Mind a főnév, mind pedig a *szó* ige többeli magánhangzója palatális magánhangzó + *-k-* > *-γ-* > *-β-* hangkapcsolatból fejlődött.

A zürjén *ši*, *šy* '(gesponnener) Faden, Faser, Kopfhaar, Schlinge, Dohne' votják *ši*, (Kaz.) *šē* 'Haar, Haarfaden' szavakat SETÄLÄ összevetette a 'Faser, Faden, Sehne, das Endchen Zwirn' jelentésű finn *säie'* (gen. *säikeen*) szóval (Über Quantitätswechsel im Finnisch-ugrischen, JSFOu. XIV, 3, 7), majd ennek alapján PAASONEN (s-laute, 99—100), kiegészítve ez összevetést a finn *säie'* észtt megfelelőjével (*seige*, gen. *seigme* 'Litze, Seilerfaden, beim Spinnen aufgezogener Faden'), idevonva SETÄLÄ korábbi rokonítását is: zürj.-votj. *ši*, *šy* 'Faden, Faser' ~ finn *syy* 'Holzstreif, Faser' (ÄH. 284), továbbá az észtt 'Jahresring in Bäumen, an Hörnern, Ader im Holze, von den Jahresringen' jelentésű *sü* szót.

A zürjén-votják *ši* 'Haarfaden; aus Haar, haar-' etimológiai kapcsolatát a finn *säie'* (gen. *säikeen*) szóval (= 'Faser, Faden, Sehne, das

Endchen Zwirn') elfogadja WICHMANN is (FUF. XIV, 101; Wotj. Chrest. II. kiad. 104), LAKÓ GYÖRGY is (NyK. LII, 141—42; erre HAJDU PÉTER hívta föl figyelmemet, köszönet érte), és nem mond ennek ellene E. ITKONEN sem a WICHMANN: Wotjakische Chrestomathie II. kiadásához írt előszavában, ahol WICHMANN szójegyzékének elfogadhatatlan szóegyeztetéseit felsorolja, de a zürj.-votj. *ši* ~ finn *säie*' ellen kifogást nem emel.

LAKÓ GYÖRGY is rámutat arra, hogy a fgr. *-k*-nak több esetben hanghiány felel meg a permi nyelvekben, és ennek igazolására a következő példákat idézi: „zürj. *ju* 'Fluss' ~ votj. *ju: ju-sur* 'folyó' ~ fi. *joki* (NyH⁷. 35—6; UOTILA, Syrj. Chrest. 88), zürj. *šu* 'Korn, Getreide, Roggen' ~ fi. *siikanen* (a *-nen* képző, l. PAASONEN: SUS. Aik. XXXIV.³. 1—3), zürj.-votj. *ši* 'Haar etc' ~ fi. *säie* (gen. *säikeen*) (WICHMANN: FUF. XIV, 101), zürj.-votj. *pi* 'Sohn, Knabe' ~ fi. *poika*' (Permi szófejtések, NyK. LII, 141—42). — Példái közt tehát ott szerepel a finn *säie* ~ zürj.-votj. *ši* 'Haar etc' megfelelés is. Ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy a finn *joki* 'folyó' mordvin megfelelője a *-k*-helyén *-v*-t mutat: *Jov* 'a Moksa folyó', s a magyarban is *-v* tövű lenne ez a szó, ha köznévként élne nyelvünkben, erre mutat az 1246-beli *Kethyoukyzi* 'két folyó köze' és ANON. *Souyou, Heyou* adatának *you* alakja, tehát ugyanolyan ez a fgr. hangmegfelelés, amilyent a magyar szó: *szöv-ök* esetében tapasztalunk fgr. megfelelőinek vonatkozásában. Vagyis amint a finn *joki* 'folyó' viszonylik a mordvin *Jov* 'a Moksa folyó' ~ zürj.-votj. *ju* 'Fluss' ~ oszjtj. *ioγ-* (*ioγan* 'kis folyó') magy. *-jöv* > *-jó* 'folyó' (*Suoyou, Heyou*) szavakhoz, úgy viszonylik a finn *syk-* 'valami forgó mozgás végzése → 'hajnak vagy fonálnak sodrása, sodródása' ~ észt *seige*, gen. *seigme* 'Litzé, Seilerfaden, beim Spinnen aufgezogener Faden' ~ finn *säie* gen. *säikeen* 'Faser, Faden, Sehne, das Endchen Zwirn' ~ zürj. *ši, sy* '(gesponnener) Faden, Faser, Kopfhaar, Schlinge, Dohne' ~ votj. *ši* (Kaz.) *šĕ* 'Haar Haarfaden' ~ oszjtj. *seü* 'hajfonat', *sëü* 'fon' ~ vog. *seβ-*, *säγ-* 'fon', *säĭ*, *sā* 'hajfonat' stb. ~ magy. *szöv-* (vö. *szövök*), *sző* is egymáshoz.

4. Ami e közös eredetű finnugor szócsoport jelentésviszonyait illeti, azokról a következőket mondhatjuk.

Az idetartozó szavak nomen jelentései 'rost, in, hajsál, hajfürt, hajfonat, fonál, cérnávég, hurok, tör' és verbum jelentései: 'rost, in, haj, fonál sodródik', 'rostot, inat, haját, fonalat sodor, fon': az anyagnév és az illető anyaggal kapcsolatos cselekvés szoros kapcsolatát mutatja, az idetartozó szavak eredeti nomen-verbum voltát igazolja.

A növényi rostot, az állati inat használati eszközül alakították, sodorták, fonták már a finnugor korban is, hasonlóképpen sodorták és fonták a haját is. Mutatja ezt *fon* szavunk is, melynek megfelelője valamennyi fgr. nyelvben megvan. Mutatja ezt a Kalevala is, mely nemcsak a Kalevala legrégebb részei keletkezési kora műveltségi állapotának megfelelő lenhálót ismeri, hanem őrzi emlékét az ősi, f a h á n c s b ó l f o n t h á l ó n a k i s (Kalevala, 47. ének; MUNKÁCSI: Ethn. IV,

195), mint ahogy az egyik vogul rege is szól nemcsak a csalánból font hálóvarsáról, amely szintén ősi, hanem arról is, melyet vékonyra hasigatott pálcikákból fontak (MUNKÁCSI: A magyar népies halászat műnyelve, Ethn. IV. 191—96; VNGy. I, 153).

Megjegyzem, hogy nemcsak háló készítésére használtak a vogulok csalánból sodrott fonalat, hanem ruha készítésére is, de használtak erre rénszarvas inat is (HUNFALVY: A' vogul föld és nép, 105), kötelet meg fúzfa-gyökérből is fontak (VNGy. I, 70).

Ezt a fogalmat: 'vékonyra hasigatott pálcikákból varsát fon' és 'csalánból hálót, varsát fon', a vogul nyelv a magyar szó etimológiai megfeleléjével, a *szg-* nomen-verbummal fejezi ki (= pös *sayi* és ūsmäl' *savitá*, VNGy. I, 153); a zürjén *ši, sy* jelentése is 'Faser, (gesponner) Faden, Haar, Kopfhaar, Schlinge, Dohne', az észt *seige* is azt jelenti: 'Litze, Seilerfaden, beim Spinnen aufgezogener Faden' s a finn *säie*: 'Faser, Faden, Sehne, das Endehen Zwirn'.

MÉSZÖLY a már többször megemlített értekezésében (a *cserény* szó eredetéről) a szó eredeti jelentésének megvilágítására idézi MUNKÁCSI leírását a vogul incérna készítéséről (VNGy. IV, 419): „A száraz inból az asszonyok cérnát készítenek. Az inat fejszefokkal szétverik, hogy puha legyen; azután cérnavastagságban szétszaggatják, a térden vagy arcon sodorják (fonják). Ezt az incérnát fára vagy csontra fűzik (dugják), Ezt a csontot »incsont«-nak mondják.” — „Ez a mondat — fejtegeti tovább MÉSZÖLY —, hogy: „a térden vagy arcon sodorják (fonják), így van a magyar szöveg vogul eredetijében: »šanšəl män pajtəl säyau«. Ez a *säy-au* a mi szó igénk megfelelője (a tő benne = *säy-*), és láthatjuk, hogy éppen az a jelentése, mint a *serit* (< *sey-r- + ít*) igének. MUNKÁCSI fordításában a „sodorják” és „fonják” mellé szinonimumnak bátran odairhatjuk ezt: 'serítik'. Tehát a szó megfelelőjének a vogulban még az a jelentése van, hogy: 'sodor', 'serít', vagyis csakugyan igaz az, hogy a szó eredetileg 'sodrás'-t 'forgó mozgás'-t jelentő ige volt...” (Népünk és Nyelvünk II, 169—70).

Igaz, igei jelentése csakugyan nem lehetett más; finnugor kori nomen jelentése meg azt az anyagot jelentette, melyet sodortak, serítették, fontak. A haját is sodorták, úgy, mint a növényi rostot, vesszőt meg az állati inat.

GARAY ÁKOS megírta, hogy „Magyarországon 1848-ban ment ki a szokásból a férfiak fonásos hajviselete. Így mondják ezt az ország különböző vidékein egyaránt az öreg emberek. Addig a férfinép épp úgy hordta a haját, mint most az asszonyok. Nem nyírta, hanem leeresztve, vagy befonva, vagy fűrtbe sodorva viselte. Abban az időben már a fiúgyermek haját nem igen fonták be, csak a legénysorban, 16—17 éves korukban. Voltak vidékek, ahol még 48 előtt a fiúgyermek haját is befonták” (Régi magyar férfihajviseletek, Ért. XII, 81; az én kiemelem). — Csire József Lábodon (Somogy m.) 1824-ben született földműves haját a következőképpen sodorta meg és viselte: „Haját megszírozza, hosszában közepén elválasztja kétfelé, végig le a nyakszirtig. Egyik felől összefogja az egész haját és azt mindjárt a középválasztéknál elkezdve, kifelé pödörgeti. Az egész lelógó hajcsomót csigamódra szoktatva,

leereszti a füle mögött, *sodrékban* viseli... Szlavónia ősmagyar falvaiban is viselték ezt a hajviseletet régebben, írja tovább GARAY ÁKOS 1911-ben. Ott *sudor*-nak nevezték” (Ért. XII, 88—9).

A *sudor* tehát a szlavóniai nyelvjárásban azt is jelenti: 'sodrék', vagyis nomen jelentésű, és azt is jelenti: 'serít', vagyis igei jelentésű is. „A bájuszt bézsíroztaók és *sudortaók égyöm*”, azaz 'sodorták' (ige). „Hájukat bézsíroztaók az apócsaók osztá két oldalt *sudorbá* téték, s a fülük migé” (itt nomen a *sudor*. Ez utóbbi adatok BÓNA JULIA: A haszti nyelvjárás szókincse c. kézirat munkájából valók).

HUNFALVY PÁL a kondai és más vogulokról írja, hogy hajukat választékkal elválasztják és összefonják (A' vogul föld és nép, 110), talán úgy, ahogy Csire József viselte Lábodon a múlt században és ennek a századnak az elején, ami érthetővé teszi, miért nevezik a vogulok és az osztjakok a hajfonatot az eredetileg 'sodor, sodrás' jelentésű szó ige vogul és osztják megfelelőjével, pl. vog *sā*, osztj. *seü-*, hajfonat:

5. Áttekintve szó szavunknak és finnugor rokonainak hangtörténetét, jelentéstörténetét, továbbá a szó szavunkkal és rokonaival kapcsolatos tárgytörténeti, munkatörténeti, cselekvéstörténeti tényeket, kétségtelenül arra az eredményre jutunk, hogy szó szavunk nem ugor, hanem finnugor eredetű, vagyis néhány ezer esztendővel korábban is megvolt már az ugor kornál, megőrizvén és tükrözvén a finnugor kor finnugor nyelvű népei életének és nyelvének egyik emlékét különféle alakban, különféle, de mégis rokon jelentéstartalommal a finn, az észt, a zürjén, a votják, a vogul, az osztják és a magyar nyelvben.

**

6. Ezek után válaszolok K. SAL ÉVÁNAK arra az ellenvetésére, hogy a *szēr*, melynek eredeti jelentése 'sodrott, serített növényi vagy állati anyag', nem lehet a szó -r képzős származéka.

K. SAL ÉVA véleményét a következőképpen fejti ki: „NYÍRI ANTAL: „A had és a szer” című cikkében (Nyelv és Irodalom II, 103—32) többek között a R.-ben és az N.-ben található adatok alapján *szer* szavunk eredeti 'növényi rostokból, szálakból, szöszből, vesszőből serített anyag', 'állati ínból serített anyag', 'fonadék, hajfonadék' jelentését mutatja ki. Bár a rokon nyelvi szavak közül egynek sem ismerjük ilyen vagy ennek megfelelő igei jelentését, ezt nem látja az egyeztetés akadályának, hiszen a magyarban sem volt eddig tudomásunk ilyen jelentésről. Szerinte a *ser* (*serít*) és a *szer* egy eredetűek, és ugor alapnyelvi nyelvjárási változatoknak minősíthetők. A két szó végeredményben a *szó* ige s, illetőleg sz kezdetű előzményének -r képzős származéka. Eddig NYÍRI cikkének az a része, amelyhez röviden hozzá akarok szólni.

Azoknak az uráli nyelveknek, amelyekben szavunk megfelelőit találjuk, a vogul kivételével megfelelő szótárai vannak, tehát ha a *szēr* által kikövetkeztetett jelentés előkerülne is, akkor sem lehetne elsődlegesnek tekinteni. A „hétszerő kötél” stb. értelmét a *szer* eddig ismert jelentéseivel is meg lehetne magyarázni, például 'hétszerő kötél'. Ez azonban a magyar nyelv belső fejlődésének problémája. A *szēr* jelentései a rokon nyelvekben egységesen a következők: 'Art, Weise, Be-

schaffenheit, Gattung, Geschlecht, Sitte, Gewohnheti' stb. — A *szer* és a *ser* (serit 'sodor, pödör' stb.) különböző jelentésüknél fogva nem tartozhatnak egymáshoz, következésképpen nem lehetnek ugor alapnyelvi nyelvjárási változatok. (A *serít* eredetére l. BENKŐ: Nyr. LXXXI, 318—21.) — A szó igéből való eredeztetés esetén föl kellene tennünk, hogy: 1. a *szer* mindegyik rokon nyelvi megfelelője a szó megfelelőjéből alakult ugyanazzal a képzővel; 2. azokban a nyelvekben, amelyekben a *szó*-nek nincs megfelelője, csak a *szer*-nek — tehát a zürjénben, a cseremiszenben, a lappban és a szamojédban —, ott az alapszó kihalt, csak *-r* képzős származéka maradt meg! Ezenkívül meg kell említeni, hogy a legközelebbi rokon nyelvek, a vogul és az osztják, *szer* és *szó* szava más-más magánhangzót tartalmaznak. Ha a *szer* a *szó* származéka, akkor legalább a magyar *szer* osztják megfelelőjében mutatkoznia kellene a magyar *szó* *v*-tővének megfelelő hangnak. Ha ilyen sok nehézség merül föl, az etimológia a fősorakoztatott bizonyító anyag ellenére sem nyugtathatja meg az olvasót" (MNY. LIV, 546-7).

7. K. SAL Évának be kellett volna bizonyítania, hogy a *szër*-nek nem 'növényi rostokból, szálakból, szöszből, vesszőből serített anyag', állati ínból serített anyag', 'fonadék, hajfonadék' volt az eredeti jelentése. Ezt azonban nem teszi, csak kijelenti, hogy „A »hétserő kötél« értelmét a *szer* eddig ismert jelentéseivel is meg lehetne magyarázni, például 'hét sorú kötél'. Ez azonban a magyar nyelv belső fejlődésének problémája" (az én kiemelésem).

K. SAL Évának ez a kijelentése nem ingatja meg azt a hiteles adatokon nyugvó megállapításomat, hogy a *szër*-nek a R.-ben és a N.-ben 'növényi rostokból, szálakból, szöszből, vesszőből serített anyag', 'állati ínból serített anyag', 'fonadék, hajfonadék' jelentése van, és ennek ez az eredeti jelentése. Az az érvelése, hogy a *hétserő kötél* stb. értelmét „a *szer* eddig ismert jelentéseivel is meg lehetne magyarázni, pl. 'hét sorú kötél',” több hibában szenved. A kötélnék sohasem volt *sora* és ma sincs! Azután meg: a *szër* szónak olyan szemmel látható konkrét jelentését, mely a primitív szerszámkészítéssel, anyagformálással szorosán összefügg, nem szabad elvont jelentéssel magyarázni ('sor').

8. A másik érve K. SAL Évának, hogy a *szër* és a *sër* (*sérít*, 'sodor, pödör', stb.) „különböző jelentésüknél fogva (én emelem ki) nem tartozhatnak egymáshoz, következésképpen nem lehetnek ugor alapnyelvi nyelvjárási változatok” — szintén téves. A *szër* jelentése ugyanis: 'növényi rostokból, szálakból, szöszből, vesszőből serített anyag', 'állati ínból serített anyag', 'fonadék, hajfonadék', a *sër*-é, *ser*-é meg: 'sodor' (MÉSZÖLY: Népünk és Nyelvünk II, 167—68), továbbá: 'sodrék, serdítés' NYIRI: Nyelv és Irod. II, 120). A *szó* finnugor megfelelői is jelentik azt is: 'forgó, mozgást végez, sodor, fon', meg azt is: 'növényi rost, ín, fonál, hajszal, hajfonat'. Vagyis: ugyanaz a szó jelenthet anyagnevet is, meg azt a cselekvést is, amit az anyaggal végeznek (vö. pl. osztj. *seü* 'hajfonat' és *sèü* 'fon').

9. E tanulmány első részében részletesen kifejtettem azokat a bizonyítékokat, melyek azt mutatják, hogy a *szőr* nem ugor, hanem finnugor eredetű szó, megfelelői megvannak az ugor nyelveken kívül a permi nyelvekben és a finnben, K. SAL ÉVA ezzel kapcsolatos aggodalmai is tárgytalanok tehát.

10. Ha a *szőr* szó eredetével kapcsolatban probléma merül fel, ez csak az lehet, hogy vajon a *szőr* eddig számon tartott finnugor és szamojéd megfelelői csakugyan idetartoznak-e. Annyi feltétlenül bizonyos, hogy a *szőr*-rel eddig egyeztetett osztják, vogul, zürjén és cseremiszi szavaknak nem az volt a jelentésük az uráli korszakban, ami ma, hiszen ezek ma elvont fogalmakat jelölnek.¹

11. Ne feledjük, hogy a *szőr* vogul nyelvbeli megfelelőjeként idéztem a 'rengeteg' jelentésű *ser* szót, mely a *ser ünt* 'sötét vadon' előtagjaként közismert (vö. SZILASI). Erről a következő olvasható: „Ennek a manysi szónak (*ser*) ugyanaz a jelentése, ami a magyar *sűrű* igenevé. Ez utóbbiról viszont kétségtelenül bebizonyította MÉSZÖLY (Népünk és Nyelvünk II, 173), hogy az a *sür*, *sir* 'forog, tekereg' igeneve, tehát etimológiailag a magyar *szőr* szó igei jelentésű *sür*, *sir* hangváltozatának igeneve, és a *sűrű* is jelent erdőt, mint a manysi *ser* 'rengeteg'-et (Nyelv és Irod. II, 132). Ehhez most hozzá kell tennem azt, hogy az osztjákban is megvan ez a *ser*, jelentése: 'tief, dicht.' „*ser unt mör unt tiefer Wald dichter Wald*” (STEINITZ: Ostj. Gramm. und Chrest., 156).

A 'sűrű, szövevényes, járatlan' jelentésű vogul és osztják *ser* mellett van a vogulban 'lánc' jelentésű *sēr* is (SZILASI), mely az osztjákban eredetibb *seȳar* alakban van meg, jelentése ennek is: 'Kette' (STEINITZ: Geschichte des ostjakischen Volkalismus, 71).

Az osztják *seȳar*-nek és a vogul *sēr*-nek azonban nem lehetett 'lánc' az eredeti jelentése, hanem csakis az, amit a magyar *szőr* régi nyelvi és mai magyar nyelvjárási adatai, őriznek: 'növényi rostokból vagy állati inból sodrott és összefont zsinór vagy kötél-ág'. A latin *catena* 'Kette' is egy töről származik a 'Jänergarn, Netz' jelentésű *cassis* szóval (WALDE: Lat. etym. Wb.; SCHRADER: Reallex. d. idg. Altertumskunde, 578), s az orosz *veriga* 'Kette, Fessel' is egy eredetű a 'Strick, Seil' jelentésű orosz *vervi*, *verevka* szóval (SCHRADER: i. m. 578). Ezek a jelentésviszonyok világosan kifejezik azt is, hogy a fémből készült láncnak a növényi rostokból sodrott zsinór és kötél volt az előzménye,²

¹ N. SEBESTYÉN IRÉN (Eräaästä uralilaisesta sanasta c. dolgozatában, Juhlakirja Lauri Hakulisen 60 — voutispäiväksi 6. 10. 1959. 144—148) arról ír, hogy a magyar *szőr* szónak jurákszamojéd megfelelője: *sēr* 'Sache, Angelegenheit, schlechte Sache' jelentésű is (LEHTISALO), tehát konkrét jelentésű is. Véleményem szerint ez is elvont, általánosabb jelentés ahhoz viszonyítva, ami a magyar *szőr* és osztják megvogul megfelelői első jelentéseként kétségtelenül megállapítható, nevezetesen: 'növényi vagy állati rostból, inból sodrott anyag, fonál, kötél ága'.

² Miután HAJDÚ PÉTER ezt a cikket kéziratban elolvasta, felhívta a figyelmet arra, hogy az osztják *seȳar*-nek is megvan nemcsak a 'kette (des hundes)' jelentése, hanem: 'garneflecht, angesichertes gewebe' jelentése is (KARJALAINEN — TOIVONEN: Ostj. Wb. II, 839), tehát az, amit én az osztják *seȳar* eredetibb jelentésének kikövetkeztettem. KARJALAINEN — TOIVONEN szótárát én is állandóan

ez viszont megint arra mutat, hogy az osztják *seyər* (= 'lánc') ~ vogul *sēr* (= 'lánc') ~ vogul-osztják *ser* (= 'rengeteg, sűrű', ti. erdő) ~ magyar *szēr* ('növényi rostokból, szálakból, szöszből, vesszőből vagy állati inból sodrott, serített anyag, fonadék, hajfonadék') közül a magyar őrzi az eredeti jelentést.

Az eredetibb szóalakot viszont az osztják *seyər* (= 'lánc') őrzi. Ennek töve: *sey-* a már többször idézett, ugyancsak osztják 'fon' jelentésű *sēy-* és 'hajfonat' értelmű *seü* szónak az előzménye, a vogul *säy-* 'fon' és *sew* 'hajfürt', *sä* 'hajfonat, fürt' stb. ~ magy. *sző* ~ zürj. *si*, *sy* '(gesponnener) Faden, Faser, Kopfhaar, Schlinge, Dohne' ~ votj. *si* 'Haar, Haarfaden' ~ f. *syk-* 'valami forgó mozgás végzése, sodor, sodródik' — szabályszerű megfelelője.

Az osztják *seyər* (= 'lánc') végén levő *-r* diminutív képző. Ugyanaz az *-r* képző ez, mely az osztják *undīr ondīr* 'Bauch, Magen, Inneres' végén van, ennek *-r* képző nélküli alakja ugyanis: *ont*, *unt* 'Inneres, Bauch' (BUDENZ: UA. 294). Ugyanez az *-r* diminutív képző van a magyar *avar* 'kiaszott fű', *kopár* és *vijár* 'veszekedő' szavak végén is (MÉSZÖLY: ÓMSzöv. 181). Igei funkciójú szóhoz gyakorító jelentésben járul az *-r* képző.

A vogul 'lánc' jelentésű *sēr* is *seyər*-ből vagy *sey-r*-ből lett, ebből lett a vogul és az osztják 'rengeteg, sűrű' jelentésű *ser* is, ebből keletkezett a 'növényi rostokból, vesszőből vagy állati inból, hajból serített, sodrott anyag, fonadék' jelentésű magyar *szēr* is.

12. Hogy a *szēr*-nek rövid a magánhangzója és hosszúnak kellene lennie?

A *nyerē-g* első szótagbeli *e*-je is rövid, pedig *e* szó vogul és osztják megfelelőiben a *nyerē-g* első szótagbeli *e*-jének megfelelő magánhangzó után *-γr-*, *-βr-*, illetőleg *-γər* következik: magy. *nyerē-g* ~ vog. *naγr*, *neβrā* ~ osztj. *noγər*, *neγər* (NyH.⁷ 146), úgy, mint ahogy a *szēr*-nek is *seyər* felel meg az osztjákban.

13. A magyar *szēr* osztják *seyər* 'lánc' megfelelőjében még megvan a magyar *sző* -*v* tövének (*szövík*) megfelelő az az osztják *-γ-* hang, amit K. SAL ÉVA tőlem számon kér. Ez a *-γ*-azonban olykor még az osztjákban is eltűnik, hiszen pl. „Intervokalisch nach vollem Vokal ist *-γ-* in Surg. nur ganz schwach hörbar (Schwach artikuliert)” (STEINITZ: Geschichte des ostj. Vokalismus, 117). — A magyar *né-z* (a *-z* gyakorító képző: NyH.⁷ 63) *né-* töve *-é* hangjának a finnben *-äke-* (*näke-*), a vogulban *-ēγ-*, *-əγ-*, *-εβ-*, *-ī-* (*nēyl-*, *nəyl-*, *nēβl-*, *nīl-* 'látszik'), az osztjákban pe-

használok, de most megfedekeztem róla, nem néztem utána ebben az esetben, hogy mit is mond erről a szóról. Ez a nyelvi tény fejtegetésem helyességét feltétlenül igazolja a magyar *szēr* eredetibb jelentésére és hangalakjára vonatkozólag is. Jellemző, hogy van az osztjákban *uax sēγər* 'eisenkette' is, tehát a *sēγər* mellett van a *uax* = vas jelző, ami mutatja, hogy lesz az eredetileg 'fonalsodrék' jelentésű szó 'vaslánc' jelentésűvé. — Ez az adat természetesen úgy módosítja ezt a legutóbbi mondatbeli megállapításomat, hogy az osztják nyelv a magyar *szēr* osztják megfelelőjének eredeti jelentését is, meg hangalakját is megőrizte: osztj. *seyər* = 'garngeflecht'.

dig *-iu-*, *-i-* és *-i-* felel meg (*niwa, nīli, ni'da* 'näkyä; häämöttää' TOIV.—ITK.—JOKI: Suomen kielen etymologinen sanakirja, 410), tehát az osztjákban is nyomtalanul eltűnhet a finn *-k-* osztják megfelelője, sőt: az előtte lévő magánhangzó még meg is rövidülhet (*nīli*), lehet tehát az osztják *seyar* 'lánc' mellett jelentésselkülönülés következtében 'sűrű, szövevényes' jelentésű, *ser* hangalakú szó is, mint a; vogulban, lehet tehát rövid magánhangzós a magyar *szēr* is.

Úgy gondolom, hogy ezzel megfelelttem K. SAL ÉVÁNAK arra az ellenvetésére is, hogy „a vogul és az osztják *szer* és *sző* szava más-más magánhangzót tartalmaznak”. Különbözik ez mindenképpen hibás ellenvetés, mert a jelentéslágazások sokszor járnak együtt alaki elkülönüléssel. Így pl. a magy. *jég* szóval azonos eredetű serkáli osztják 'Eis' jelentésű *jenk*-nek csak hangváltozata a 'Wasser' jelentésű ugyancsak serkáli osztják *jink* (STEINITZ: Ostj. Gramm. und. Chrest., 141, 142). Ugyanígy van ez az irtisi osztják nyelvjárásban is (PATKANOV): de azért az osztják *jenk* (= 'Eis') és *jink* (= 'Wasser') mégis azonos eredetű!

14. „A *had* és a *szēr*” című tanulmányomban kimutattam, hogy a *szēr* az ősi, egyszerű, de igen lényeges használati tárgynak, a növényi rostból, állati inból sodrott anyagnak, sodréknak, fonálnak, zsinór serének, kötél sodrot ágának volt a neve eredetileg. Azután neve lett vagy lehetett a *szēr* minden olyan tárgynak, melyet növényi vagy állati anyagból sodrottak, seritettek, fontak. Így keletkezett a „két *szēr* kötőfék”, a „fél *szēr* hám”; sodrott anyagú volt eredetileg a *szérszám* is, az ilyen *szérszám szérének* volt *száma*: kettő, négy vagy hat, ahány sodrott ága volt neki. A leány kelengyéjére is azért mondják a jugoszláviai Harasztiban, hogy „ez a férhőmő *széri*”, mert anyagát is ők sodorták, serítették régen, ezért *szēr* ott a neve az egész ruházatnak minden szükséges darabbal együtt (BÓNA JULIA: A lentermelés és feldolgozása Harasztiban, Népr. és Nyelvtud. II, 112).

Harasztiban a *ruha* változata: a *ruvá* csak *kendőruvá* összetételben fordul elő, jelentése: 'törölköző' (BALASSA: A szlavóniai nyj., 28), továbbá: *bóti ruvá* (amit boltban vettek); BÓNA JULIA szerint ez a kettő élő szó ma is. Az Ormányságban azonban már *ruhá*-nak nevezik azt, amit a szlavóniai nyelvjárásban *szēr*-nek (OrmSz.). A *ruha* 'vestis, vestimentum' megvan már a BesztSjz.-ben és a SchlSjz.-ben is (KNIEZSA: Szláv jsz. I/1. 471). Mielőtt ez a szláv szó a magyarba átkerült, egyes nyelvjárásokban (vagy talán az egész magyar nyelvterületen?) a *szēr* lehetett a neve a 'vestis, vestimentum' fogalmának, úgy, mint ahogy a szlavóniai nyelvjárásban még ma is az.

A *szēr*-nek már többszörösen bebizonyított 'növényi rostból, állati inból sodrott anyag' alapjelentéséből e szó valamennyi jelentésváltozata megmagyarázható, a *szérint* névutóé is, a *szérű* képzői is, a *-szēr* ragé is. Szinte a szemünk előtt alakult ki valamennyi. A *szēr*-nek általam megállapított eredeti jelentésére utal a *szēr-éz* is, mely ebben a régi kifejezésben: „... immar Abakukmac *koñuo* a lot dolog vtan *zer-zéttétic*” (BécsiK. 267) a „liber *textitur*” tükörfelfejzése (vö. MÉSZÁROS JULIA: Adalék a *szérez* jelentéstörténetéhez, Nyelv és Irod.

II, 143)! — De erre utal a 'sich zugesellen, sich vereini-
gen' jelentésű *szër-k-ész-ik* is, a *verbinden, vereinigen* jelen-
tésű *szër-k-esz-t* is (NySz.)!

15. A *szër*-nek azért van oly sok jelentésárnyalata, azért van annyi származéka, azért keletkezett belőle névtő is (*szërint*), képző is (*-szërű*), rag is (*-szër*, pl. *kétszër*), mert a sodrás és a fonás, a serítés, a kötél és fonálkészítés minden családnak munkája volt még nem is olyan régen is, hát még az őskorban! Mivel minden nagycsalád maga serítette, ser-te a fonalat, és maga készítette belőle a hálót, a féket, a hámot meg egyéb kötelet meg a ruhát meg sok egyebet, világos, hogy ilyen fontos művelet, munka és ilyen fontos anyag és szerszám, a serítéssel, sodrással alakított sokféle felhasználható és felhasznált matéria neve sokféle asszociációra adott alkalmat, sok jelentésváltozata és sok származéka támadt. Ha csak az anyagot is jelentő szó mai jelentéseit nézzük, és nem nézzük a szó keletkezése korabeli életet, nyelvet és embert, jelen esetben a *szër* szó keletkezése korabeli életet, fontos anyagot és vele kapcsolatos munkát, nyelvet: szófejtésünk, formális lesz, hamis lesz.

Az előadottak alapján arra az eredményre jutottam, hogy K. SAL ÉVA egyetlen egy ellenvetése sem fogadható el, és az általam kifejtett újabb bizonyítékok még inkább megerősítették azt a megállapításomat, hogy a *szër* eredeti jelentése 'növényi rostokból vagy állati ínból, hajból sodrott anyag' volt, és maga a *szër* csakugyan a *sző* -r képzős származéka.

RÖVIDÜLÉssel alakult becéző nevek a XIV. században*

RÁCZ ENDRE

1. A név megrövidítése szinte „nemzetközi” becéző eljárás, ismeretes egyebek között a németben (BACH, Deutsche Namenkunde I, 91. kk. §; GOTTSCHALD, Deutsche Namenkunde³ 51; stb.), egyes szláv nyelvekben (vö. KNEZSA: AECO. I, 190), az angolban és a spanyolban (vö. TOLNAI: MNy. XXIII, 173). A magyar nyelvi becézésnek is az az egyik módja, hogy a névalak „egyszerűen megrövidül s ez a rövidült alak kedveskedést, becézgetést fejez ki” (MELICH: MNyTK. 15. sz. 11). E nyelvi jelenségnek TOLNAI szerint az a magyarázata, „hogy gyakran a hangsornak egy kis része [a magyarban a hangsúlyviszonyoknak megfelelően az első része] is már elégséges arra, hogy fölkeltse azt a képzetet, mely eredetileg az egész hangsorhoz tapad, s így áll elő a szó hangtestének rövidülése” (i. h.). BENKŐ LORÁND úgy véli, hogy a rövidült *Jan, Pet, Dem* stb. nevek értelme 'kis János', 'kis Péter', 'kis Demeter' stb. volt (Nyr. LXXIV, 22).

A becézésnek ez a módja a mai magyar köznyelvben nem szokásos — bár TOLNAI (i. h.), aki csak a köznyelvi becenevekkkel foglalkozik, említ két ilyen becéző formát: *Tibor*: > *Tí*; *Sándor*: > *Sa* (ragozva: *Sa-t, Sa-nak, Sa-é*), magam pedig az *Erzsébet*: > *Zsóka* névnek *Zsó*, a *Zsuzsanna* névnek meg *Zsu* becézőjéről hallottam —, s nem fordul elő a nyelvjáráások túlnyomó részében sem. A halmágyi nyelvjárászigeten azonban ma is használatos a névrövidítés (HORGER: NyK. XXXI, 385 és MNy. XVI, 135 jegyz.; BENKŐ: Nyr. LXXX, 465; KRIZA is szól róla: MagyNépkGyűjt. XII, 359), s a moldvai magyarok között is találkozni rövidült névalakokkal (SZABÓ T. ATTILA: Nyr. LXXXI, 115). E szórványos nyelvjárási előfordulások egy régente sokkal általánosabb, kiterjedtebb becéző mód maradványai (ha egyáltalán megőrzött régiségek, s nem újabb fejleménynek tekintendők; vö. alább a 2. pontban foglalkalással). A neveknek „becézés céljából való megrövidítése — írja VARGA KATALIN — nyelvünk történetének egy régibb korszakában rendkívül gyakori jelenség volt” (Becéző keresztnelveink 8). BENKŐ szerint a pusztai névrövidítések nagy számban fordulnak elő a XIII. század vé-

* Részlet „A magyar nyelvi becézés a XIV. században” c. értekezéséből. Az értekezésből eddig a következő részletek jelentek meg: „A -kó (~-kő) becéző képző első jelentkezései” (MNy. XLII, 51—3); „Az ikerítéssel alakult becéző nevek történetéhez” (MNy. LII, 48—52); „A becéző nevek megkülönböztető szerepéről” (Nyelv és Irodalom II, 133—9).

géig, s akkor a névalakításnak ez a módja szinte teljesen kimegy a divatból (Nyr. LXXIV, 22; vö. Uó., A régi magyar személynévadás 13), másutt azonban — mint a későbbiek mutatják, óvatosabban és helyesebben — azt mondja, hogy a névrövidítés még az Anjou-kor elején is általános szokás volt nálunk (Msn. XVII, 71). Egy másik tanulmányában e névtípus végleges kihalását a XIV. és a XV. század fordulójára teszi (MNy. XLVI, 233), s ugyanitt rendszerbe foglalja az Árpád-kori rövidült keresztnéveket, megállapítva, hogy a pusztai névrövidítésekben „a keresztnévnek csak az első felét hagyták meg, egy vagy két szótagos, nyílt vagy zárt alakban” (MNy. XLVI, 230). Amikor a következőkben — mintegy BENKŐ rendszerezésének folytatásaként is — a XIV. században előforduló rövidüléssel becéző neveket vizsgálom, az ő tipizálását veszem alapul.

2. Egytagú nyílt rövidülés: 1320: *Leu* (ZalOkl. I, 153), ugyanó: 1338: *Lew* (HazOkm. IV, 162); 1329/1335: *Lew*, apanévként (AnjouOkm. II, 456); 1360: *Lew*, apanévként (PRT. VIII, 341) < : *Lëüré[i]nc*, *Lörinc* (vö. BENKŐ: i. h.).

BENKŐ említett tanulmányában erre a rövidítéstípusra a *Pou* <: *Paulus* nevet idézi. Említi még a *Leu* nevet is a Várad Regestrumból, de ott ez a név nem fordul elő (az idézett helyeken nem *Leu* személynév, hanem *Pou* helynév van). Mindenesetre úgy látszik, hogy nem akármelyik név rövidülhetett meg ilyen módon, hanem csak azok, amelyeknek első szótagjában diftongus, illetőleg diftongikus eredetű hosszú magánhangzó szerepelt. A régi magyar nyelvben nincs nyoma a halmági nyelvjárásszigeten és a moldvai magyaroknál előforduló *Ka* <: *Katalin*, *Sá* <: *Sára* rövidítéstípusnak (bár itt is gyakoribbnak látszanak az *An* <: *Anna*, *Ján* <: *János*, *Ist* <: *István*-féle zárt rövidülések); így ez újabb fejlemény is lehet. Föltevésemet megerősíti az a körülmény, hogy a XIV. századi névanyagból egyetlen biztos példát sem tudok idézni arra, hogy egytagú nyílt rövidülést továbbképeztek volna, azaz egy nyílt szótagos tőhöz becéző képzőket függesztettek volna, azoknak az eseteknek kivételével, amelyekben a név első szótagja diftongust, illetőleg diftongikus eredetű hosszú magánhangzót tartalmaz. Az ide, a kivételek közé tartozó becéző nevek elsősorban éppen a *Lörinc* és a *Pál* korábbi alakjainak származékai, pontosabban egytagú nyílt rövidülésük továbbképezései (vö. részben: VARGA i. m. 71, ill. 83): 1340, 1349, 1376: *Leuk* (MonStrig. III, 372, AnjouOkm. V, 323, KállOkl. II, 174); 1323/1324, 1358: *Leuka* (KárOkl. I, 53, AnjouOkm. VII, 486); 1342, 1358, 1389: *Leu[v]ke* (MonStrig. III, 477, AnjouOkm. VII, 49, ZsigmOkl. I, 95); 1306 és 1399 között igen sokszor: *Leu[w]ku[w]s*, *Leucus*, *leukus*, *Levkus*, *Leu[w]kes*, *Leukeus*, *Lewkews*, *Lewkeos*, *Leukos*, *Lu[w]kus*, *Lekus*, *Lekews* (AnjouOkm. I, 116 stb., CsákyOkl. I, 100 stb., HazOkm. II, 35 stb., KárOkl. I, 130, MNy. I, 183, MonStrig. III, 393 stb., OklSz. 595, PRT. II, 350 stb., SoprVm. I, 117 stb., SzékOkl. I, 62 stb., TemesOkl. I, 65, Turul XX, 132 stb., TelOkl. I, 45 stb., ZalOkl. I, 180 stb., ZichyOkm. I, 542, ZsigmOkl. I, 11 stb.); 1312: „*Leus filius leus*” (AnjouOkm. I, 260; ez azonban pusztai rövidítés is lehet a

Leustachius személynévből, l. a 3. pontban); 1316: *Leuche* (AnjouOkm. I, 392; a *Lőrinc-ből* magyarázta MELICH: MNy. XVIII, 188 a *Löcse* helynevet is, azonban a helynévnek nem ez a helyes magyarázata, vö. KNEZSA: MNy. XXXV, 183) | 1330, 1341, 1343: *Pwk, Pouk, Po(w)k* (PRT. VIII, 307, AnjouOkm. IV, 99, CsákyOkl. I, 90—1); 1302/[1382] és 1395 között igen sokszor: *P[p]ouka, Pouca, Powka, Povka, P[p]oka* (AnjouOkm. I, 23 stb., BánffyOkl. I, 254 stb., CsákyOkl. I, 89, HazOkl. 280, HazOkm. I, 172 stb., KárOkl. I, 53 stb., MonStrig. II, 555 stb., MNy. XI, 365, PRT. VIII, 316, ZalOkl. I, 147 stb., ZichyOkm. III, 217, ZsigmOkl. I, 226 stb.); 1300 és 1393 között többször: *Pous, pous, Pows, Povs, Po(o)s* (AnjouOkm. I, 23 stb., CsákyOkl. I, 34, HazOkl. 206, KárOkl. I, 52, MonStrig. II, 479, PRT. II, 461, ZalOkl. I, 245 stb., ZichyOkm. I, 358, ZsigmOkl. I, 326); 1302 és 1399 között sokszor: *Pousa, Powsa, Povsa, pousa, Pausa, Posa, Possa* (AnjouOkm. I, 23 stb., CsákyOkl. I, 88, HazOkm. I, 135 stb., KárOkl. I, 52, MonStrig. II, 663 stb., OklSz. 148, PRT. II, 350 stb., SoprVm. I, 347, ZalOkl. I, 121 stb., ZsigmOkl. I, 116 stb.); 1300 és 1398 között többször: *Pouch, Powch, povch, Pauch, Poch* (AnjouOkm. III, 55 stb., CsákyOkl. I, 154, HazOkm. VII, 301, KállOkl. I, 179, Turul XV, 19, ZsigmOkl. I, 106 stb.). — Hasonló tőből alakultak a következő képzett névformák: 1309/XIV. sz.: *douka* (AnjouOkm. I, 180) < : *Dávid*, vö. *Dózsa*; 1300 és 1400 között sokszor: *Dausa, dausa, Dousa, Dowsa, Dosa* (AnjouOkm. I, 32 stb., ÁrpÚjOkm. X, 379, HazOkm. VII, 374, OklSz. 159, PRT. II, 467 stb., TemesOkl. I, 10, ZsigmOkl. I, 100 stb.) < : *Dávid* (EtSz.; VARGA i. m. 35) | 1303/1346: *Souka* (AnjouOkm. I, 57) < : *Saul*, vö. *Pouka* < : *Paul(us)* | 1335, 1337 (2 okl.), 1341: *Thoukam* (accusativus), *Thouca, thouca, Thowka* (AnjouOkm. III, 201, 347, TemesOkl. I, 44, 64), vö. *Teodor, Tódor (Tivadar)*. S talán idevonható 1348/1559: „Johannes filius *Jouka*” (AnjouOkm. V, 250), 1394: *Jouka* (ZsigmOkl. I, 387), vö. a *Józsa* névvel, melyet MELICH a *Johánes*-nek *Jovánes* változatából magyaráz (MNyTK. 15. sz. 22).¹

Az úgynevezett becéző tövek ma is túlnyomórészt zártak: a becéző képzők zárt rövidülésekhez kapcsolódnak. TOLNAI, aki ezt a szabályt mai becéző neveinkről kimondja, kivételként a következőket említi: „A -ca, -ci, -cu; -sa, -si; -szi; -zsa képzők előtt azonban az első szótag nyíltan, tehát magánhangzón végződőleg áll, pl. *Mihály* > *Mi-sa, Mi-si; László* > *La-ca, La-ci; Ilona* > *I-ca, I-ci, I-cu; Gyula* > *Gyu-szi; Domonkos* > *Dó-zsa; s a Mihály* névből -ka, -ke, -kó előtt: *Mi-ka, Mi-ke, Mi-kó*” (MNy. XXIII, 172). TOLNAI kivételeinek számát természetesen lehetne még szaporítani, de ezek valóban a szabályt erősítő kivételek. Egy részük ugyanis valamikor a zárt tő + képző képletét mutatta.

¹ A *Józsa* (és a *Jóka*) névnek azonban más magyarázata is lehetséges: a *Jodocus*-ból vagy a *Justus*-ból (MA.) való — nyilván hibás — eredeztetéstől eltekintve, szláv alakulatnak is felfogható (MELICH: MNy. III, 174; KNEZSA: AECO. I, 119), sőt BENKŐ legújabbán magyar közsökből, a tulajdonnévvé vált jó melléknévből származtatja (opponensi vélemény B. LÖRINCZY ÉVÁNAK „Az -s, -cs képző és a vele alakult képzőbokok története az ómagyar kor végéig” című kandidátusi értekezéséről). A *József*-hez való kapcsolása (vö. PPBl.; GALAMBOS: MNyTK. 64. sz. 17) e korban még aligha lehetséges (vö. BENKŐ: MNy. XLIV, 56—7).

A *Dózsa* név például nem a *Domonkos*-ból, hanem — mint láttuk — a *Dávid*-ből származik, s eleinte *Davsza*-nak hangzott, a *Domonkos*-hoz csak később kapcsolta a nyelvérzék vagy inkább az etimologizáló hajlam (PPBl., KASSAI, CzF. stb.). — A *Laca*, *Laci* név *c*-je valamikor a tőhöz tartozott (HORGER: MNy. XXXVI, 183), s akkor a név még így tagolódott: *Lac-a*, *Lac-i*. — A *Mika*, *Mike*, *Mikó* eredetileg nem a *Mihály*, hanem a *Miklós* becézói (vö. RÁ CZ: MNy. XLII, 52—3), s alakulásmódjuk a szokásos: *Mik-a*, *Mik-e*, *Mik-ó*. — A *Misa* név nem kétségtelenül magyar alakulat (a *Misi* képzőcserével belőle jöhetett létre), de ha a magyarból származtatjuk, akkor ismét a *Miklós*-ból kell kiindulnunk, amelynek *-sa* ~ *-se* képzős *Miksa*, *Mikse* becézőjéből hangátvetéssel *Miska*, *Miske* lett (PAIS: MNy. XII, 370). Például az 1313 stb.-ből idézhető *Myxe* magister (AnjouOkm. I, 318 stb.) neve 1315-ben *Myské*, 1318-ban *Mysce* stb. alakban fordul elő (AnjouOkm. I, 377, 481 stb.). A *Miska*, *Miske* névben a nyelvérzék a *-ka*, *-ke* képzőt vélte fölfedezni, s a belőle elvont *Mis*- tőhöz újabb képzőket függesztett: *Mis-a*, *Mis-i*, *Mis-ics* stb., vö. például: 1347/1394: „*Nicolaum* alio nomine *Mysich* nominatum” (ZalOkl. I, 449). Később a *Misa*, *Misi*, *Miska* neveket a *Mihály*-hoz kapcsolják (*-sa*, *-si*, *-ska* képzőbokkal alakulnak fogván fel őket). — Ilyenféle névcseré, illetőleg analógiás tagolás sok más névvel kapcsolatban is előfordult, s így történhetett az, hogy a zárt tövek rendszere némileg fellazult, s főleg a fiatalabb becéző képzők (*-ca*, *-ci*, *-cu*; *-szí*; stb.) nyílt tőhöz is járulhatnak.

Visszatérve a *Leu*, *Pou* névrövidítésekhez, velük kapcsolatban az a vélemény is megkockáztatható, hogy ezek eleinte talán nem is nyílt rövidülések voltak, hanem az egytagú zárt rövidülések gazdag csoportjába tartoztak s *u* (*v*, *w*) betűjük eredetileg mássalhangzót jelölt: *v*-t — ahogy hasonló esetekben MÉSZÖLY tanítja (Nyelvtört. fejt. a HB. alapján 78; NNy. III, 97; Ómagy. szö. 171) — vagy *β*-t (vö. TÖRÖK GÁBOR: MNy. LIII, 175). Egy-két hasonló, továbbképzett töben kétségtelenül rövid magánhangzó $\vdash v$ állt valamikor a többeli hosszú magánhangzó helyén (pl. *Dó-zsa* < ... *Dav-sa*). Ha eredeti zárt tövet tennénk fel a mai *Lőrinc* névnek R. *Leuk*, *Leuka*, *Leuke*, *Leukus*, *Leukes*, *Leus*, *Leuche* (l. fentebb), valamint *Leua* (M. J.: MNy. XVIII, 188) származékaiban, s az 1138/1329-i dömösi összeírásnak talán ide is vonható, bár inkább a *löv*- igetöből származó *Leue* nevében (MonStrig. I, 95; l. PAIS: MNy. XVII, 160, XXIX, 42, XLIX, 292); továbbá a mai *Pál* névnek R. *Pouk*, *Pouka*, *Pous*, *Pousa*, *Pouch* (l. fentebb), valamint *Poucha* (KNIEZSA: AECO. I, 117; VARGA i. m. 83) becézőiben, akkor ezek a név-alakok pontosan beilleszkednének a (*Benedek*: >) *Benk*, *Benke*, *Benkus*, *Benkes*, *Bense*, *Bench*, *Benche*, *Bene*-féle becéző nevek kiterjedt rendszerébe. Mégis inkább arra kell gondolnunk, hogy a *Leu*, *Pou* formák eredetileg diftongussal: *Lëü*-nek, *Pou*-nak hangozhattak (ha tudniillik a latinból való közvetlen átvételnek tekintjük a *Lőrinc* és a *Pál* nevet — márpedig minden valószínűség szerint erről van szó — *v* aligha hangozhatott bennük). A diftongusra végződő nyílt rövidülések létrejöttét az a körülmény segíthette elő, hogy amikor a *Davsza*-féle becézőkben *av* > *au* > *ou* (> *ó*) hangfejlődés történt, ennek következtében

ezek eredeti zárt becéző tövének (*Dav-* stb.) helyére nyílt — diftongusra (*Daυ-, Dou-* stb.; majd hosszú magánhangzóra: *Dó-* stb.) végződő — becéző tő lépett. Így lehetségessé vált, hogy az első szótagjukban diftongust tartalmazó nevekből: a *Lőrinc* és a *Pál* előzményeiből hasonló nyílt becéző tő alakuljon ki, sőt pusztá rövidítésük is ilyen formában szerepeljen.

Ismerve mind a XIV. századi, mind a mai helyzetet, nem találjuk teljesen megnyugtatónak KNEIÉZSÁNAK egy régebbi (AECO. I, 116—9) és a közelmúltban megismételt (NyK. LX, 482) elgondolását a régi magyar nyelvi becézésről. KNEIÉZSA szerint az ómagyar névrendszerre igen jellemző volt az a becézési mód, hogy a becéző képzőket a névnek egy nyílt szótagúvá rövidített formájához csatolták. Például a *Benedek* (*Be-nedék*) keresztnévből származtatta korábban KNEIÉZSA a következő — KOVÁCS Indexéből idézett — neveket: *Bech, Beche, Becha, Bechk, Bechend, Bechke, Beke, Bekey, Bese* („kann aber auch das türkische *bäšu* 'Habicht' sein, vgl. EtSz. I, 378”), *Bes, Bees, Bekes, Bekus; a Mozes* (*Mo-zes*) vagy a *Morton* (*Mo-rtton*) keresztnévből a *Moch, Mocha, Mochia, Mochk, Mochy, Moc ~ Mok, Mocou ~ Mokou, Mocsa, Mokud, Moka, Mod, Moda, Modach* neveket; stb., stb. (AECO. I, 116—7). Újabbban az ilyenféle ómagyar *Ba-, Be-, Bi-, Bo-, Bu-, Csa-, Cse-, Csi-, De-, Do-, Ka-, Ko-, Ma-, Me-, Mi-, Mo-* stb. kezdetű nevekről — eredetükre vonatkozó véleményét módosítva — a következőket írja: „Én azt hiszem, amit [„A magyar szókincs eredete” című könyvének második kiadásában] egy mondatban BÁRCZI is jelez (s ezt én már 1934-ben hangsúlyoztam: AECO. I, 119, és az Akadémián is tartottam róla előadást valamikor 1950 körül), hogy itt egy letúnt névrendszer romjairól van szó, amelynek a lényege a rendkívül változatos becézés volt. Ez a becézés pedig nyílt egyszótagúvá csonkult eredeti (közszói eredetű?) nevekből alakult. Természetes azonban, hogy ezek a becealakok a kereszténység korában már új nevek rövid alakjaivá adaptálódtak (pl. a *Benedeké* stb.)” (NyK. LX, 482).

Nem akarok most kitérni arra, hogy a KNEIÉZSA által felsorolt neveknek jelentős részét más alakulásmódúnak is magyarázták, illetőleg lehet magyarázni (KNEIÉZSA sem tartja minden magyarázatot kétségtelenné: AECO. I, 117). Igen valószínűnek látszik azonban KNEIÉZSÁNAK az a tanítása, hogy számolnunk kell egy letúnt s az ómagyar kor idején már csak maradványaiban élő régi magyar névrendszerrel (vö. erre vonatkozólag még: BENKŐ. Nyr. LXXIV, 21 és A régi magyar személynévadás 5). Az is kétségtelen, hogy a nevek becézése a régi magyaroknál szerfelett gyakori jelenség volt (vö. például: NÉMETH, HonfKial. 283). Hogy azonban a régi magyar névrendszerre a becéző képzőknek nyílt egyszótagúvá csonkult nevekhez való csatlakozása lett volna jellemző — BENKŐ (i. h.) éppen ellenkezőleg egytagú zárt névalakok továbbképzésére gondol —, azt (ha teljesen nem cáfolják is) nem bizonyítják az ómagyar és a középmagyar kor fordulójának, a XIV. századnak névanyagával kapcsolatos megfigyeléseim. Vitathatatlan, hogy ebben az időben az egytagú zárt rövidítések továbbképzése a tipikus, s az egytagú nyílt rövidítések továbbképzése a kivételes becézési mód.

Persze ekkor is fordulnak elő *Dacho*, *Dakou* stb.-féle nevek, de ezeket nem lehet megnyugtató módon valamelyik *Da-* stb. kezdetű személynévhez (*Damján*, *Damokos*, *David*) kapcsolni. Hogy pedig közszói eredetű neveket megrövidíthettek volna, annak nemcsak a XIV. századi tapasztalatok (l. később), hanem BERRÁR JOLÁNNAK részben korábbi időkre vonatkozó megfigyelései is (MNYTK. 80. sz. 60) határozottan ellene mondanak.

Megjegyzem még, hogy a *Pou* nevet HORGER — GALAMBOSSAL (MNY. XXXVIII, 282 = MNYTK. 64. sz. 36) és BENKŐVEL (i. h.) ellentétben — nem a *Paulus* valamelyik magyar megfelelőjéből (vö. pl. a mai *Pálos* családnevet), hanem a *Pousa* stb. személynévből való rövidülésnek tekintti; a *Pousa* > *Pósa*, *Pócs*, *Pócsa*, *Pós*, *Póka* neveket pedig úgy magyarázza, hogy ezek nem a *Pou*-nak, hanem a *Poul*-nak a továbbképzései, és az *l* kiesésével alakultak (MNY. XXXIX, 379). Minthogy azonban az idézett *Leu-* kezdetű neveket csakis a *Leu* névrövidítés továbbképzésének tekinthetjük, sokkal valószínűbb, hogy a hasonló felépítésű *Pousa* stb. is a *Pou* névrövidítés továbbképzésével jött létre.

3. Az egytagú zárt rövidülések nagyrészt két szótagból álló alapról csonkultak. Az egytagú zárt rövidülésekhez az ómagyar kor első felében alaktani rendszerkényszerből hozzájáruló végmagánhangzónak (KNEZSA: AECO. I, 191; BENKŐ: MNY. XLVI, 230; BÁRCZI, A magyar szókincs eredete² 136 és A szótövek 20) e korban természetesen már nincs nyoma.

A XIV. századból a következő férfinevek idézhetők erre a rövidüléstípusra:

1342: *Chep* (AnjouOkm. IV, 269); 1377: „*Stephanus filius Cheep*” (TemesOkl. I, 137) < : *Cs[é]lpán* (EtSz.; a *Stephanus* és a *Cs[é]lpán* összefüggését l. uo.). Az utóbb említett *Stephanus* később „*dictus*”-szal kapcsolva viseli apja nevét, mégpedig hol *Che(e)p*, hol *Chepe* alakban (pl.: TemesOkl. I, 141, ill. 142), ugyanígy testvére, *Andreas* is (TemesOkl. I, 103 stb., KállOkl. II, 129 stb., KrassóVm. III, 94 stb., ZsigmOkl. I, 28 stb.). Ő az az 1387-ből idézett „*Andree dicti Chep*” (OklSz.) is, akinek nevét az EtSz. a *csép* vagy a *csépp* főnév első kétes tulajdonnévi előfordulásaként említi, de — bár nem ismeri az előbb elmondott tényeket — úgy véli, hogy ez a név a *Cs[é]lpán* 'Stephanus' rövidülésének is tekinthető. Kétségtelenül ez az utóbbi vélemény a helyes. Egyébként az említett *Andreas* fiai is megkapják a *Che(e)p*, *Che(e)ph*, *Che(e)pe* ragadványnevet (TemesOkl. I, 464 stb.), sőt — eleinte szórványosan, majd egyre gyakrabban — *Chepy[i]* alakban (pl.: TemesOkl. I, 393) is viselik. Erről az érdekes névalakulásról részletesebben más alkalommal írnék.

1325: *Fyl* (AnjouOkm. II, 176), a *Philippus* valamelyik magyar fejleményéből (a *Fil[é]p* stb.-ből; l. PAIS: MNY. XXI, 110); esetleg a *fül* köznévnél személynévként való alkalmazása is lehet (PAIS: i. h. és MNY. XVIII, 28), s akkor nem tartozik ide.

1351, 1353: *Gaab*, apanévként (AnjouOkm. V, 478, VI, 114) < : *Gábr[iel]* (VARGA i. m. 46; KNEZSA: AECO. I, 190). Mindkét előfordulás

ugyanarra a személyre vonatkozik, s őt jelöli az 1355-ből — szintén apanévként — idézett *Gaas* (MNY. XI, 130) is. Ennek az adatnak s betűje nyilvánvalóan hiba *b* helyett; egyébként a *Gaas* forma a *Gáspár* név rövidülése lehetne.

1327: *Jaak* (AnjouOkm. II, 277); 1333: „*Yak* filius Farkasy de Hudi vnacum suis filys *Jacobo* scilicet et *Johanne*” (ZichyOkm. I, 417); 1339: „*Martinus* et *Michael* filii *Jaak* de genere *Jaak* ... *Jacobus* filius eiusdem *Jak*” (SoprVm. I, 143); 1391 (2 okl.), 1393 (2 okl.), 1394/1408, 1399: *Ja(a)k*, apanévként, ugyanarra a személyre vonatkozólag (ZsigmOkl. I, 218, 250, 339, BánffyOkl. I, 445, TelOkl. I, 242, ZsigmOkl. I, 625) < : *Jakab* (MELICH: MNYTK. 15. sz. 12; PAIS: MNY. XXI, 110; VARGA i. m. 58).

1325: *Jan*, apanévként (ZalOkl. I, 191); 1341: *Ja(a)n*, apanévként (AnjouOkm. IV, 120—1) < : *János* (VARGA i. m. 59; BENKŐ: Nyr. LXXIV, 22; MELICH: MNY. LII, 137).

1320: *Lach* (AnjouOkm. I, 583), ugyanó 1314-ben és 1315-ben *Ladislau*s, *Ladizlao* (ablativus) (AnjouOkm. I, 345, HazOkm. VII, 372), 1321-ben pedig *Lachk* (HazOkm. V, 97); 1338: „*Lach* filium *Ladislai*” (AnjouOkm. III, 464), ugyanó: 1328: *Lachk* (AnjouOkm. II, 344); 1351: *Lach* (AnjouOkm. V, 439), ugyanó: 1329: *Lachk* (AnjouOkm. II, 394); 1394: *Lach* (ZsigmOkl. I, 367) < : *Lácló* (> *László*) (HORGER: MNY. XXXVI, 183; ugyanígy: BENKŐ: i. h.). MELICH szerint a *László* név eredetileg is *sz-szel* hangzott, s rövidített formája *Lasz* lehetett (MNY. XXXVII, 150—1), azonban az idézett korai *Lach* adatok, melyeket nem volna helyes egyszerű íráshibának tekinteni *Lachk* helyett, HORGER nézetét valószínűsítik. Így a *-k* képzős *Lack* becéző név is származhatott a *Lac* rövidülésből (HORGER: i. h.), s itt sem kell okvetlenül *Laszk* > *Lack* fejlődésére (K. P.: MNY. XXIX, 326; MELICH: i. h.; EtSz. II, 242) gondolunk.

1312: *Luk* (AnjouOkm. I, 257; ugyanitt *Lukas*, illetőleg accusativusi *Lukachium* néven is szerepel ugyanaz a személy) < : *Lukács* (VARGA i. m. 71; BENKŐ: i. h.).

1321: „*olym* *Syle* filius *Myh*” (AnjouOkm. I, 599); 1326: *Mych*, *Mihály* apjaként (KállOkl. I, 71); 1355: *Mich* (AnjouOkm. VI, 276; ugyanitt *Michcz* néven is) < : *Mihály* (VARGA i. m. 77 ?-lel veszi fel).

1334: *Myk*, apanévként (MonStrig. III, 246; ugyanó i. h. 244, 245: *Myke*) < : *Miklós* (KNEZSA: AECO. I, 190; BENKŐ: i. h. és MNY. XLVI, 231).

1305/1342: *Móór* (MNY. X, 277); 1307: *Mour*, *Mauricio* (abl.), testvérek (uo. és HazOkm. III, 53), ugyanók: 1313/134*: „*Mor* et *Mauricio*” (MNY. X, 277); 1394: *Mo(o)r*, apanévként (ZsigmOkl. I, 368) < : *Móric* (VARGA i. m. 80). Általában azt tartják, hogy a *Mór* keresztnév a latin *Maurus* magyar megfelelője (ZOLNAI GYULA: Nyr. XXXII, 165; K. P.: MNY. XXIII, 539; MIKOS: MNY. XXXI, 289; MELICH: MNY. XXXVI, 145; vö. még Jókai keresztnévvel kapcsolatban: Nyr. XLVI, 129; NAGY LAJOS: Nyr. XLIX, 45; T. V.: MNY. XIII, 203), de éppúgy lehet a latin *Mauritius* > magyar *Móric* keresztnév rövidülése is (PPBL.), az 1307-ből és 1313/134*-ból idézett adatokban a testvér neve is ezt bizonyítja (vö. RÁCZ: Nyelv és Irodalom II, 134).

1302/1347: „*Sampsonis filij Saam de genere papa*” (MNY. X, 327) < : *Sámson* (uo.).

1305: *Zah*, apanévként (MonStrig. II, 554) < : *Zachariás* (VARGA i. m. 94; KNEZSA: AECO. I, 191) vagy *Zacheus* (vö. GALAMBOS: MNyTK. 64. sz. 22; BÁRCZI, TihAl. 60).

Kétes az idetartozásuk a következő férfineveknek:

1330: *Geur*, apanévként (AnjouOkm. II, 478); 1388: *Geur* (Zsigm-Okl. I, 56) < : *Györgyöfűjs* (< *Georgius*) (vö. VARGA i. m. 50; KNEZSA: AECO. I, 190); a *Geur* név azonban másképp is magyarázható (PAIS: MNy. XXIII, 507 jegyz.; NÉMETH: MNy. XXIV, 148—9; vö. még: MELICH: MNy. LIII, 178 és PAIS: MNy. LIII, 179).

1312: „*Leus filius leus... de leus*” (AnjouOkm. I, 260); lehet a *Leustachius* név rövidítése (VARGA i. m. 70), de valószínűbb, hogy a *Lëürëfjnc* > *Lörinc* névnek rövidüléssel és -s képzővel alkotott becéző származéka, tehát ugyanolyan alakulat, mint a *Pál*-ból a *Pous* (l. a 2. pontban).

1332: *Sal* (AnjouOkm. II, 584); 1338: *Sol*, apanévként (ZalOkl. I, 340), ugyanő: 1345: *Sol* (MNy. X, 428), 1357: *Sal* (ZalOkl. I, 574). E nevek lehetnek a *Salamon* rövidülései (VARGA i. m. 86; MIKESY: MNy. XLV, 260), de talán inkább a *Saul* alakváltozatai (vö. MELICH: NyK. XXXIV, 46; CSÁNKI: MNy. II, 385; HORGER: MNy. XV, 33, XXVI, 88; HALUSZKA MARGIT: MNy. XXXVIII, 47; GALAMBOS i. m. 21, 35; stb.).¹

A női nevek közül kétségtelenül egytagú zárt rövidülésnek tekintendő: 1332: *Dom* (AnjouOkm. II, 45) < : *Dominika* (WERTNER: Nyr. XLV, 299—300; BERRÁR: MNyTK. 80. sz. 37, 54).

Nem tekinthetők magyar rövidítéseknek az *Elisabeth* névnek következő becézői: 1321: *Els* (AnjouOkm. I, 600), ugyanő: 1323: *Elys* (HazOkm. III, 71); 1325: *Els* (SoprVm. I, 103); 1329. nov. 12./1329. nov. 18.: *Els* (MonStrig. III, 151; ugyanott az eredeti oklevélben: *Eles*); 1341: *Els*, *Elisabet* lánya (MNy. XI, 330); 1346: *Els*, két nő neve (AnjouOkm. IV, 556); 1355: *Els* (AnjouOkm. VI, 367); 1357, 1358: *Elz* (MNy. XI, 330, AnjouOkm. VII, 366), ugyanő: 1359, 1360: *Else* (MNy. XI, 366, 330); 1358: *Els* (ZalOkl. I, 587). Mindezek német becéző formák (így BERRÁR i. m. 30 is; érdekes, hogy i. m. 54-en mégis egy szótagos zárt magyar rövidítésnek mondja az *Els* nevet), s szinte egytől egyig német dominák nevei. Az *Els*, *Elz* neveket már csak amiatt sem igen lehetne magyar rövidülésnek tartani, hogy két mássalhangzóra végződnek (vö. mégis: *Lomp* < : *Lambert* ?, l. PAIS: MNy. IX, 32, XXI, 110). Ugyancsak német becéző lesz az 1343-ból idézhető *Katl* (MNy. XI, 368) női név is (BERRÁR i. m. 33).

4. A kéttagú nyílt rövidülések olyan nevekből alakultak, melyeknek alapalakja kettőnél több szótagból áll, s második szótagjuk alapalakjukban is nyílt.

¹ WERTNER (Nyr. XLV, 62) azt igyekszik bizonyítani, hogy a R. *Ba(a)s* név, mely a XIV. században is több ízben előfordul (AnjouOkm. I, 122 stb., HazOkm. IV, 161, MonStrig. II, 489 stb., TelOkl. I, 93, ZalOkl. I, 433 stb., ZsigmOkl. I, 439) a *Basilius* keresztnév rövidítése volna (ehhez kapcsolja PPBl. és KASSAI is). Érvelése azonban nem meggyőző, s a R. *Bas* ~ *Bás* nevet az EtSz.-ral együtt továbbra is ismeretlen eredetűnek kell tekintenünk.

Férfinevek:

1336, 1352, 1357 (2), 1376, 1378/1470, 1387, 1389 (5), 1394, 1399: *Barla*, 14 különböző személy neve, köztük 4 apanévként (ZalOkl. I, 319, 519, 576 (2), II, 129, 150, HazOkm. VII, 423, ZsigmOkl. I, 95 (2), 100 (3), 367, 655) < : *Barlabás* (EtSz.; MELICH i. m. 11—2; VARGA i. m. 26); feltűnő azonban, hogy az 1357-ből idézhető „Paulum filium *Barla* nobilem de Hetus” 1378/1470-ben így jön elő: „condam Pauli filii *Bartholomei* de dicta Hetys” (ZalOkl. II, 151).

1325, 1359, 1366, 1375, 1384, 1391, 1392, 1396: *Bartha*, 8 személy neve (AnjouOkm. II, 188, VII, 634, PRT. VIII, 350, OklSz. 1128, CsákyOkl. I, 152, ZsigmOkl. I, 233, SzékOkl. I, 84, ZsigmOkl. I, 496); 1397: *Bartha*, apanévként (ZsigmOkl. I, 526); 1368, 1370, 1386: *Barta*, 3 személy neve (PRT. VIII, 366, TelOkl. I, 166, ZichyOkm. IV, 319) < : *Bartalom[n]*, *Bartalam[n]* (EtSz.; VARGA i. m. 31). Az 1368-ból (tulajdonképpen egy 1346-i oklevél tartalmi átírásából) idézett *Barta* egy másik 1368-i oklevélben így jön elő: „olim *Bartholomei*” (PRT. VIII, 379; genitivus).

1303 és 1389 között: *Bene*, 20 személy neve, köztük 8 apanévként (AnjouOkm. I, 216 stb., HazOkm. IV, 105, MonStrig. II, 586 stb., SoprVm. I, 90, SzékOkl. I, 42—3, TelOkl. I, 35 stb., ZalOkl. I, 331 stb., ZsigmOkl. I, 95 stb.) < : *Benedek* (EtSz.; MELICH i. m. 12; VARGA i. m. 29). E *Bene* nevek egy része esetleg a *Benjamin*-ből is alakulhatott (EtSz.) rövidítéssel és *-e* képzővel, s akkor nem tartozik ide. A jóval gyakoribb *Benedek* névből való származtatásuk azonban sokkal valószínűbb, erre mutatnak a következő adatok is: 1347: „Petrum, filium *Bene* . . . Petrus, filius *Bene*” (PRT. VII, 522), ugyanebben az oklevélben hátrább ugyanó: „Petri, filii *Benedicti*” (i. h. 523); 1317: „*Benedicti* filij Budou” (MonStrig. II, 730) ugyanó: 1319: „*Bene* filio Budou” (MonStrig. II, 762); 1302: „*Benedicto* et Stephano comitibus filiis *Bene*” (AnjouOkm. I, 20, SoprVm. I, 62—3), ugyanez a *Benedictus* comes mint *Bene* fia 1302 és 1353 között többször előjön (HazOkm. V, 91, AnjouOkm. I, 282, 295, VI, 13); 1336: „*Benedictus* filius *Bene*” (ZalOkl. I, 318); 1338: „*Benedictus* filius *Bene*” (AnjouOkm. III, 444).

1323, 1330, 1332, 1342, 1359/1361, 1360, 1363: *Deme*, 5 személy neve, egyszer apanévként (AnjouOkm. II, 71, 470, 623, IV, 254, VII, 587, TelOkl. I, 116, 127); 1332, 1389: *Demee*, 2 személy, apanévként (OklSz. 1141, ZsigmOkl. I, 108) < : *Demeter* (EtSz.; VARGA i. m. 35). E nevek egy része a *Demjén*-ből is alakulhatott (EtSz.), s akkor nem tartozik ide; a *Demeter*-ből való származtatás azonban a legtöbb esetben valószínűbb; vö.: 1400: „*Demetrium* filium *Deme*” (ZichyOkm. V, 179).

1321, 1334: *Nata*, egy személy neve (AnjouOkm. I, 609, III, 101), ugyanó Ladislaus apjaként 1336, 1357, 1358, 1359: *Nat(h)a* (AnjouOkm. III, 244, VI, 529, VII, 411—9) < : *Nathaniel* (VARGA i. m. 81) vagy *Natalis* (KUBINYI, A régi magyarok személynevei 19).

1312: *Tywa*, apanévként (PRT. X, 546 = ZalOkl. I, 149) < : *Tivadar* (VARGA i. m. 92).

Kétes az idetartozásuk a következő férfineveknek:

1333: *Absa*, apanévként (ZalOkl. I, 274); 1331: *Apsa*, apanévként (MonStrig. III, 186); 1397: *Apsa*, apanévként (ZsigmOkl. I, 550). Az EtSz. I, 116 szerint ez a XIII—XV. században gyakori személynév az *Absolon* (vagy *Abrahám*) névből *-sa* képzővel alkotott becéző forma. De rövidülésnek is tekinthetjük, az *Absolon* név *Absalom[n]* (I. GALAMBOS i. m. 9) alakváltozatából (vö. WERTNER: MNy. I, 233; SIMONYI: Nyr. XLIII, 220).

1346: „magistrum Petrum filium Nicolai fily *Zaha*” (Zichy Okm. II, 201) < : *Zachariás* (VARGA i. m. 94); lehet a *Zacheus* becéző származéka is, s akkor nem tartozik ide. Talán idekapcsolható: 1323: „Dominicus filius Petri filij *Zaka*” (HazOkm. I, 118; vö. GALAMBOS i. m. 22), bár a *Zaka* név *Száka*-nak is olvasható, s akkor szláv, illetőleg magyar közsói (vö. *szák*) eredetűnek bizonyul (KNEZSA: AECO. I, 207—8).

Női nevek:

1303: *Catha* (MonStrig. II, 527); 1303/1437, 1305, 1310, 1313 (2), 1317, 1319, 1322, 1343, 1356, 1358/1410, 1359, 1360, 1362: *Kat(h)a*, 14 személy neve (MNy. XI, 283, MNy. X, 82 = XI, 367 = HazOkl. 181, MonStrig. II, 620, AnjouOkm. I, 318, HazOkm. I, 109, MonStrig. II, 731, 765, MNy. X, 82 = XI, 367 = HazOkm. I, 116 = PRT. X, 548, MNy. XI, 367, AnjouOkm. VI, 546, SoprVm. I, 280, ÓmOlv. 198, MNy. XI, 367, SoprVm. I, 337); 1323: *Kate* (MNy. X, 82 = XI, 367; genitivus); 1358: *Kat(h)a*, *Kathalena* anyja (AnjouOkm. VII, 528—9) < : *Katalin* (MELICH i. m. 11 és MNy. XXXVI, 151; VARGA i. m. 65; BERRÁR i. m. 33).

1348: *Mary* (ZichyOkm. XII, 26) < : *Mária* (MELICH i. m. 8; VARGA i. m. 74; BERRÁR i. m. 27).

Kétes az idetartozásuk a következő női neveknek:

1329: *Cece* (AnjouOkm. II, 385); másutt ugyanő: *Cecilia* (KállOkl. I, 47, 77). A *Cece* forma talán rövidülés a *Cecilia* névnek *Cēcēll(y)e* változatából, de lehet a *Cecilia* névnek *-e* képzős becézője is (vö. EtSz.; VARGA i. m. 33; BERRÁR i. m. 34).

1310, 1314: *Gene*, 2 személy (MonStrig. II, 618, AnjouOkm. I, 350) < : *Genegundisz* (BERRÁR: MNy. XLV, 70 és i. m. 40).

1325/1347, 1343/1365: *Ila*, 2 személy (AnjouOkm. II, 233, VII, 44). „Rövidített alak *Ilana*-ból; esetleg más alakváltozathból *-a* kicsinyítő képzővel” (BERRÁR i. m. 31).

1312, 1358, 1368, 1370, 1390 (2), 1391, 1398, 1398/1399, 1398/1445, 1399 (2), 1400: *Nest(h)e*, 12 személy (AnjouOkm. I, 271, VII, 123, HazOkm. VII, 412, SztárOkl. I, 369, MNy. XI, 424, ZsigmOkl. I, 163, 215, 593, 589, TemesOkl. I, 279, MNy. XI, 424 = ZsigmOkl. I, 640, ZsigmOkl. I, 645, HazOkl. 330); 1358/1423: *Nethe* (AnjouOkm. VII, 325; talán tollhiba *Nesthe* helyett); 1345: *Nesta* (AnjouOkm. IV, 546); 1400: *Nesztha* (Nyr. XLV, 372). — A *Nest(h)e*, *Nest(h)a* névnek az *Anasztázia* keresztnévhez való viszonyával részletesen foglalkoztam még 1946-ban, dolgozatom első megfogalmazásakor, kéziratos bölcsészdoktori értekezésemben. Azóta tüzetesen megvizsgálta ezt a kérdést BERRÁR JOLÁN (MNy. XLVI, 254—5). BERRÁR idevágó megállapításaival egyetérthetünk, ezért csak röviden utalok rájuk. Az 1212-től kezdve eléggé gyakran előforduló *Nest(h)a*, *Nest(h)e* női nevet MOLNÁR ALBERT nyomán általában az

Anasztázia becéző származékának tartották (JAKUBOVICH: MNy. XI, 385). JAKUBOVICH e nevet a *nest* ~ *nyest* köznévi *-a* > *-e* képzős származékának mondja (i. h.) — hivatkozva az 1438-ból idézhető *Neste* és *Nwz* nevek (két testvér neve) közti jelentéstanai kapcsolatra —, s szerinte az *Anasztázia*-val csak jóval később azonosították.¹ WERTNER viszont kimutatja, hogy a XV. században egyszer *Nesthe*-nek, másszor pedig *Anastasia*-nak neveznek egy leányt (Nyr. XLV, 373). Ezzel kapcsolatban BERRÁR a következőket állapítja meg: „[A] *Neste* kétségkívül eredeti név: kis prémes állat neve mint böknev (P[ais: MNy. XVIII, 94]), későbbi korban azonban keveredhetett az *Anasztázia* egyházi név [idegen eredetű] *Nestasia*, *Nestesia*, *Nastasia* változatainak rövidített alakjaival” (MNyTK. 80. sz. 22; én ritkítottam). „Itt tehát nem valami mester-séges és elítélendő összekapcsolásról van szó — írja BERRÁR —, hanem a nevek életének egy természetes és szükségszerű folyamatáról” (MNy. XLVI, 255).

BERRÁR (MNyTK. 80. sz. 54) két nyílt szótagos magyar rövidülésnek mondja az *Else* nevet is, s nyilvánvalóan az *Elsebet* (l. i. m. 29) alapalakból eredezteti. Sokkal valószínűbb azonban, hogy az *Else* név német alakulat (így BERRÁR i. m. 30 is). Az 1359-ből és 1360-ból idézhető *Else* domina (MNy. XI, 366, 330) maga is minden bizonnyal német nő; 1357-ben és 1358-ban *Elz* néven jön elő (MNy. XI, 330, AnjouOkm. VII, 366; l. még a 3. pontban). Nem lehetetlen azonban, hogy az 1325/1347-ben előforduló *Else* (egy ancilla neve: AnjouOkm. II, 233) magyar rövidítéssel alkotott becenév. — Mindenképpen német becézőnek tekintendő az *Elsa* névváltozat: 1326/1426, 1345: *Elsa*, 2 személy (MNy. XI, 330, PetróczyOkl. 27; vö. BERRÁR i. m. 30).

Az itt felsorolt becéző nevek közül az *a*, *e* végűek (*Bene*, *Deme*, *Kata* stb.) esetleg úgy is alakulhattak (a *Benedek*-ből, *Demeter*-ből, *Katalin*-ből stb.), hogy az egyszótagos zárt becéző tőhöz (*Ben-*, *Dem-*, *Kat-* stb.) *-a*, *-e* képző járult (vö. BERRÁR i. m. 54). Mindenesetre feltűnő, hogy e nevek egytagú zárt rövidülései — a *Zah* kivételével — a XIV. században nem fordulnak elő, s így talán jogosultabb a *Bene*, *Deme*, *Kata*-féle neveket kéttagú nyílt rövidülésnek tartani. — Még kevésbé valószínű, hogy az egyetlen *i* végű név: a *Mary* nem kéttagú nyílt rövidülés, hanem *-i* képzős alakulat volna, bár az *-i* képzős becézők ebben a korban nem példátlanok (vö. RÁ CZ: MNy. LII, 49 jegyz.).

Nem lehet rövidülésnek tekinteni azokat a neveket, amelyek látszólag nem egy vagy több szótagnak, hanem csak egy vagy több mássalhangzónak az elhagyásával keletkeztek. Ezek ugyanis minden bizonnyal a zárt tőhöz járuló *-a*, *-e* becéző képzővel alakultak. Így a kéttagú nyílt rövidüléstípusra emlékeztető névformák jöttek létre; például: 1332: *Anta* (ZalOkl. I, 265), 1389: *Anthá* (ZsigmOkl. I, 113) <: *Antal* (VARGA i. m. 24); 1327/1380: *Rama* (CsákyOkl. I, 51) <: *Ramaz* (KNEZSA: AECO. I, 204); a többször előforduló *Vince*, illetőleg *Bence* olvasatú név (AnjouOkm. VII, 74; MNy. X, 429; OklSz. 1092; ÓmOlv. 194; PRT. VIII, 366;

¹ A *Neste* nevet már NAGY GÉZA (Turul IX, 50) a *Nyest* név változataként említi; ez — úgy látszik — elkerülte mind JAKUBOVICH, mind BERRÁR figyelmét.

ZsigmOkl. I, 57, 592; stb.) < : *Vincenc(ius)*, illetőleg *Bencenc* (VARGA i. m. 94; EtSz. I, 355; stb.; másképp: RÉTHEI PRIKKEL: Nyr. XLV, 210). — A kéttagú nyílt rövidülésekre hasonlítanak az *-as* végű egyházi latin neveknek olyan változatai is, mint *Elias*: > *Elia*, *Ilia* stb.; *Lukas*: > *Luka*; *Tomas*: > *Toma*, *Tama*. Ezek a XIV. században is gyakran jelentkeznek; például: 1339: *Hylia* (MonStrig. III, 345); 1310: *Luka* (AnjouOkm. I, 218); 1322: *Thama* (ZalOkl. I, 161). Ezek a nevek sem kéttagú rövidülések, sőt az sem bizonyos, hogy *-a* becéző képzővel keletkeztek, ugyanis *a*-ra végződő nominativusi alakjuk az *-as* és az *-a* végű nevek hasonló deklinációja folytán már az egyházi latinban is kialakulhatott; vö. *Cosmas* és *Cosma* (MELICH i. m. 11 jegyz.).

5. Kéttagú zárt rövidülés olyan alapnévből keletkezhet, mely három vagy annál több szótagból áll.

Férfinevek:

1302: *Bortol* (AnjouOkm. I, 24); 1322: *Bortal*, apanévként (MonStrig. III, 18; azonos az előbbivel?); 1339: *Barthol*, apanévként (ZichyOkm. I, 552); 1307: *Bartal* (MonStrig. II, 569; uo. uó.: *Bartel*); 1322: *Bartal* (AnjouOkm. II, 26; azonos az előbbivel?); 1393: *Barthal* (ZsigmOkl. I, 326); 1342, 1358, 1387, 1388: *Bart(h)al*, apanévként (AnjouOkm. IV, 254, VII, 48, ZsigmOkl. I, 27, 72) < : *Bo[a]rto[a]llo[a]m[n]* (EtSz.; VARGA i. m. 31; BENKŐ: MNy. XLVI, 231).

1306: „Beke filius Bés filius *Bened*” (Palásthyak I, 33) < : *Benedek* (VARGA i. m. 29; BENKŐ: i. h.).

Kétes az idetartozása a XIV. század folyamán sűrűn szereplő *Sebes* magister nevének (AnjouOkm. II, 634 stb., MonStrig. III, 657, ZsigmOkl. I, 30 stb., stb.; 1306-ban *Sebees* alakban fordul elő, l. MonStrig. II, 562). A *Sebe(e)s* név a *Sebestyén* keresztnév kéttagú zárt rövidítése is lehetne. Ugyanez a magister azonban sokszor *Sebus* néven jön elő (AnjouOkm. I, 152 stb., HazOkm. II, 47, MonStrig. III, 298, OklSz. 837, PRT. II, 422 stb.; 1327-ben *Se[c]ebus* alakban is, l. HazOkm. II, 47), így inkább *-üs* ~ *-és* képzős becéző származéka lehet a *Sebestyén* névnek. Akár így, akár úgy áll a dolog, a *Sebes*, *Sebus* férfinevet a *Sebestyén* név becézőjének tartjuk (vö. MELICH: Nyr. XXXIII, 320 és i. m. 24; VARGA i. m. 89; stb.; egészen másképp, de nyilvánvalóan tévesen: WERTNER: Nyr. XLIII, 255), bár teljességgel az sem lehetetlen, hogy egyik-másik esetben a *sebes* melléknév tulajdonnévi alkalmazásával állunk szemben (vö. OklSz.).

Kétségtelenül kéttagú zárt rövidüléssel alakult a következő női név: 1300: *Kolus* (HazOkm. VII, 296); 1389/1415: *Colos* (KárOkl. I, 435); 1390: *Kolos* (ZsigmOkl. I, 188) < : *Kolu[ostika]* (< *Skolasztika*) (BERRÁR i. m. 36).

BERRÁR (i. m. 30) szerint az *Eles* női név „magyar rövidített alak, vagy a német *Elis* nyiltabb magánhangzós változata.” Az *Eles* forma valóban rövidüléssel is létrejöhetett volna az *Erzsébet* név *Elesebet* változatából (ezt l. BERRÁR i. m. 29), s így kéttagú zárt rövidülésnek minősülne; a XIV. században előforduló *Eles* nevek azonban nyilvánvalóan német névalakoknak (*Elis* vagy *Els*) — esetleg a magyar ajkon kialakult

— változatai, viselőik is minden bizonnyal német dominák: 1322: *Eles* (MNy. XI, 330); 1329. nov. 12.: *Eles* (MonStrig. III, 150), ugyanó 1329. nov. 12./1329. nov. 18.: *Els* (i. h. 151; 1. a 2. pontban is). — Az *Elis* név-változat kétségtelenül német becéző forma (BERRÁR i. m. 30; uo. 54 mégis kéttagú zárt magyar rövidülésnek van feltüntetve) vagy német becéző formának (*Els*) fejleménye. Úgy látszik, a XIV. századi *Elis* nevek is német dominákat jelölnek: 1321: *Elys* (AnjouOkm. I, 639); 1323: *Elys* (HazOkm. III, 71), ugyanó: 1321: *Els* (AnjouOkm. I, 600; 1. a 2. pontban is); 1359: *Elys* (SoprVm. I, 312).

6. A rövidüléssel alkotott becéző nevek XIV. századi elterjedtségét vizsgálva, a következő kép bontakozik ki:

Egytagú nyílt rövidüléssel alakult 1 (férfi)név. — Egytagú zárt rövidüléssel jött létre 12 (a kétesekkel együtt: 15) férfinév és 1 női név; összesen 13 (a kétesekkel együtt: 16) név. — Kéttagú nyílt rövidüléssel keletkezett 6 (a kétesekkel együtt: 8) férfinév és 2 (a kétesekkel együtt: 7) női név; összesen 8 (a kétesekkel együtt: 15) név. — Kéttagú zárt rövidüléssel formálódott 2 (a kétesekkel együtt: 3) férfinév és 1 női név; összesen 3 (a kétesekkel együtt: 4) név. — A rövidüléssel alkotott nevek teljes száma tehát: 21 (a kétesekkel együtt: 27) férfinév és 4 (a kétesekkel együtt: 9) női név, összesen 25 (a kétesekkel együtt: 36) név.

Mint látjuk, az egytagú nyílt rövidülés mindössze egy névalakra korlátozódik — a *Leu[w]* névre —; ennek a rövidüléstípusnak szórványos voltáról a 2. pontban részletesen szoltam. Nagyon ritka a kéttagú zárt rövidülés is. A legelterjedtebb rövidüléstípusnak — különösen akkor, ha a kétes eseteket nem vesszük figyelembe — az egytagú zárt rövidülés bizonyul, de nem kis számban szerepelnek kéttagú nyílt rövidülések is.

A fenti kép azonban érdekesen módosul akkor, ha azt vizsgáljuk: hány személy visel rövidüléssel létrejött névalakot. A kétes eseteket most és a következőkben már nem számítva, a 25 rövidített név összesen 118 különböző személyt jelöl, egy nevet tehát átlagosan mintegy 5 különböző személy viselne. A két ritka rövidüléstípusban ettől az átlagtól nincs lényeges eltérés: az egyetlen egytagú nyílt rövidüléssel alakult néven 3 személy szerepel. A 3 kéttagú zárt rövidüléssel néven 13 személy osztozik. Egy névhez tehát mintegy 4 személy tartozna, de feltűnik itt a *Bortol*, *Bartal* stb. név kiugrása: összesen 8 személyt hívnak így. A nagy számban képviselt egytagú zárt rövidüléstípus neveiről viszont az derül ki, hogy ezek nem tartoztak a kedvelt nevek közé: legtöbbjüket csak 1—2 személy viseli, mindössze a *Ja(a)k* és a *Lach* név jelöl 4, a *Mo(o)r*, *Mo(u)r* pedig 3 személyt. Az ide tartozó 13 név mindössze 24 személyt takar, tehát átlagban 2 személy sem tartozik egy névhez. Ellenben a kéttagú nyílt rövidüléstípus nevei igen kedveltek: a 8 néven 78 személy fordul elő, azaz átlagban egy néven majdnem 10 személy. Különösen feltűnő a következő nevek divatja: *Bene* (25 személy neve), *Kata* (17 személy neve), *Barla* (14 személy neve), *Barta* (12 személy neve). Úgy látszik tehát, némi korrekcióra szorul BERRÁR JOLÁNNAK az

a véleménye, hogy a kéttagú nyílt rövidülés eléggé ritka névalakítási mód (MNY. XLV, 70).

Természetesen nem elégedhetünk meg a rövidüléssel alkotott nevek XIV. századi megoszlásának statikus vizsgálatával. Mivel éppen arról a korról van szó, amelyre a szakirodalom szerint e névtípus kihalása esik (sőt olyan vélemény is van, hogy a névrövidítés ebben a korban már nem is igen fordul elő; l. az 1. pontban), meg kell próbálkoznunk azzal, hogy e felfogással szembesítsük az elénk táruló helyzetet.

Az egytagú nyílt rövidüléses *Leu[u]* név előfordulásai a század első felére esnek, s az így nevezett 3 személy közül kettőnek a neve ekkor is már csak apanévként jön elő. A kéttagú zárt rövidüléses nevek nagyjából arányosan oszlanak meg a század két fele között: a század első felében 7, a század második felében 6 személy visel ilyen nevet (közülük 4, illetőleg 3 személy apanévként), bár ha az apanéveket is figyelembe vesszük, e névtípus tényleges használata inkább a század első felére jellemző.

Fontosabb számunkra a két gyakoribb rövidüléstípus vizsgálata. Az egytagú zárt rövidüléses néven előforduló 24 személy közül 17 a század első felében szerepel, s közülük 8 személynek a neve már ekkor is csak mint apanév jelentkezik. A század második felében viszont csupán 7 személy kap e típusba tartozó nevet (közülük 4 apanévként). A kéttagú nyílt rövidüléses nevek ellenben a század második felében is gyakoriak: ekkor 43 személy visel ilyen nevet (köztük 13 apanévként), a század első felében pedig 39 személy (köztük 12 apanévként).¹ Különösen feltűnő, hogy a *Barla* és a *Bart(h)a* név túlnyomórészt csak a század második felében fordul elő. A kéttagú nyílt rövidüléstípusba tartozó nevek tehát az egész század folyamán virulensek, sőt használatuk mintha erősödnék. Ezt a jelenséget — egyes nevek említett divatjától eltekintve — elsősorban az a körülmény okozza, hogy a kéttagú nyílt rövidüléses nevek nagy része alakilag egybevág a rövidített és képzett becéző nevek egyik fajtájával, az *-a*, *-e (-i)* képzős becéző nevekkel (l. a 4. pontban). Ezért a század második felében való gyakori előfordulásuk csak látszólag cáfolja a rövidüléses névalakítási mód kihalásáról vallott véleményt, valójában éppen azt mutatja, hogy e nevek csupán azért tarthatják még ekkor is magukat, mert már nem pusztán névrövidítéseknek, hanem képzős becéző neveknek tekintik őket. A rövidülés azonban, melynek produktivitása a század folyamán egyre lankad, az első évtizedekben még eleven, termékeny becézési mód. Ezt nemcsak a század első feléből idézett névrövidítéseknek viszonylag nagy száma mutatja — elvégre az ilyenek az előző korokban kialakult, de már megkövült, hagyományozott névalakok is lehetnének —, hanem különös erővel bizonyítják azok az említett esetek, amelyekben ugyanaz a személy egyszer rövidített, máskor meg teljes nevén szerepel, illetőleg a rövidült formát viselő személynek apja, testvére vagy fia a név alapalakjával van nevezve (vö. RÁ CZ: Nyelv és Irodalom II, 138); l. ezeket a következő neveknel: *J|Y|ak*

¹ A valóságban 78 személy visel a század folyamán kéttagú nyílt rövidüléses nevet; a számok eltolódását az a körülmény okozza, hogy közülük néhányan a század első és második felében is szerepelnek.

(kétszer), *Lach* (kétszer), *Luk*, *Mych*, *Mo(u)r*, *Saam* — ezekkel az egytagú zárt rövidülésekkel kapcsolatban mindig a század első felében —; *Bene* (ötször, a század első felében), *Barta* (egyszer, a század második felében), *Deme* (egyszer, a század második felében), *Kat(h)a* (egyszer, a század második felében).

7. A rövidüléssel alkotott nevek társadalmi megoszlásának vizsgálata azt mutatja, hogy ilyen nevek használatosak voltak mind a feudális uralkodó osztály, mind a kialakuló polgárság, mind pedig a jobbágyság körében. Az idézett nevek túlnyomó részét ugyan az uralkodó osztály tagjai viselik, ez azonban nem jelenti, hogy divatjuk erre az osztályra korlátozódott volna. A XIV. század névanyagában ugyanis általában kevés jobbágnév szerepel (vö. BENKŐ, A régi magyar személynévadás 7; BERRÁR i. m. 60), s ez a körülmény a szóban forgó nevek társadalmi megoszlásában is tükröződik. Mégis feltűnő, hogy a 13 egytagú zárt rövidüléssel alakult nevet viselő 24 személy között csupán egyetlen jobbágy van (1394: *Lach*), a többi mind nemesember. A kétagú nyílt rövidülések már másképpen oszlanak meg. A legtöbbször előforduló férfinévnek, a *Bene*-nek viselői közül 15 a feudális uralkodó osztály, 2 a polgárság, 8 pedig a jobbágyság körébe tartozik. Ez az arány a legtöbb ilyen névre jellemző. A két végletet a *Kata* (a leggyakoribb rövidült női név), illetőleg a *Barla* nevének képviselik: az előbbieket között nincs egyetlen ancilla sem, az utóbbiaknak pedig a fele (14-ből 7) jobbágy.

8. Névtörténeti dolgozatban ma már nem lehet mellőzni a nyelvjárástörténeti szempont érvényesítését, még akkor sem, ha az ilyen irányú, nagy fáradsággal járó vizsgálódásnak eredménye — legalábbis látszólag — nem lesz arányban a rá fordított munkával (vö. B. LŐRINCZY ÉVA: MNy. LIII, 87). Sokszor a legalaposabb utánjárással sem lehet helyhez kötni bizonyos tulajdonneveket, de még az előfordulás helyének pontos megállapítása sem mindig nyugtathat meg bennünket abban a tekintetben, hogy a név éppen azon a vidéken alakult ki és volt használatban, ahonnan adatolható. Számolnunk kell egyes esetekben az oklevél megfogalmazójának önkényes névformálásával is.

Mindezeket a nehézségeket is figyelembe véve, megállapíthatjuk, hogy a XIV. században előforduló rövidített nevek földrajzi megoszlása meglehetősen egyenletes, helyesebben nagyjából megfelel annak az eloszlásnak, amely a rendelkezésemre álló névanyag egészét jellemzi. Annak a körülménynek az oka, hogy a rövidült névformák többnyire a magyar nyelvterület nyugati és északnyugati részén jelentkeznek, s a középső országrészekben alig fordulnak elő, az összegyűjtött személynévanyag földrajzi megoszlásában rejlik. Tehát helytelen és felelőtlen dolog volna ebből a helyzetből olyan következtetést levonni, hogy a rövidülés mint becézési mód valamelyik régi nyelvjárásterületre különösen jellemző lett volna, annak ellenére, hogy meggyőződésem szerint ennek a becéző eljárásnak — ha kezdeti elterjedtsége talán egyenletes lehetett is — a kihalása nem egyforma ütemben ment végbe a magyar nyelvterület valamennyi részén.

Még kevésbé volna helyes a névrövidítés egyes típusait bizonyos területekhez kötni. Például feltűnő ugyan, hogy a *Leu[w]* nevek mind Veszprém, illetőleg Zala megyei birtokosokat jelölnek, de ez a körülmény egyáltalán nem bizonyítja, hogy az egy nyílt szótagos névrövidítés nyugat-dunántúli sajátosság volna ebben a korban. A BENKŐ által az előző századból idézett *Pou* nevek (MNY. XLVI, 230) ugyanis egészen más vidékekről valók, s egyébként is a 3 személy viselte 4 *Leu[w]* név, ez az egyetlen, csekély számban előforduló egytagú nyílt rövidítéses névforma nem elegendő alap semmiféle tanulság levonásához sem. Ezért azt is csak lehetségesnek, de egyáltalán nem bizonyosnak mondhatjuk, hogy maga a *Leu[w]* név főleg az említett területen volt divatban. Ahol azonban több adattal dolgozhatunk, ott egyes nevek — nem rövidítéstípusok! — földrajzi elterjedtségével kapcsolatban tehetünk bizonyos megállapításokat, s ezek lesznek nyelvjárástörténeti szempontú vizsgálódásunknak kézzelfogható eredményei.

A legszembeötlőbb a *Barla* névnek szinte egyetlen tömbben való jelentkezése: a 14 *Barla* nevű személy közül 12 Zala megyében; 1 pedig Somogy megye nyugati részén tűnik fel, csupán egyetlen *Barla* szerepel más vidéken: az ország északkeleti részében. E név helyhezkötését csak megerősíti az a tény, hogy Zala és Somogy megyei viselőinek több mint a fele (13-ból 7) a jobbágyság körébe tartozik. Egyébként a *Barla*-ból fejlődött *Balla*, *Bolla* a Nyugat-Dunántúlon ma is gyakori család-név.

Egy bizonyos területre jellemző — bár nem olyan mértékben, mint a *Barla* — a *Bartal*, *Bortol* stb. név is: a mintegy 9 ilyen nevű személy közül mintegy 6 (az azonosítások bizonytalansága miatt lehet 10 közül 7, illetőleg 8 közül 5 is) Pozsony megyei birtokos nemes. A többi 3 személy egészen más területen bukkan fel: Arad, Szerém és Gömör megyében. — Ugyanekkor a szintén a *Bartalom* stb.-ből rövidült *Barta* név viselői az ország egész területén szétszórta jelentkeznek, s Pozsony megyében nem is találkozzunk velük.

Végezetül a *Kata* nevéket kell megemlítenünk, akik már nagyobb, de meglehetősen egybefüggő területen jelentkeznek: a 17 *Kata* nevű domina közül 4 Pozsony megyei, 1 Nyitra megyei, 1 Moson megyei, 3 Sopron megyei, 1 Vas megyei, 2 Veszprém megyei, 1 Zala megyei; rajtuk kívül 3 Bars vagy Hont, Nógrád (?) és Baranya (?) megyébe való, 1 pedig helyhez nem köthető.

9. Valamennyi XIV. századbéli névrövidítés egyházi eredetű keresztnévből alakult, jóllehet ebben a korban még közszoí eredetű nevek is előfordulnak. A közszóból származó nevek rövidítésének természetes akadálya lehet az a körülmény, hogy az elnevezők tudatában még él a név közszoí jelentése. Az egyházi eredetű neveknek, mint általában a jövevényneveknek, nincs jelentésük, így bátran megcsonkíthatják őket (vö. BERRÁR i. m. 48).

ADATOK ÚJKÍGYÓS NÉPELETÉHEZ

BÁLINT SÁNDOR

A XVIII. század folyamán Szeged városa egyelőre nem egészen tisztázott társadalmi és gazdasági körülmények között a délvidéki dohánytermelés és dohánykereskedelem legfontosabb helyévé fejlődött. Lehetséges, hogy a szegedi nép föltűnő és eredményes kertészkedő hajlama még a török időkben, bizonyára éppen török ösztönzésekre bontakozott ki. Erre enged következtetni egyik szegedi török jövevényszó, a *bosztán* 'elkerített, gondosan megművelt hely'. Bizonyos az is, hogy a dohánytermelés a Balkánról, török közvetítéssel nyomult be hazánkba. Mint ismeretes, a *dohány* szintén török jövevényszó. Kétségtelen, hogy az Erdődy (később Pallavicini) uradalom már a XVIII. század derekán szegedi kertészeket szerződött aránylag kedvező föltételek mellett.

A dohánykertészek nem voltak úrbéres jobbágyok, hanem bérlők, akik különböző időre kötöttek az urasággal szerződést. Minden bérlőcsalád kapott bizonyos nagyságú, rendszeren 20 hold körüli *numerus*, *nomërus* néven emlegetett földbérletet. Holdjáért általában fizetett évi 2—5 ezüst forint haszonbért. A bérletből 4 holdat dohánnyal volt köteles beültetni. Ennek termésén azonban nem osztozkodott az urasággal, aki így is jól járt. Ezek a föltételek — mint látni fogjuk — Újkígyóson kissé mások voltak. Mindenesetre az addig puszta birtokrész benépesedett, másfelől pedig a földesúr cselédsége is elsajátította a dohánykertészetet.

A XVIII. századi kezdetektől fogva a délvidéki, szinte kizárólag szegedi gyökérszerű dohánykultúra az itteni uradalmak egyik legjelentősebb jövedelmi forrása volt, amelyek a nagy dohánykereskedő cégekkel, így a szegedi Wodianer-, a bécsi Sina-házzal szemben vállalt nagyarányú szállítási kötelezettségeinek csak úgy tudtak eleget tenni és a kikötött vételárhoz hozzájutni, ha e dohánykertészek saját termését is beletudták.

A szegedi, tápai, gyevi (Algyő), mindszenti, sövényházi, tehát egy népi törzsohöz tartozó dohánykertészek ősi lakóhelyükről először a Délvidék, főleg Torontál, kisebb részben Temes (Majláthfalva) és Bácsbodrog (Gyulafalva) megye kamarabirtokaira, sőt ezeknek részleges eladása után magánuradalmakba, így a Marczibányi (Csóka), Tajnay (Szaján), Kiss (Ittebe), Csekonics (Magyarcsernye, Kisorosz) és más családok birtokaira, továbbá Szeged szabad királyi város kamarai bérle-

ményére (Szőreg, Ószentiván, Térvár, Gyála) települnek. Szeged Torontálba kirajzott ősnépe mintegy 50 falut népesít be nem egészen száz év alatt a múlt század derekáig.

Ezeknek a fejlett szakmai kultúrával rendelkező, *gányó* néven is emlegetett szegedi dohánykertészeknek olyan nagy a hírük, hogy később Csanádba, Békésbe is jutott belőlük. Így telepíti őket többek között a Wenckheim uradalom Újkigyós pusztára (1816), a Salbeck család Kisiratosra (1818), Hengelmüller bécsi pusztabérlő pedig Csanádapácára (1821). Lehetséges még, hogy a környéken Pusztaföldvár és Szentetornya faluknak is vannak hasonló, de kisebb szegedi népelemei. Ennek tisztázásához azonban még alaposabb kutatásokra van szükség.

Miután a szegedi nagy táj népeletéről készülünk terjedelmes összefoglalásra, monográfia írására, háromszor is megfordultunk néhány napra Újkigyóson. Kimerítő gyűjtést azonban idő híján nem tudtunk végezni. Legfőbb célunk, munkafeladatunk az volt, hogy megállapítsuk, mennyire tükröződnek Újkigyós néprajzi képen a szegedi hagyomány jellegzetességei, nyomai. Megfigyeléseink számos eredményét a Szegedi Szótár anyagába is már beledolgoztuk. Elsősorban ugyanis a szótári anyaggyűjtés érdekében az újkigyósi népnyelvet figyeltük meg: vajon mennyire őrizte meg az ősi szegedi anyanyelv tájszavait (*válé* 'mélyedés', *gudúc* 'apró, fonott kalács', *szérviánpaprika* 'bolgárpaprika', *csentrös* 'törekeny edények összefoglaló neve', *ángyomasszony* 'idősebb testvér felesége', *tatar* 'kezdetleges világító eszköz'. Vö. SzegSz), hangzásbeli sajátosságait, továbbá azokat a szokásokat, szellemi és gazdasági hagyományokat, amelyeket olykor egy-egy szó is magába sűrít. Gyűjtéseink során két szóval találkoztunk, amely már nyilvánvalóan a békési szlovákság nyelvéből való átvétel: *bozsékol* 'sopánkodik, siránkozik', *koséc* 'kezdetleges ágy, heverő, priccs'. Szorgosabb megfigyeléssel bizonyára növekednék a számuk. Említsünk itt még néhány olyan szólást, amely sajátos helyi, újkigyósi fejleménynek tekinthető, a szegedi nyelvterület más helyein tudunkra nem ismeretes. *Olyan is az, mint a keddi mēnyasszony* (= nem sokat ér, nem hívják semminek, szerencsétlen flótás. Kedd szerencsétlen nap, ilyenkor nincs esküvő). *Becsápta, mint Balogh az ördögöt* (= rászédett valakit).

Ami magát a szegedi népnyelv hangzására annyira jellemző *ö*-zést illeti, az újkigyósi családi élet meghitt körében kétségtelenül ma is töretlennek, folyamatosnak tekinthető, bár már nem kizárólagos. Emlékezünk például egy idősebb asszonyra, *Csatlós Imrénére*, aki első találkozásunk (1949) alkalmával következetesen *ë*-vel színezett irodalmi nyelven fejezte ki magát, jöllehet urával az *ö* fülehallatára *ö*-ző tájszólásban folyt a társalgásunk. Csatlós né el nem vétette volna a szót világért sem: egyelőre idegennek, kívülállónak érzett bennünket. Második alkalommal (1954) már *ö* is gyermekkorának, családi körének anyanyelvén, *ö*-ző módon tájszavakat használva beszélgetett. Így volt ez utoljára (1959) is, amikor már meghitt ismerősnek tekintett. A szerepjátszás, gátlás, amelyre talán a falusi értelmiség mosolygása, esetleg megszólása, illetőleg a békéscsabai piac más beszédstílusa készítette, most már teljesen eltűnt. Kétségtelen, hogy azokban a családokban,

amelyekben a szülők valamelyike nem tősgyökeres kigyósi, vagy apácai, már bizonyos bomlás, kettősség mutatkozik, de az új még nem tudta a régi nyelvhagyományt legyőzni. Így egyik igen értékes forrásunk, *Balázs István* törzsökös gazda beszédén már békési jelleg is mutatkoznak, de felesége, gyermekei és a rokon, kiterjedt *Bacsa*-család ajkán még töretlenül zeng a szegedi kiejtés.

Ez a nyelvi küzdelem Újkigyós szigetjellegével is összefügg. A hasonlóan sziget fekvésű Csanádapácát leszámítva egyiküknek sincs már közvetlen földrajzi kapcsolata a szegedi anyanyelvvvel, mert vagy *ö-ző* magyarokkal, vagy szlovákokkal vannak szomszédságban. Ehhez a zárt-sághoz még a katolikus vallás is hozzájárul a környék református és evangélikus magyarságával, illetőleg szlovák népével szemben. Miután parasztságunkat a legújabb évtizedekig a vallási téren is érvényesülő endogámia jellemezte, ez Újkigyós esetében annyit jelentett, hogy csak a szomszédos katolikus hitű, hasonlóan *ö-ző* Csanádapáca, vagy a szintén szomszédos, de valószínűleg nem szegedi gyökérzetű *Meggyesbodzás* jöhetett házasságnál szóba. Az innen hozott asszonyok azonban rövid megfigyelésünk szerint idősebb korukra teljesen átvették kigyósi új környezetük *ö-ző* nyelvét. Az ellenkezőt *Meggyesbodzás*on nem volt alkalmunk megfigyelni. Itt említjük meg, hogy újkigyósiakból települt a Romániához tartozó *Simonyifalva* népének egy része (1883). Tartották is velük egészen 1918-ig a rokonsági és házassági kapcsolatokat, búcsúra összejártak. Magáról *Simonyifalva* népeletéről, esetleges szegedi hagyománykincseről sajnos nincsenek adataink.

A helybeli anyakönyvek nyomán bemutatjuk Újkigyós szegedi, illetőleg Szeged környéki, de szintén *ö-ző* falukból (*Tápé*, *Algyó*, *Mindszent*) származó családjait:

Agócs, Apró.

Bába, Bacsa, Bali, Bálint, Báló, Batki, Becsei, Belovai, Bodó, Boldog, Bozó, Bozóki, Bózsó, Búvár, Búza.

Csányi, Csókási, Csonka, Csóti.

Deák, Domokos, Dudás, Dunai.

Faragó, Farkas, Fodor, Forgó, Fődi.

Gedó, Gera, Greguss, Győrfi (*Algyő*).

Hajnal, Hegedűs, Hódi, Huszka.

Jambrik, Juhász.

Kálmán, Kántor, Kása, Király, Kocsis, Kónya, Kőrösi.

Lippai, Lőrincz.

Madarász, Márton, Masa, Miklós, Mojzes, Mucsi.

Nacsa.

Nyári.

Ókrös.

Pálffy, Prágai.

Rác, Révész, Rozsnyai, Rúza.

Sándor, Sípos, Somogyi, Süli (*Algyő*).

Szakáll, Szántó, Széll, Szücs.

Terhes.

Urbán.
Vetró, Vincze, Virág.
Zsótér.

Feltűnő a keresztnévek megválasztásában, régi hagyományaiban a szokatlan bibliai és szent nevek szeretete, ami a születés napjának szentkultuszára mutat és archaikus katolikus hagyomány, ami a palócoknál, székelyeknél, Szeged népénél is régebben általános volt. Ilyen nevek: *Abrahám, Illés, Rafél* (< Rafael), *Lázár, Rókus, Bërgyus* (< Brigitta), *Rëgyëna* (< Regina), *Emer* (< Emerencia, Szűz Mária nagyanyja), *Apollónia*. Különös figyelmet érdemel az *Illés* keresztnév, ugyanis Illés prófétát a szegedi dohánykertészek védőszentjükként tisztelték. Koldusénekek emlékeznek meg az újkígyósi hagyományban is ismert szegény Regina asszonyról, aki utolsó garasát adta oda alamizsnául a földön vándorló Krisztusnak. Ezért a megnyílt menyorszámban terített asztal várta a jámbor özvegyet. Ráfael arkangyal névkultusza a kertésznép hőskorát, vándorlásait idézi föl, amikor jártukban-keltükben az útonjárók oltalmára, Tóbiás útítársára, Ráfaelra hagyták magukat. Rókus hitvalló neve a XVIII. század pestis-, továbbá a XIX. század elejének kolerajárványait idézi. Már az újszülöttet az ő oltalma alá helyezték. Hasonló megfontolások alapján választották leánygyermek számára a *Rozália* nevet.

Az újkígyósi profán népköltészetnek egyetlen, tudunkra felgyűjtött emléke az a Lócskay Józseftől kifogástalan nyelvjárási hűséggel följegyzett mese (Nyr. 1875, 233 — 234), amelyben a más hőstetteivel dicsekvő szélhámos alól kiugrál a párnák. Ez, mint ismeretes, ősi, mesekincsünkben nem sokszor szereplő keleti mesemotívum. Nyilvánvaló, hogy mint minden más, Szeged népéből sarjadzott dohánykertész falunak, Újkígyósnak is színes mesehagyománya lehetett. A dohány fűzésének, válogatásának egyhangú, unalmas munkája közben jól esett a mesehallgatás. A jó mesemondót meg is jutalmazták. E hagyománynak tudunkra még egyetlen hírmondója van, az Apácáról átszármazott *Pleskonics Gábor* (1894) személyében. Örökre sajnálhatjuk, hogy a szegedi táj gyűjtő klasszikusának, egyideig a szomszédos Apácán élő Kálmány Lajosnak figyelme nem terjedt ki a rokokofalura, Újkígyósra.

Ami Újkígyós egyéb szellemi hagyományvilágát illeti, a rendelkezésünkre álló idő alatt aránylag nem sokat gyűjtöttünk.

Az esztendő jeles napjaihoz fűződő hagyományokat kezdjük a karácsonyi, vagyis az évkezdő ünnepkörrel.

Katalin (nov. 25.) napján meggyfagallyat tesznek egy vízzel telt üvegbe. Mások szerint Luca estéjén meleg helyre rakják, sokszor a kemence tetejére. Karácsonyra szépen kizöldül.

Luca (dec. 13) napján a fehérszékű népek régebben nem volt szabad ki-mennie a házból még a szomszédba sem. A boltban e napon nem szoktak venni semmit. Valamikor a gazdasszony beült a kuckóba, hogy majd jó ülős kotlósai legyenek. Az aprójószágot karikában etették, hogy szét ne széledjenek, megmaradjanak. Az ülőn piszkafával döfködték meg őket, hogy bőven tojjanak.

Karácsony böjtjén az utcáról hoztak be földet, illetőleg sarat, amelyet annak idejében aztán a kotlók alá raktak. A szomszéd gazdától loptak egy pár szalmaszálat, hogy szerencsések legyenek. A böjt miatt éhes gyerekeket e napon valamikor azzal biztatták, hogy jutalmul majd meglátják az aranysekeret a pallaton, vagyis a mennyezetben. A kútba almát tesznek. Éjfélkor a béresnek kötelessége róla megitatni az istállóban a jószágot. Régen a gyerekek számára fából, subadarabból kisbárányt készítettek, amely karácsony estéjén ott volt az asztalon, vagy az ablakban.

Aprószentek (dec. 28) napján a gyanútlan kisgyereket mustármagért szokták a szomszédba küldeni. Itt megverik, de utána nyomban meg is jutalmazzák. Ez a nap régi ünnepi szokásainak jellegzetes töredéke.

Újév napján korán reggel kint a kútnál szokás megmosakodni, hogy az új esztendőben mindenki friss legyen.

Ismeretes, hogy a középkori gyökérzetű *gergelyjárás* (márc. 12.) diákhatományait leginkább Dunántúl és a palóc Felvidék őrizte meg. A múlt századból vannak azonban adataink Hódmezővásárhelyről, továbbá Kálmány leírásában Apácáról, Lócskay József följegyzésében (Nyr. 1875, 189) Újkígyósról is. Lehetséges, hogy a szegedi tájon máshol föl nem tárt szokás még az anyavárosból, Szegedről származik, amelynek ősi soron virágzott a diákélete. Így a diákság egyik védőszentjének, Gergely pápának tisztelete sem volt nyilván ismeretlen. Feltehető azonban az is, hogy valami régi iskolamester plántálhatta a gergelyjárást a két falu hagyományvilágába, amely a terménygazdaság korában a tanítónak is hasznot hajtott, mert a gyerekeknek adott természetbeli ajándék (liszt, szalonna, bab, tojás) a mestert illette.

Húsvét hétfőjén a locsolkodás elég kiméretlenül folyt. Egész vödör vízzel öntötték le a lányokat, menyecskéket. Sokszor a fejük fölé tartott rostán keresztül öntötték rájuk a vizet.

Valamikor Szent György-nap (ápr. 24) hajnalán fehér lepedővel meghúzták más földjén a harmatot, hogy az ő földjük teremjen, az ő tehenük tejeljen bővebben.

Búzaszentelő napján (ápr. 25) a régi öregek nem dolgoztak. A szentelt búzát imádságos könyvbe tették.

Május 1-re virradóra szokásban volt a *májusfa* állítása, pünkösdkor a *pünkösödölés*. Hajnalán bodzavirágot szedtek, amelyet foganatos orvosságnak tartottak.

Keresztelő Szent János (jún. 24) napjának előestéjén régebben ugrották a *Szent Iván tüzét*, miközben almát dobáltak bele.

Úgy tartották, hogy Sarlós Boldogasszony (júl. 2) után mindenképpen vágni, aratni kell a búzát, ha még nem is érett egészen.

Illés próféta (júl. 20) táján viharok szoktak lenni, amelyek a búzakereszteket is széthordják. Ilyenkor ezt mondják: *Illés mög Jakab* (júl. 25) *Annát* (júl. 26) *kergeti*. A régi asszonyok Szent Anna napját különben úgy ülték meg, hogy előtte kilenc kedden böjtöltek.

Az emberi élethez fűződő ünneplő hagyományok közül említhető a *cuharé*, vagyis házibál, amelyen a fiatalság: lányok, legények, újhá-

zasok szoktak mulatni citera, esetleg harmonika mellett. A legénykék és serdülő lányok számára háznál citeraszóra rendezett mulatságnak *kisbál* a neve.

A házasságot alkalmas asszony, a *gyűgyű* közvetíti, az eljegyzésnek *kérő* a neve. A menyasszony ágyáért kerülővel, nem ugyanazon az úton szoktak menni. Ilyenkor illik ellopni az előtét és piszkafát is. Sajátos újkígyósi szokás, hogy amikor a menyasszony ágyát viszik, bárkinek joga van a kocsit megállítani, és hátát a lócshöz dörzsölni. Mint mondják, ez szerencsét hoz.

Újkígyóson a vőlegény szüleinek *örömapa*, *örömanya*, a menyasszonyénak pedig *szomorúapa*, *szomorúanya* a neve. Ezzel arra a vesztésre utalnak, amely nemzetséget éri a lánygyermek kiválásával. A menyasszony násznagyait *fehérnásznagy* néven emlegetik. Ez a megjelölés az egész archaikus szegedi világban ismeretes, így Szőregen, Tamásfalván is.

A lakodalomban a *vőfély* és *kisvőfély* nem személyeket, hanem *ház* néven emlegetett háznépet hív. A legényeknek, nagylányoknak külön meghívás jár, akik megnevezik, hogy kiket kell párjukul a lakodalomba meghívni.

A lakodalom régebben leginkább nagyfarsangon és hétfői napon, ritkábban szerdán szokott végbemenni. Manapság szombaton, illetőleg kislefarsangon, vagyis ősszel kötik a legtöbb házasságot.

A menyasszony cipőjébe régi ezüstpenzt szokás tenni. Nem azon az úton indulnak el érte, amelyiken majd hazajönnek az esküvőről. Menet választják a hosszabb utat. Útközben két menyasszonynak nem jó találkoznia egymással, mert nem él valamelyikük sokáig. Ha ez véletlenül mégis előfordul, elfödözik őket egymástól.

A vőlegényes násznép előtt régebben szalmakötéllal volt befonva az ajtó. Két ór strázsálta cirokszárral a kezében. Végre bejutottak. Ilyenkor a násznagy kérdéseire kellett a vőfélynak megfelelnie. Ilyenek:

A tengör fenéke milyen mély, amikor a legmélyebb? Egy kúhajításnál nem mélyebb. Melyik asszony nem volt lány? A piros asszony (vagyis a tizes a kártyában, amelyet Tápén, Újkígyóson *asszony* néven emlegetnek). Ferenc Jóska melyik embör előtt vőtte le a kalapját? A borbély előtt. A menyasszonyi búcsúztató után a nászmenet megindul az esküvőre. Ilyenkor a vőfély a tele kulacs bort útközben elkínálgatta, a kulacs nyakán lévő kalácsot pedig a koldusok között osztotta szét régebben.

Hazaérkezve a vőlegényes ház asszonynépe a nászmenetet gyertya, meggyújtott kukoricacsutka fényénél szokta fogadni. A menyasszony megcsókolja várakozó ipának, napának a kezét. Az új párt a pitarba, a kémény alá terelték, ahol mézes peracet kellett szakítaniok. Ebbe tréfából olykor madzagot is sütöttek. A menyasszonyt ilyenkor fölnéztették a kéménybe is, hogy majd feketeszemű gyermeke legyen.

A vacsorára készülődés jele, amikor a vőfély tréfás versezetek és intelmek kíséretében fölesketi a legénysereget és a családhoz tartozó asszonyokat a násznép tisztességes és bőkezű kiszolgálására.

Vacsora kezdetén a násznagy imádkozásra emelkedik. Mindjárt utána a zenekar kísérete mellett a himnusz eléneklése következik. Most beköszönti a vőfély a levest, majd a paprikást, külön a bort és végül a süteményt. A *borköszöntés* abból áll, hogy a vőfély és kiszolgáló serege ünnepélyes versmondás mellett tele üveg borokat helyez az asztalra, ahol egyébként a lakodalom kezdetétől volt bor.

A lakodalmi vacsora fogásaihoz tartozott régebben a húsleves, köleskása, később helyette a tejberizs, marha- vagy birkapaprikás, sütemény, amelyet rendszeren a násznép szokott ajándékba hozni. Manapság a kása már nem járja. A paprikáshoz a vendég kenyér és kalács között választhat. A bort Tiszakürtről, Alpárról, Gyöngyösről, olykor János-halmáról hozatják. Régebben kocsin is elmentek érte.

Sajátos helyi szokás, hogy a muzsikások is egyidőben étkeznek a vendégekkel. Hamarosan föl kell azonban kelniök, mert a vőfély vezetésével fakanállal, nyújtófával, egyéb konyhaeszközökkel a kezükben bevonulnak a szakácsnék, főzésnél segédkező lányok, menyecskek és táncot rögtönöznek. A Rákóczi-induló hangjára történik a bevonulás. Inkább magukban forognak, végül ők is asztalhoz ülnek és megvacsorálnak. Nyilván mindjárt a tánc után következett régebben a *küspénz* szedése is. Az állítólagos égési sebek miatt bekötöttözött kezű szakácsné nagy fakanállal végigbökdöste a férfivendégeket, akik aztán „orvos-ságra” pénzt adtak neki.

A századforduló lakodalmaiban a helybeli paraszttokból alakult, 12 tagú rezebanda muzsikált, amelynek bizonyos kótáismerete is volt. Csabáról kijárt egy katonakarmester, az foglalkozott velük. Az együttes kétségtelenül a katonazenekarok hatására alakult meg. Nyilván az ő nyomukban vert ebben az időben Újkígyóson is gyökeret a régi monarchia tánc kultúrájára annyira jellemző *polka* és *valcér* is, a hagyományos *kétlépés*s mellett. Lehetséges, hogy az urasági bálak példája is hatott. A férfiak is, asszonyok máig szívesen táncolnak a párok között magukban is.

Napjaink kisebb lakodalmain hegedűsből, pikulásból, harmonikásból alakult, rendszeren apácai banda muzsikál. Résztvettünk egy nagyobb lakodalomban is, ahol a zenekar két primásból, kontrásból, nagybőgősből, klarinétosból, bendzsósból, harmonikásból és cimbalmosból állott. Tagjai apácaiakból és sarkadiakból verődtek össze. Bár nem cigányok, hatásos és szép játéukon, de műsoraikon is már nagyon megérik a magyar népies műzene minden romantikus jellegzetessége. A násznép szünetekben fölhangzó dalolása azonban még a parasztnóta stílusbeli hagyományait őrzi. A cuhárék igénytelenebb zenéléséről máshol már megemlékeztünk.

A gyerekágyinak *Boldogasszony ágya* a neve. Az újszülött *korozsma* néven emlegetett keresztelői ajándékot, rendszerint ruhaneműt kap keresztanyjától. A keresztelői lakomának *csök*, a gyerekágyas templomban történt avatását követő asszonyi vendégségnek *Boldogasszony pohara* a neve.

A halállal kapcsolatos hiedelemvilág köréből megemlíthető a *virasztó*, amelyen az *énekösszony* énekel: irányítja az imádságokat, éne-

keket a birtokában lévő vallási népiratokból. Ezek legtöbbször a barokk halottkultusz szakrális hagyományait őrzik. Amikor a halál bekövetkezik, a tükröt betakarják, az ablakba égő gyertyát tesznek.

A nagylány halottat menyasszonyi ruhába öltöztetik. A vőlegény halottat menyasszonynak öltözött lány kíséri ki fehér párnára helyezett tányérral a temetőbe. Ha ez véletlenül mégis eltörik, akkor a halott elvette volna feleségül. A temetés után visszatérnek a halottas házba. A bejáratnál kezet mosnak, majd kezdetét veszi a *tor*. Egy tányér ételt leborítanak, majd a koldusnak adják oda.

Újkígyós eredetileg *gányófalu* volt. Az első dohánykertész telepes családok a délvidéki nagytájon, az akkoriban, tehát a múlt század elején kialakult föltételek értelmében itt is kaptak 1—1 *numerus* földet. A falu alapítására Wenckheim József Antal gróf 1814-ben szánja magát. A haszonbérbe kapott 1 *numerus* föld állott 27 kisholdból (= 1100 négyszögöl): 5 hold belsőségből, 17 hold külsőségből, 5 hold legelőből. Évenként és holdanként 5 forint és 1 bécsi mázsa dohány volt a bér. A bérlet 40 évre, majd újabb 30 évre szólt. Ennek leteltével, 1884-ben a haszonbéres község váltság szerződést kötött az uradalommal: 200 *numerus*, összesen 1942 hold, 721 négyszögöl terület vált holdanként 180, illetőleg 190 forintért örökfölddé. A tartozást jelzálogkölcson alakjában kellett törleszteni. Hogy e kötelezettségének a falu népe könnyebben megfelelhessen, kapott az uradalomtól 4000 hold szántóföldet és legelőt, évenként és holdanként átlag 12 forint bér mellett. A lakosság évről évre feles, a legszegényebbek harmados földet kaptak az uraságtól, akinek így sikerült birtoka számára külső munkaerőt is biztosítani. A váltságösszeg egyébként 437 059 forint volt, amelynek kifizetéséért a gróf is kezességet vállalt.

A *numerus* belsőségén volt régebben a ház és a dohányföld. Ez a közelség tette lehetővé a gondos művelést. Újkígyóson, mint egyéb szegedi eredetű, temesközi *gányófalukban* is, hatalmas *porták* vannak. Egy-egy párhuzamos utcásor lakóházai sokszor több száz méter távolságra fekszenek egymástól. Újkígyóson a következő dohányfajták ismeretesekek: a régebben termelt *szögedi vastagrúzsa-*, *guba-*, *kapa-*, továbbá a nyilván szabolcsi eredetű *tiszaháti-*, *penzovári-*, *negyvenlevelű-*, továbbá a cigarettának való újabb *döbröcöni rúzsadohány*. A dohánymagot egyébként akár a szárazat, akár a csíráztatottat hidegágyba vetik Gergely és József (március 12—19) napja között. A csíráztatás februárban elkezdődik. A sövényvel elkerített palántáskert az udvar szomszédságában foglal helyet, vagy az udvarból rekesztik el. A vetés előtt a dohányágyakat kellően meg kell porhanyítani, trágyázni. A növekvő palántát öntözni, gyomlálni kell. A dohánypalánta olykor *ligetős*, vagyis nem kél ki, illetőleg nem fejlődik rendszeresen. Éjszakai fagyok ellen zsupszalmát, vagy haszurát borítanak rá.

A dohányültetést megelőzi hajnalban a palánta kiszedése a földjéből. A dohányföld sokszor száraz, tehát vízzel kell ültetni, vagyis a palánta helyét bádoglócsolóval, vagy régebben *locsolótök* segítségével megöntözni. Olykor szükség van a föld szélén rögtönzött kút, *kopója* ásására is. Az ültetéshez *dohányfűrű*, *palántaültető-fűrű* néven emle-

getett fafúró kell. Olyan, mint a szegedi *paprikafúró* (SzegSzót II, 272), hossza mintegy 20 cm. Van *palántahányó*: rendszerint gyerekek, vagy idősebb családtag, aki a nála lévő palántacsomóból odavet pár szálát az ültetés helyére, hogy a *rakó* munkáját meggyorsítsa.

A *fódozás* az ültetés után 5—6 napra következik: a meg nem fogant, elszáradt, hibás töveket pócolják. Az elültetett dohányt a nyár folyamán háromszor kapálják meg. Az utolsó kapálás alkalmával a megnőtt tövet körülöltögetik. Ennek *aláhúzás* a neve.

A *dohányszödés* leginkább augusztusban történik. Az első szedésnek *aljszödés* a neve, mert az alsó, legfejlettebb leveleket törlik le a tőkéről.

A dohánylevelek fölválogatása, osztályozása tapasztalat szerint történik. Van *nagyelső*, *kiselső*, *nagymásodik*, *kismásodik* és végül a *harmadik*, legsilányabb fajta. A szárazság foka szerint viszont *nagysárga*, *kissárga*, *nagypiros*, *kispiros*, *nagyzöld*, *kiszöld*. Az összetartozó leveleket a *dohánytű* segítségével a 3 öl, mintegy 5 m hosszú *dohánymadzagra* fűzik, majd a *kuka* 'gamó' segítségével a *dohánypajtában* elhelyezett *szérgyiákra*, azaz vízszintes rudakra akasztják száradni. Utána a *bálozás*, vagyis szakszerű csomagolás, majd az állami dohánybevéltóba vitel következik. E jellemzésünkben — előadásunk megszabott terjedelme miatt — csak a legszükségesebbeket mondtuk el. Mindenesetre számunkra az volt a legmeglepőbb, bár ugyanakkor a természetes is, hogy a dohánytermelés egyes szakaszai és szokincse a legapróbb részletekben is megegyeznek a szegedi paprikatermelés megfelelő munkamenetével és műszavaival. Ez az azonosság cáfolhatatlanul bizonyítja egyrészt Újkigyós népének származását, másfelől pedig azt, hogy a szegedi paprikakultúra a dohánytermelés magas színvonalú helyi hagyományából fejlődött ki, főleg a dohánymonopólium behozatala (1851) után következő évtizedekben.

Megemlítjük még ezzel kapcsolatban: az újkigyósi dohánykultúra a házépítésben is éreztette régebben a hatását. A régi újkigyósi ház ugyanis a pionír dohánykertészek szerényebb anyagi helyzete miatt csak szoba, konyhából állott. Szükség volt csomózó helyiségre, ahol tágasan elférnek. Ezért a tiszta szoba mérete föltűnően nagy, az épület hosszában 5 × 8 m², vagy négyszögöl. Lehetséges, hogy a ház tornáca is nagyobb termés idején szárításra is szolgált és a békési népi építkezésre jellegzetesnek mondható utcai tornácnak — dekoratív hatása mellett — ilyen szerepe is lehetett. Nem lehetetlen azonban, hogy ez felvidéki szlovák hozomány, a faépítkezés maradványa, amelyet a békési magyarság is átvett, bár általánossá tudunkra nem tudott lenni.

Sajátságos, hogy a szegedi parasztházra annyira jellemző napsugaras házvégdíszítéssel Újkigyóson nem találkozunk, jöllehet Orosházán, Csánadapácán is még előfordul. Ennek magyarázata nyilván az, hogy Újkigyós már messze esik és elszigetelődött a szegedi szülőföldtől. Apácának kapcsolatai később szakadtak meg az anyavárossal, az orsházi napsugarakat pedig a szegedi gyökérzetű falukkal (Földeák, Apáca) való földrajzi közelség magyarázhatja. Újkigyóson egyedül a 70 éves Csatlós Imre kukoricagórójának ajtaján villan föl nagyon jellegzetesen

a szegedi hagyomány. Szerinte ez megvan ott, amióta csak eszé tudja. Ebből talán mégis lehetne a díszítés újkígyósi jelenlétére következtetni.

Úgy tetszik, Újkígyós népe mindig kezdeményező kedvvel vette át gazdasági körébe és fejlesztette tovább a Wenckheim-uradalom modern újításait. Ennek elemzéséhez azonban huzamosabb, bár paraszti mezőgazdaságunk történetére, a kapitalista gazdálkodás falusi fejlődésére nézve nagyjelentőségű kutatásokra volna szükség. Feltűnő mindenesetre a korszerű mezőgazdasági gépek nagy száma a faluban. Egy újkígyósi gazdának a múlt század derekáról származó, tehát paraszti vonatkozásban meglepő korán működő cséplőgépét a Mezőgazdasági Múzeum őrzi.

Öregek visszaemlékezése szerint a puszta a múlt század derekán még akkora volt, hogy a birkát, marhát akadálytalanul el tudták a gyöpon Vásárhelyig hajtani. A juhtenyésztés egykorú virágzására a templom homlokzatának Szent Vendel-szobra is utal. Vendel tudvalevőleg a juhászok barokk védőszentje Szegeden, de az ország más katolikus vidékein is. Tisztelete leginkább a *merino* fajta meghonosodásával esik össze. Volt még *cigája* és *racka* is. A birkát máig szeretik tartani, bár legeltetése szűk térre szorult. Lakodalmak főétele a birkapaprikás.

Már a falualapító szerződés értelmében az újkígyósiak numerusa 5 hold legelőt is magában foglalt. Ez azt bizonyítja, hogy az ide vándorlók még nem foglalkoztak kizárólag dohánykertészettel, mezőgazdasággal. Ez különben megfelel a múlt század első feléből felidézhető szegedi táj gazdasági képének is.

Jelentős volt az újkígyósi nép marhatenyésztése. A mezőgazdasági igát a múlt században sokáig még az ökör, sőt bivaly szolgáltatta. Az ökörfogat sajátos módon 1945 után egy évtizedre újjászületett, azóta ismét hanyatlik.

Jellegzetes újkígyósi szokás volt valamikor, hogy a vásárban vett tehenet a gazdasszony pendelyén át hajtották az istállóba.

A tavasztól őszig kint a legelőn nevelt marhát a gazdák gulyába verték, amelynek *állógulya* volt a neve. Emellett megvolt az itt egyszerűen *gulya* néven emlegetett csorda is, amely napközben kint legelt, de estére visszatért a házhoz. Ennek az istállózásnak — mint máshol — a trágyaszerzésben és a gazdasszonyt eltető tehenhaszonban volt és van jelentősége.

A lótenyésztést két körülmény virágoztatta föl. Az egyik a Wenckheim-uradalom példája, illetőleg a mezőhegyesi állami méntelep közelsége. Különösen a *nóniusz*-fajtát kedvelik. A másik nagyfontosságú körülmény a dohánykertészet. A dohánypalánta csak a lótrágyával előkészített ágyban fejlődik igazán. Ez megkövetelte a lótartást.

Ismeretes, hogy a békési föld különösen kedvez a kukoricatermelésnek, ami Újkígyóson is a disznóhizlalás fejlettségét megalapozta. A disznót házilag herélik, a miskarolást pedig egy gyulai ember végzi, aki hetipiacos napokon eljön Újkígyósra, amikor is elhívják a házakhoz.

Az aprójószág tartásának (liba, kacska, pulyka) az udvarral összefüggő szérűkön adva vannak a föltételei. A méhészkedést a nagyhírű újkígyósi plébános, Göndöcs Benedek kezdeményezte, akinek hozzá-

értését országszerte máig őrzi a kaptár egyik sajátos, bevált fajtája, a *göndöcskaptár*.

Újkígyós életkultúrája gazdag a hagyományokban, de rugalmas és a polgári konyha számos jellegzetességét is már magába olvasztotta. Ez a polgárosodó folyamat összefügg országszerte a takaréktűzhely általánossá válásával, amit a századforduló óta lehet számítanunk. Ilyenek: a főzelékek, gyorsan sült, kirántott húsok, édes sütemények.

A régi újkígyósi konyhát az önellátásnak szinte kizárólagos készsége jellemezte, amelyhez a katolikus böjtök és ünnepek megtartásából származó egykori kultikus kötöttség is hozzájárult.

A múlt században a böjti tilalmakat, annak ellenére, hogy az Egyház már könnyített rajtuk, sokszor még a maguk középkori szigorúságában megtartották. Emlegetnek olyan régen elhalt, de még ismert embereket, akik a nagyböjt, vagyis a hamvazószerda és húsvétvasárnap közötti 40 nap alatt naponként csak egyszer ettek. Különösen Pongrácz Rókus újkígyósi öregember példáját emlegetik. Erre az időre lemondtak a pipáról, borról, egyéb szeszes italról is. Ez ma már idősebbeknél a nagyhétre, sok fiatalnál pedig nagypéntekre korlátozódott.

Hamvazószerdán az edényeket sokszor kiforrázták, hogy a zsíroság lemenjen róluk. Böjti időszakban, böjtös napokon csak olajjal, esetleg enyhítésképpen — tekintve a tehéntartást — vajjal főztek. A zsírral való főzés csak az utolsó évtizedekben vált általánossá, de még ma sem vonatkozhatik az egyházi könnyítések ellenére sem hamvazószerda, nagypéntek napjára és karácsony böjtjére, vagyis vigiliájára.

A böjti levesfélék közül olykor még ma is asztalra kerül a petrezselyemből, sárgarépából, krumpliból, levestésztából főzött *sóbavizbelevés*, a *kukoricagaluskaleves*, a kölesből készült *kásagaluskaleves*, a *tarhonyaleves*, *olajospaszúrleves*.

Második fogásként különösen a *szaraztészta* járta, amelyet túróval, sajttal, kenyérmorzsaival szoktak volt izesíteni. Máskor olajos káposzta, törötpaszúr.

A sütemények közül szokás volt az *öntöttmálé*, *görhe* (= vastagra sütött málé), *ganca* (= forró olajban kisütött kukoricapép). Vacsorára hajában sült, olajba mártogatott krumpli, olajos sülttök.

A hal elég ritka volt erre, nélkülözték is. Néha Szegedről hoztak kofák eladásra.

Nagycsütörtök este kialudt a tűz. Nagypénteken csak hideg ételeket ettek. Volt azonban olyan is, aki az egész napot megböjtölte.

Már nagyszombaton megfőzik a húsvéti ételeket, a hagyományos sonkát, kolbászt, tojást, kisütik a kalácsot is. A feltámadási körmenet után hozzá is látnak, először azonban a gazda, vagy a gazdasszony szentelt vízzel meghinti a húsvéti eledeleket. A húsvéti sonka csontját, tojás héját elégetik, nem dobják oda a kutyának, illetőleg nem vetik szemétre, mert szentelés érte őket. Húsvét, pünkösd, karácsony napján egyébként a nagy ünnepekre való tekintettel sok helyen máig sem főznek, sőt nem is melegítenek. Az eledelek már előtte való nap elkészülnek.

Unnapi sütemények voltak régebben, de még olykor ma is a *rétes*, *fontoskalács*, *gudúc* (=kerekre font apró sütemény), *csőrege*.

A *lucapogácsa* Luca napján (dec. 13) sült. Újkígyóson a kultikus képzetek már elhalványultak körülötte. Egy pénzdarabot itt is bele-sütnek.

Karácsony böjtjén az étkezésnek itt is számos kultikus hagyománya van. Az asztalok alá kosárban, vagy szakajtóban szénát, szalmát, kukoricát, magvakat, továbbá almát, kósót szoktak tenni. A takarmányt karácsony másnapján, vagyis István vértanú ünnepén jószággal etetik meg. Ez még középkori liturgikus hagyomány csökevénye. A magvakat a vetőmag közé keverik. A sót, almát a család éli el.

Az asztalt abrosszal terítik be, mert a karácsonyi morzsát gondosan összegyűjtik Újkígyóson is és régebben az év folyamán elővették, hathatós orvosságnak tekintették. Mindent odakészítenek előre az asztalra, mert ilyenkor nem jó senkinek sem fölkelnie az étkezés befejezése előtt.

Először is mézbe mártott fokhagymát, diót esznek. Majd vajjal főzött paszulyleves, mákos vagy gömőjés tészta, végül gyümölcs kerül sorra.

Szilveszter estéjének *büvedeste* a neve. Ilyenkor finom, részben disznótóri eredetű ételeket készítenek. Valamikor kölesből megfőtt a jó *fordított kása* is, amellyel az esztendőt búcsúztatták és *kitolókása* volt a neve. Érdekes módon ez a hagyomány Tápén, az egyik kirepítő fészekben máig él.

Újév napján — mint szerte az országban — disznóhúst, főleg orrát esznek, hogy a családnak kedvezzen a szerencse az új esztendőben. Általános a kukoricapattogatás ezen a napon.

Megemlíthető még a farsangvasárnapot megelőző *kövércsütörtök* étrendje. A bő termés érdekében e napon állandóan enni, vendégeskedni kell. Leginkább tyúkot és rétest sütnek. A vendégjárás, *farsangolás* a farsang három utolsó napján, a *háromnapok* idején is tart. Farsang keddjének estéjén a legöregebb családtag emlékeztet arra, hogy most verekszik egymással a *Sódar* meg a *Ciböre*, amely végül is az utóbbi győzelmével végződik. Éjfélkor harangszó jelzi a nagyböjt kezdetét. A Sódar és Cibere küzdelme egyébként középkori farsangi hagyományokra megy vissza. Sokan ismerjük Breughel híres renaissance flamand festő képét, amely a Farsang és Nagyböjt párviadalát örökíti meg az akkori néphagyomány nyomán.

A táplálkozásról szóló fejtegetéseink befejezéséül említsük meg a következő, sajátosan elnevezett újkígyósi ételeket: *őregtarhonya* (= pörkölt tarhonya), *krumplisgaluskaleves* (= főtt krumpliból és lisztből gömbölyítve), *kalánvertgaluskaleves* (=kanállal szaggatják bele a nyers, fölvert tésztapepet a levesbe), disznótóros időszakban *savanya-leves* (= nyelvből, szívből, gégeből babérlevéllel és ecettel ízesített leves), *szárma* (= töltött káposzta, a szó maga hódoltsági török jövevény).

Köhögős ember számára vörös kukoricacsutkából fő a *vöröscsutkátéa*.

Sajnos, az öltözködési, viseleti hagyományok vizsgálatára nem volt idő. Csak egy-két adatot említünk meg. Az asszonyok valamikor ismerték a kenderszövést, a fehérnemű jórészt házilag készült.

Szép feladat volna a kutatás folytatása, a részletező állapotrajz készítése. Különösen érdekes kérdés lenne a Wenckheim-uradalommal is kapcsolatban a gazdasági néprajznak, a magyar—szlovák kölcsönhatások újkígyósi tükröződésének, az 1945. évi földreform, majd a szocialista mezőgazdaság során eddig megjárt útnak vizsgálata.

Mi a magunk kutatásaiban inkább a szegedi hagyományt kerestük Újkígyós népeletében. Tovább tisztázandó kérdés volna ennek a népnek a békési új tájhoz, környezethez való fokozatos alkalmazkodása.

A TISZA NEVÉNEK TÖRTÉNETE A HONFOGLALÁSIG¹

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU

A dolgok és azok nevei elválaszthatatlanul egybetartoznak az emberi tudatban és a tudatos ember formálta történelemben. Városunk számára a Tisza, ill. annak neve kettős jelentőségű. Először is Szeged a legnagyobb Tisza menti település. Másodszor a legrégebb Szeged elődjének tekinthető lakott hely, amelyet név szerint ismerünk, *Partiskon* elnevezését éppen a Tiszáról kaphatta.

A Tisza neve a forrásokban²

Hogy milyen névvel illethették folyónkat a csiszolatlan kőeszközöket használó régibb kőkor emberei (pl. azok, akiknek szerszámaikat a szegedi Óthalom mélyén találjuk), a neolitikus csiszolt kőeszközöket készítő Körös-kultúrának, Tisza-kultúrának a népei (pl. azok, akik Kopáncsot, Kőkénydombot az i. e. III. évezredben lakták), a rézkori péczeli és

¹ Ha minden újdonságot, ami 1954—1958 közt megjelent és a Tisza nevének régi történetével kapcsolatos, nem is érhettem el, s ha felfogásom lényegében nem is változott az utolsó négy évben, mindenesetre 1954-ben publikált tanulmányom (*The Name of the River Tisza: Acta Antiqua II, 77—115*) tudományos apparátusát nem egy ponton korszerűsítve adhatom ebben az írásban. Ehhez jön még, hogy korábbi cikkemben a forrásszövegekkel kapcsolatos filológiai és történeti tévedések polemikus megbeszélésének juttattam a legnagyobb teret, amin nincs ugyan mit megbánnom: egyszer le kellett számolni azzal a teméntelen pontatlansággal, ténybeli tévedéssel, amely mindig újra zsákutcába vitte a kutatást; mégis jól jön, hogy ebben az írásban pozitív (nem polemikus) mondanivalómat áttekinthetőbben adhatom a szövegkritikai és interpretációs vita rövidebbre fogásával. Az áttekinthetőséget növeli az is, hogy míg a külföldnek szánt cikkben a csak magyarul megjelent szakirodalom néha bizony kicsit hosszadalmas ismertetése elől sem térhettem ki, hiszen a külföldi olvasónál magyar nyelvtudást nem tételezhettem fel, addig itt béérhetem a hazai munkákra történő rövid utalással is. Végül korábbi közleményem angol nyelve miatt nem számíthatott a szakemberek szűkebb körén túl hazánk helynevei iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönségre; ebben az írásban most megkísérelhetem a lehetőséghez képest szélesebb körök számára is hozzáférhetően előadni a Tisza nevével kapcsolatos megállapításaimat. — Ezek azok az okok, amelyek a jelen tanulmány közreadását indokolják, bár az csak néhány ponton tartalmaz többet angol elődjénél s a forráshelyekkel kapcsolatos kérdések megbeszélése teljesebb az *Acta Antiqua*-beli cikkben.

² Az e fejezetben foglaltak jó részéhez a *Magyar Nyelv L (1954) 105—108* lapjai („A Tisza legrégebb elnevezéseire vonatkozó megjegyzések”) magyarul is megadják a dokumentációt. Ezért itt csak az idézett helyen egyáltalán nem szereplő tényekhez adom a forráshelyeket, ill. az irodalmat.

bodrogkeresztúri kultúrák hordozói (pl. azok, akiknek emlékei Bodzásparton, meg Algyón kerültek elő), s végül bronzkori elődeink (pl. azok, akiknek csontjai a szőregi sírmezőben pihentek),³ erről emlék nem maradt. A Tisza partján élő ősök szava rég elnémult, s írásuk nem volt, ami a szót megörökíthette volna; azok az emberek meg, akik akkoriban már tudtak írni a Nilus, a Tigris és az Eufratesz völgyében és környékén, messzebb estek a Tiszától, sem hogy annak híre-neve feljegyzéseikbe kerülhetett volna.

A legrégebb Tisza-elnevezések. A helyzet akkor változott meg, midőn a görög nép is a civilizáció fejlődési fokára emelkedett s gyarmatosítani kezdett; a Fekete-tenger nyugati és északi partjain kifejlődő hellén városokban a kereskedők földrajzi horizontjának szélén ekkor tűnt fel Erdély és Kelet-Magyarország is. A tudásszomjtól hajtva messi földeket beutazó HERODOTOS, a „történetírás atyja” így hallgatott a dél-oroszországi görög városokban jártakor arról, hogy az agathyrsosok aranyban gazdag földjén keresztül egy *Maris* nevű folyó folyik a Dunába. Ez a híradás mutatja, hogy a Tisza alsó folyását (a Maros-torkollattól a Tisza-torkolatig) a Maroshoz tartozónak tekintették az i. e. V. századi agathyrsosok s nyomukban a görögök is. S az elképzelés, hogy a Maros a Duna közvetlen mellékfolyója, még akkor sem mindjárt kopott ki az antik földrajzból, midőn a Tiszát, mint önálló folyót is megismerték már. Legalább is STRABON 18—19 táján az akkor ismert földet leíró nagy művében mind a *Marisost*, mind a *Parisost* (vagy *Part[h]isost*), azaz a Marost is, a Tiszát is egyenesen a Dunába torkoló folyónak mondja.

Akadnak modern kutatók, akik feltételezték, hogy a *Parisos* névforma vagy az illírben megfigyelhető $m \sim p$ hangváltozással létrejött mellékalak^{3a} vagy másolási hiba a STRABON-kéziratokban s azt egyszerűen *Marisosra* kell javítani. Ámde az, amit STRABON a *Parisos*ról elmond, arra látszik mutatni, hogy nála a Tiszának a Maros-torkollattól északra eső szakaszáról lehet szó s ez semmiképpen sem viselhette a Maros *Marisos* nevét. STRABON szerint ugyanis a dákok, Erdély és a Tiszántúl lakói a *Parisoson* átkelve kelta törzsek, elsősorban bojok hatalmát törték meg az i. e. I. század derekán Burebista királyuk idején. A boj település centrumát pedig pénzleletek s e népnek tulajdonítható keramikai emlékek elhelyezkedése alapján a Pozsony—Budapest közötti Duna környékére kell lokalizálni,⁴ ahova a Tisza felsőbb szakaszán

³ Vö. Banner J., Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig. I., Hódmezővásárhely 1940; Zalotay E., Csongrád vármegye őskori települése: Dolgozatok 1932, 49—102 (térképpel); Foltiny I., A szőregi bronzkori temető: Dolgozatok 1941, 1—67.

^{3a} A. Mayer, Die Sprache der alten Illyrier I.: Wörterbuch der illyrischen Sprachreste (Österreichische Akad. d. Wissensch., Philos.-hist. Kl., Schriften d. Balkankommission, Linguist. Abt., XV.), Wien 1957, 258 Strabon *Parisos* folyónevét egyszerűen a *Marisos* változataként kezeli, s mindkét nevet az óillír szókincs részének tekinti; utal ebben az összefüggésben a *Parsium* folyónévre (Ravennas Geogr. IV 19).

⁴ Éremleletek: R. Paulsen, Die Münzprägung der Boier (Wien 1933) anyaga alapján K. Pink: Wiener Prähistor. Zeitschr. 23 (1936) 4 és 24 (1937) 73. — Vörös-

átkelve hatolhattak be a dákok. — A *Parisos* névalakot így legfeljebb olyan értelemben tekinthetjük esetleg romlottnak, hogy benne a legrégibb források többségében fellelhető *Par-* szókezdet után a *t(h)* más-salhangzó kiesett: a romlatlan forma *Part(h)isos* lett volna.

I. u. 20—50 táján a steppe egyik nyugatra vándorolt nomád népe, a szarmata jazigoké veszi birtokba az Alföldet, visszaszorítva a dákokat. A 70-es években enciklopédia-szerű művében az idősebb PLINIUS (aki Pompeii lávahalálánál vesztette életét) megemlékezik erről az eseményről s folyónkat *Pathissus* néven említi.

151-et követően PTOLEMAIOS alexandriai tudós geográfiai művében hosszúsági és szélességi fokok segítségével az áttelepült jazigok (*Iazyges Metanastai*) városainak a földrajzi helyét adja meg, köztük egy olyanét is, amely a mai Szeged tájára lokalizálható. Ez *Partiskon*, Szeged legrégebbi név szerint ismert elődje, amelynek elnevezését joggal tekintjük általában a mellette elfutó folyó nevével kapcsolatosnak. — PTOLEMAIOS különben Dacia és az áttelepült jazigok határáként a *Tibiskos* folyót említi. Ez a név maga kétségtelenül a Tibiscum városa⁵ mellett elfolyó Temesnek az ókori neve ugyan; mégis lehetséges, hogy valójában a Tisza volt az a folyó, amelyet PTOLEMAIOS határfolyónak tudott, csak ennek nevét tévesen a Temes *Tibiskos* elnevezésével cserélte össze. (PTOLEMAIOS e feltételezhető tévedése Mátyás király udvarának humanistáinál támadt fel újra, akiknek az írásai nyomán hosszabb ideig Tibiscus a Tisza neve a magyarországi latinságban.)

358-ban II. Constantius császár csapatai a Tisza torkolatvidékén folytatnak hadműveleteket az uraik elűzésével szolgasorból szabadult Sarmatae Limigantes ellen. AMMIANUS MARCELLINUS, a 380-as években író híres történész a harcok elbeszélésében *Parthiscus* néven említi a Tiszát.

A *Tisza neve az V—VII. századi szövegekben és azok kivonataiban*. A gót IORDANES népe történetét tárgyaló (s ehhez CASSIODORUST forrásul használó) írásában, amelyet 551-ben adott ki, a gepida föld északi, ill. nyugati folyójaként a *Tisiat* említi. Ugyanezen a néven idézi IORDANES ama három hajózható folyó egyikét is, amelyeken PRISKOS rétor (448-ban vagy 449-ben) saját elbeszélése szerint a Dunától északra járva átkelt az Attila szállására tartó bizánci követség tagjaként. PRISKOS történelmét 472 után adta ki; a mindössze félévszázaddal később író CASSIODORUS tehát annak még megbízható másolatát olvashatta; nem így BIBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN császár (945—959) kivonatosólói közel félévezred után, amikor az unciális írású kő-

fehér agyagedények: Hunyady I., Kelták a Kárpátmedencében, Bp. 1944, 147 és Alföldi A.: Budapest története I. Budapest az ókorban, Bp. 1942, 143 k. — Újabb J. Fitz (Herkunft und Ethnikum der Eravisker: Acta Ant. Acad. Scient. Hung. VI. 1958, 395—405) a Dunakönyök táján jelentkező vörös-fehér kelta keramika eredetét másképpen ítéli ugyan meg, mint Alföldiék; de abban, hogy a bojok hatalmának centruma a Kisalföld környékén lehetett, ő sem látszik kételkedni.

⁵ CIL III 1343, 1550, 1556, 7962, 7997, vö. VIII. 9368; Tab. Peut.: Tivisco, Geogr. Rav. IV 14: Tibis, Tiviscum, Tema; Ptol. geogr. III 8, 9—10: *Tibiskon*, *Tiriskon*.

dexekben a görög *gamma* és *sigma* betűk alakja különben is könnyen összetéveszthető volt.⁶ Ezért PRISKOS hun földi követségjárasi beszámolójának kivonatában a *Tigas* névformát romlottnak kell tekinteni s a IORDANES-féle PRISKOS-idézés alapján *Tisasra* kell javítani.⁷ — IORDANESTŐL átvette folyónk *Tisia* elnevezését az az ismeretlen szerzőtől való VII—IX. századi földrajzi kompiláció is, amelyet GEOGRAPHUS. RAVENNAS címen idéz a szakirodalom.

600-ban (vagy 601-ben) a Tisza-vidék új urai, a hatalmas Baján kagán avarjai ellen vonultak a bizánci csapatok. A hadműveleteket Heraklios császár idején (610—641) THEOPHYLAKTOS SIMOKATTES bizánci tisztviselő írta le történeti munkájában. Nála a Tisza neve *Tissos*. Ugyanez a névalak olvasható a THEOPHYLAKTOST a 810-es évek első felében kivonatoló HITVALLÓ THEOPHANES krónikájában is; THEOPHANES e helyét 873—5-ben latinra fordította ANASTASIUS pápai könyvtáros (Bibliothecarius) történelmi kompilációjában, ahol a folyónév tárgyesete a hybrid, ill. romlott *Tisso* formát mutatja a kézirati hagyományban.

A VIII—X. századi névalakok. A Baján alapította avar hatalom Nagy Károly frank birodalmának csapásai alatt omlott össze; Károly győztes seregei 796-ban a Tiszán is átkeltek, amiről az egyik frank évkönyv, az úgynevezett EINHARD-féle *annales* emlékezik meg; itt a Tisza neve *Tiza*. Az egykorú feljegyzésekre épült évkönyvből vette anyagát az a szász költő, POETA SAXO, aki 887—891 körül verses életrajzot írt Nagy Károlyról; versének kéziratában a Tisza nevének tárgyesete *Tizan*, ami alighanem elírás (vagy szövegromlás) *Tizam* helyett.

Aquileia partriarchája, PAULINUS gyászkölteményt írt Hericus híres frank vezér 799. évi halálakor; ebben a folyókat, köztük a Tiszát is az elhunyt siratására szólítja fel a költő. Folyónk neve itt *Tissa*.

A IX. század első évtizedeiben az egykori avar birodalom keleti felében a dunai bolgár állam érezeti befolyását; a bolgárok és a frankok közt összeütközésekre kerül sor. Bizonytal ezeknek az eseményeknek a kapcsán történt, hogy Onegavon bolgár vitéz a Tiszába vezetett, mire Omurtag kán (814—831?) görög feliratos sírkövet állíttatott emlékére. A feliraton a Tisza neve *THΣA*, a görög *η* kiejtése természetesen *i*-nek hangzott ez időben.

BIBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN császár a birodalom kormányzásáról 951—2 táján írt művében a Tunkliának nevezett Magyarország népéről és földjéről is elmondja azt, amit fiának, a trónörökösnek a bizánci politika helyes irányítása érdekében tudnia illik. Az ekkor már félévszázada mai hazájába költözött magyarság folyói közt említi a Tiszát is *Titza* néven.⁸

⁶ J. Harmatta: N. Fettich, A szeged-nagyszéksői hun fejedelmi sírlelet, Bp. 1953, 9.

⁷ Már csak ezért sincs helye olyan okoskodásnak, hogy Priskos egyáltalán át sem kelt a Tiszán, mert Attila szállása a Tiszától keletre volt (vö. a kérdésre Szász B., A hunok története, Bp. 1943, 255. kk. bőséges, persze nem mindig pontos irodalomösszeállítását). Ha a Tiszától keletre s nem a Duna—Tisza közén lett volna a fátlan, kőnélküli síkság, ahol Attila szállását fölütötte, akkor Onegasios nevű főembere nem Pannóniából hozatta volna a fürdőépítéshez szükséges követ, miként ezt Priskos elbeszéli!

A Tisza nevének eredete és fejlődése az eddigi szakirodalom szerint

A folyónév eredetére vonatkozó vélemények. KATONA I. szerint⁹ a honfoglaló magyarok kelta nyelvű lakosságot találtak volna a Tisza mellett s ezeknek a nyelvében az időnként nekivaduló, máskor csendes Tiszát az a *tith* szó jelölte volna, melynek régi angol és skandináv származéka „gyakorta mohó és vad” jelentést is mutat. E dilettantizmustól csepegő, tudományos megalapozottságnak még látszatával sem bíró nézetet felesleges cáfolni!

A. HOLDER¹⁰ kilenc *Tis-* (és néhány *Dis-*, *Diz-*) kezdetű tulajdonnevet sorol az ókelta eredetű szavak közé, s ezen az alapon jogosultnak tartja a Tisza *Tisia* elnevezését is kelta származásúnak tekinteni (hiszen, mint láttuk, az i. e. I. század derekáig, midőn a dákok expanziója nyugat felé megindult, a kelta bójok országa a Tiszáig ért és folyónk torkolatvidékét STRABON idején is a kelta skordiskosok lakták). Ámde a HOLDERTŐL ókelta eredetűnek deklarált nevek jelentése ismeretlen; közülük egyetlen egyről sem állapítható meg, hogy folyót vagy más vizet jelölt volna; s végül kelta eredetük ténye sem áll kétségen felül,¹¹ mert ugyan mi garancia pl. arra, hogy a tősgyökeres latin *Fulvia* és *Optatus* mellett olvasható *Tis...* szótag valóban kelta eredetű név eleje egy pataviumi feliraton?

Ama kutatók, akik a Tisza nevét szláv eredetűnek mondják, elsősorban azzal érvelnek, hogy a legrégebbi Tisza-elnevezések *Pa-* kezdetűek nem egyéb, mint a szláv *po praepositio*, vagy a szláv összetett szavak első feleként ismert *pa-* előtag.¹² Nem veszik észre, hogy a négy legrégebbi Tiszával kapcsolatos elnevezés közül háromban (STRABON, PTOLEMAIOS, AMMIANUS) a kézirati hagyomány *Par-* szókezdetet ad s csupán egyetlen esetben *Pa-* a név eleje, ami tehát vagy PLINIUS pontatlan írását, vagy szövegének másolók kezén bekövetkezett romlását tükrözi, de nyelvészeti

⁸ A szakirodalom a felsorolt névalakok mellett azoknak a kéziratos hagyományban szereplő variánsait, megindokolt vagy indokolás nélküli emendációit, sajtóhibából vagy elírásból keletkezett torzulásait is emlegeti. — Tévesnek látszó szöveginterpretációval vonatkoztatták a Tiszára a következő névformákat: *Tibisis*, *Karpis* (Herodotos: vö. *Cirpi* ??; *Itinerarium Antonin.*: Pichler, *Austria Romana*, Leipzig 1902—1904, 197); *Tiphesas*, *Drekon* ~ *Drenkon* (*Priskos*; vö. *Tibisia*, *Dricca* ~ *Drica*; *Iordanes*, *Geographus Ravennas*, *Hesychios* ??); *Cusus* (*Tacitus*); *Titius* ? (*Florus*, vö. Pichler, id. h.); *Flutausis* = *flu(vius)* *Tausis* (*Iordanes*; vö. *Flautasis*; *Geographus Ravennas*); *Tisianus* (*Iord.*); *TOYTZA* (egy másik *Omurtag*-féle feliraton); *Ticinus* (*Widukind*). — *CIL* III 90* a *Tibissus* folyónévvel hivatkozik. — Melich J. Jirecekre (*Sitzungsber. Akad. Wien, Phil.-hist. Classe*, Bd. CXXXVI/1 S. 94) hivatkozva egy VIII—IX. századi *Tisa* névformát is említ, amelynek azonban nincs nyoma a forrásokban.

⁹ Katona I., *Kelta maradvány-szavak a magyar nyelvben*, Bp. 1926, 37 k.

¹⁰ A. Holder, *Altceltischer Sprachschatz*, Leipzig 1899—1907, I 1286 kk., 1295, II 1856.

¹¹ Holder módszerének megbízhatatlanságára rámutat pl. H. Krahe, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, Heidelberg 1925, 8.

¹² H. Kiepert, *Formae Orbis Antiqui XVII*, *Illyricum et Thracia*, Text, Berlin 1894, 4; P. J. Šafařík, *Slowanské starožitnosti*, Praha 1837, 207, 408; L. Niederle, *Slowanské starožitnosti*, Praha 1902—1919, II 158 k. (vö. J. Melich: *Revue des études hongroises et finno-ougriennes* I, 1923, 211 k.); M. Fluss: *Pauly-Wissowa*, RE VI a 1469 (s. v. *Tisia*); Pichler, id. m. 197; Drăganu, *Români în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, Bukarest 1933, 401 k.

következtetések alapjául venni hiba, mert a valóban használatos névkezelést szemmel láthatóan *Par-* volt.

A szláv eredeztetés hívei ezenkívül a szlávban *tisъ* elnevezésű tiszafára (*taxus baccata*) utalnak,¹³ mint amely növényfajta a Tisza mentén is tenyészett s amelyből számos szláv földrajzi név származik.¹⁴ Utalnak arra is,¹⁵ hogy a Tiszával rokon vagy éppen azonos hangalakú víz-elnevezések olyan területen elszórva jelentkeznek,¹⁶ amelynek közös helynévadóiként csak szlávok jöhetnek számításba. — Ezeknek az okoskodásoknak a nyelvészeti hibája, hogy az a helynévanyag, amelyet analógia-ként felhasználnak, legjobb esetben is mintegy évezreddel STRABON utáni (ha nem még későbbi) forrásokból vett földrajzi neveket tartalmaz. Ha viszont a növény és az állítólag róla elkeresztelt folyó nevét már időszámításunk kezdetekor a *tis-* szótag jellemezte volna a szlávban, akkor az ósszláv nyelv hangfejlődési törvénye szerint ez a hangalak módosult volna,¹⁷ s csupán átalakult leszármazottja lehetne fellelhető a későbbi szláv nyelvekben (kezdvé a IX. századi óegyházi szlávon).¹⁸

Folyóink nevének szlávból való megfejtése ellen szól különben az a körülmény is, hogy semmi elfogadható bizonyítéka annak, mintha időszámításunk kezdetén a Kárpátok gerincétől délre szlávok éltek volna s így az antik világ egy, az ő nyelvükből eredő Tisza-elnevezést ismerhetett volna meg. A legkorábbi földrajzi nevek, amelyek — különben teljesen ingatag és valószínűtlen! — szláv etimológiai kísérletekre módot adtak,¹⁹ csak a hat évtizeddel STRABON után író PLINIUSnál bukkannak fel a Kárpátoktól délre eső terület helynévanyagában. A kiadós császárkori kútfőkben egyetlen nép sem szerepel, amely biztosan a Kárpátoktól délre lokalizálható s ugyanakkor bizonyosan szlávoknak tekinthető volna.²⁰

¹³ Niederle, id. h.

¹⁴ F. Miklosich, *Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen...* Leipzig 1927, 200, 329; vö. A. Petrov, *Karpatoruské pomístní názvy z pol. XIX. a z poč. XX. st.*, Praha 1929, 126, 190.

¹⁵ Drăganu, id. h.

¹⁶ *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, ed. G. Wenzel, Pest 1860—1874, I 116, 123, II 4, VI 67, 70; Petrov, id. m. 1, 8, 10, 16, 25, 34, 36, 78, 82; G. I. Lahovari—C. I. Brătianu—G. G. Tocilescu, *Marele Dicționar Geografic al României*, București 1898—1902, V 601 k.; Lipszky, *Repertorium locorum obiectorumque in XII tabulis mappae regnorum Hungariae...* Buda 1808, II 148; Lenk, *Siebenbürgens geographisch... und orographisches Lexicon*, Wien 1839, IV 260; Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza...*, Budapest 1890—1913, V 142.

¹⁷ W. Vondrák, *Vergleichende slavische Grammatik*, Göttingen 1906—1908, I 349—364, főleg 352—355, vö. II 111.

¹⁸ A megfogható szláv fanévre vö. Miklosich, *Lexicon Palaeoslov.-gr.-lat. emendatum*, Vindobonae 1862—1865, 990; Miklosich, *Die slavischen Elemente im Magyarischen...* eingeleitet v. L. Wagner, Wien und Teschen 1884, 119.; Kniezsa I., *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I*, Bp. 1955, 524.

¹⁹ L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave I*, Paris 1923, 42—59; Kniezsa I.: *A magyarság és a szlávok*, szerk. Székfü Gy., Bp. 1942, 1 k.; K. Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde II²*, Berlin 1906, 378 k.; R. Trautmann, *Die slavischen Völker und Sprachen*, Leipzig 1948, 22 k., stb.

²⁰ A Venadi Sarmate lokalizációja a Tabula Peutingeriana teljesen bizonytalan s különben is ez a forrás jelenlegi formájában legalább három századdal Strabon utáni. — Hogy a Buri népe szláv lett volna (K. Jażdżewski, *Atlas to the*

A régészet sem ismer olyan leleteket a császárkori Kárpátmedence területéről, amelyek félreérthetetlenül szlávok hagyatékának bizonyultak volna. Nem csoda tehát, ha az időszámításunk kezdetekor a Kárpátoktól északra a Középső- és Felső-Dnyeperig és a Pripeten túlig elhelyezkedő szlávok déli terjeszkedésének kezdetét a hazai, de jórészt a külföldi szakirodalom is az V—VI. századokra szokta datálni.²¹

MÜLLENHOFF és MELICH a trák nyelvű dákságra gondolnak, mint a Tisza névadójára.²² Ezt azonban kellő bizonyítás nélkül egészében apodiktikusan teszik s ráadásul, akár a szláv etimológia hívei, a régi névalakokban hibásan *Pa-* szókezdettel számolnak a valóságos *Par-* helyett. — TOMASCHEK²³ ugyancsak trák eredetűnek tartja a Tisza legrégebb elnevezéseit, de a *Pa-* kezdetű alakokat elszigeteli a *Par-* kezdetűektől; az előbbiekre a „pate- 'sich ausbreiten'?", az utóbbiakra a „Furth, Uebergang' zd. peretu” szófejtést adja. Eljárása elfogadhatatlan. Arra a feltevésre épül ugyanis egyfelől, hogy a STRABON-kéziratok *Parisos* nevében az *r* betű hibás, *t(h)*-ra javítandó. A valóság ezzel szemben az, hogy a *Parthiscus* (AMMIANUS), *Partiskon* (PTOLEMAIOS) nevek tanúsága szerint az *r* hang a straboni *Parisos* szóban semmiképpen sem tekinthető hibásnak s így a nevet az *r* meghagyásával legfeljebb *Part(h)isosra* javíthatjuk. Másfelől egy iráni etymon (*peretu*) miatt bizonyítana trák származás mellett? A trák névfeltétel mai hívei, mint RUSSU és DETSCHEW újabb érvek felsorakoztatása nélkül csatlakoznak MELICH ill. TOMASCHEK nézetéhez;^{23a} megállapításaik így külön megbeszélésre nem szorulnak.

PARVAN²⁴ a *Pa-* kezdetű névalakokra elfogadta TOMASCHEK „pate- 'sich ausbreiten'?” etimológiáját, de a trákból való származtatást nem. A *Par-* kezdetű névalakokhoz adódó iráni analógia alapján inkább szkíta, vagy hasonló raetiai tulajdonnevek alapján kelta eredetet lát valószínűnek.²⁵ — PARVAN, amennyiben *Pa-* szókezdettel számol, hibás adatra épít;

Prehistory of the Slavs, Lódz 1948, II 67 k.), ez több mint kétséges; tráknak több joggal tekinthető (így pl. A. D. Dmitrev: Вестник древней истории 1949/I 81).

²¹ Molnár E., A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig, Bp. 1949, 98 k. Удадьцов, Происхождение славян, Москва (?) 1947 nyomán; П. Н. Третьяков, О происхождении славян: Вопросы истории 1953/XI 78 kk.; ugyanő, У истоков Руси: По следам древних культур. Москва 1953, 17 k.; П. Я. Черных, Историческая грамматика русского языка, Москва 1952, 37; a feljebb 19 jegyzetben idézett munkák egy része, stb.

²² K. Müllenhoff, id. m. III (Berlin 1892) 163; Melich J., A honfoglalás kori Magyarország, Bp. 1925—1929, 66; ugyanő: Über den ungarischen Flussnamen Tisza „Teiss”: Streitberg-Festgabe, Leipzig 1924, 263.

²³ W. Tomaschek, Die alten Thraker II/2: Sitzungsberichte Akad. Wien, Phil.-hist. Classe CXXXI/1, 95.

^{23a} I. I. Russu, Nume de rîuri din vestul Daciei: Cercetari de lingvistică. 2 (1957) 256, vö. 265. — D. Detschew, Die thrakischen Sprachreste (Österreichische Akad. d. Wissensch., Philos.-hist. Kl., Schriften d. Balkankommission, Linguistische Abt., XIV.), Wien 1957, 350—351 csak az egyik Tomaschek-féle etimológiát teszi magáévá („Wz. *pet-* 'sich ausbreiten' im lat. *patet, patulus*”); a *Parthiscus*, *Partiskon* neveket egyszerű alakvariánsnak látszik tekinteni, amelyekhez nem ad külön etimológiát.

²⁴ V. Párvan, Getica..., București 1926, 269 k.

²⁵ K. Miller, Itineraria Romana, Stuttgart 1916, 786, 798, etc.: Parthona hely-név Baktriában, Parteno, Parthanum Raetiában.

összecsengő tulajdonneveknek pedig olyan bizonyító értéket látszik tulajdonítani, amilyenekkel azok szórványos előfordulásuk miatt igazában fel nem ruházhatók.

M. BUDIMIR²⁶ abból a megfigyelésből kiindulva, hogy a Tisza görög-római irodalomban használatos elnevezései rendszeresen *-is(s)os*, *-is(s)us* végződésűek, ill. *-s(s)-* képzősek, a folyónevet azoknak a nagyszámú hasonló képzésű földrajzi neveknek a körébe utalta, amelyeket görög földön préhellén eredetűeknek tekint a nyelvtudomány.²⁷ BUDIMIR a rövid ideig divatos, azóta teljesen eljettett protoindogermán teória²⁸ alapján állt; egy olyan népességnek (protoindogermánok = a szalagdíszes kerámia kultúrájának hordozói) tulajdonította az *-s(s)-* képzős földrajzi neveket, köztük a Tiszáét is (**Pat(h)iss*, latinositva *Pathissus*), amely nép az i. e. III. évezredben már indoeurópaira emlékeztető nyelvi jelenségeket vitt a későbbi görög lakta területekre. Ezeket a protoindogermánokat a trák-illir népek elődeivel azonosította. Feltételezte aztán, hogy a szlávok, akik szerint a IV—V. század fordulója táján érkeztek a Tiszához, a név *Pa-* kezdőszótagját a maguk folyónévhez kapcsolva (*Posavina*, *Podunavac*) is használatos *pa/po* (< **pō*) praepositíójával azonosnak érezték s így, mint nem a tulajdonképpeni folyónévhez tartozót, elhagyták az elnevezésből (ezért szerepel a régibb *Pathissus*-féle alakok után az V. századi Priskosnál *Tisas*). — Ami a *Pa-* szókezdetre épülő következtetést illeti, ez elhibázott, mert (mint bizonyítottuk) valójában *Par-* kezdőszótaggal kell számolni a régi névformákban. Ami a Tisza nevének a „préhellén” földrajzi nevek sorába utalását illeti, ennek leghatározottabban ellene mond a következő megfigyelés. A Tisza-vidéken akad több olyan vízrajzi név, amely „préhellén” jellegű (*Tibisis* ~ ? *Tibiskos* ~ *Tiphesas* ~ *Tibisia* ~ *Timeses*; *Maris[os]* ~ *Marisia* ~ *Moreses*; *Gresia* ~ *Grisia* ~ *Krisos*),²⁹ ezek azonban egytől egyig magyar *-s* végű szóként kerültek őseink nyelvébe (Temes; Maros; Körös < ómagyar *Kris!*).³⁰ A Tisza ettől tökéletesen eltérő magyar szóvégződésbe torkolló névfejlődése nem igen magyarázható egyébbel, mint azzal, hogy a görögösített, ill. latinositott Tisza-nevek mutattak csak hasonlóságot a többi környékbeli *-s(s)-* képzős folyónévvel, de az igazi (görögösítés, ill. latinosítás nélküli) névformák, amelyek a Tisza vidéki barbárok nyelvében éltek, eltérő képzésűek voltak egyfelől a Tisza, másfelől a többi jelzett folyó esetében.

²⁶ М. Будимир. Pathissus — ТИСА: Гласник историског друштва у Новом Саду II (1929) 1—15.

²⁷ C. Pauli, *Altitalische Forschungen* II/1, Leipzig 1886, 43 kk.; Fick, *Vorgriechische Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands*, Göttingen 1905; J. B. Haley: *Amer. Journ. of Archeol.* XXXII (1928), 141 kk., stb.

²⁸ P. Kretschmer: *Glotta* XIV (1925) 84 kk., 298 kk. XXVIII (1940) 231 kk. XXX (1943) 84 kk. ill. XXXII 161 kk., F. Schachermeyr: *Pauly—Wissowa*, RE XXII, 1534 kk. (Prähistorische Kulturen Griechendlands), stb.

²⁹ Herodotos, Strabon, Ptolemaios; Priskos, Iordanes, Geographus Ravennas és Biborbanszületett Konstantin írásai őrizték meg a felsorolt folyónévalakokat.

³⁰ Talán ide tartozik a Szamos (vö. CIL III 827 = 7633) és a Tömös (vö. Ptol. III 10, 12) neve is.

A folyónév fejlődésével kapcsolatos vélemények. Ami a névfejlődés menetét, a forrásokban egymást váltó névalakok összefüggését illeti, BUDIMIRnak a helytelenül feltételezett *Pa-* kezdőszótag elesésére vonatkozó véleményét most cáfoltuk. Azonos hibában szenved TROMBETTI felfogása,³¹ aki egy átmeneti **Ptisia* (helyesebben **Ptissos*)³² névalak közbejöttének feltételezésével magyarázza a *Pa-* szókezdet eltűnését, holott valójában nem is *Pa-*, hanem *Par-* a kútfőkből kiolvasható régi kezdőszótag.

DICULESCU³³ a gót anyanyelvű IORDANES *Tisia* névalakjában helyesen ismeri fel a germánosítás nyomát, mert germánban a folyónevek (a görög-latintól eltérően) nőneműek³⁴ és igen gyakran *-ia* végződésűek; ³⁵ abban téved csak, hogy az ilyen elnevezés gótban nem *-jan-*, hanem *-jō-* tövű főnév lehetett.³⁶ — Nem fogadható el MELICH álláspontja, aki szerint az *-ia* képző egy (barbár nyelvben) *-a* végű név latinosítására szolgált volna IORDANESnél. Először is a példák, amelyeket az ilyen latinosításra MELICH felhoz, félévezreddel IORDANES utániak, a VI. század közepére tehát bizonyító értékkel nem bírnak. Másodszor IORDANES idején, bármennyire távol jártak is már a klasszikus aranykori nyelvhasználattól, a latin még élő nyelv volt s az élő nyelvértek a folyónevet csakis himnemű végződéssel latinosíthatta volna.

MELICH különben nemcsak a IORDANES-féle névalak keletkezését igyekszik megmagyarázni, hanem az egész névfejlődés megvilágítását megkísérli. Az ehhez összehordott impozáns nyelvészeti tényanyag rendkívül értékes szolgálatokat tesz minden további kutatásnak; kísérlete a maga teljességében mégis elhibázott. Ismertetését nyugodtan mellőzhetem, mert MELICH e tárgykörben mozgó munkái, egytől eltekintve, könnyen hozzáférhetőek a hazai olvasó számára³⁷ s megállapításainak elfogadható részét úgyis beledolgoztam saját névfejtésembe. Itt beérem a MELICH-féle névfejlődésmagyarázat néhány jelentősebb hiányosságának megmutatásával, ill. korrekciójával. — A legnagyobb baj, hogy MELICH a forrásokban lelt névalakok végződését veszi kiindulási alappul és pedig úgy, hogy ott, ahol ez *a priori* elképzeléseivel egyezik, a szóvéget a Tisza menti barbárok nyelvéből változatlanul átvettnek nyilvánítja, ahol meg a szóvég nem támogathatja kész elképzelését, hall-

³¹ Csak másodkézből ismerem: Trombetti, Saggio di antica onomastica mediterranea: Arhiv za arbansku strarinu... III, 1926, 45 (a cikk újra lenyomva: Studi Etruschi XIII, 1939, 263—310, XIV, 1940, 183—260, XV, 1941, 323—367).

³² E. Polaschek: Pauly—Wissowa, RE XVIII/2 2163 (Pathissus).

³³ C. Diculescu, Die Gepiden I, Halle 1922, 91.

³⁴ J. Grimm, Deutsche Grammatik III... G. Roethe und E. Schröder, Gütersloh 1890, 381 kk.; vö. még P. Kretschmer, Geschlecht der Flussnamen: Mélanges linguistiques offerts à M. Holger Pedersen, København 1937.

³⁵ Müllenhoff, id. m. II²... M. Roediger, Berlin 1906, 210 kk. 215 k. 217; J. Hoops, Reallex. der german. Altertumskunde, Straszburg 1911—1919, I 56, 78, IV 422.

³⁶ W. Streitberg, Gotisches Elementarbuch⁶ 105, vö. F. Kluge, Die Elemente des Gotischen, Strassburg 1911, 64; Grimm, id. m. I... W. Scherer, Gütersloh 1893, 514. k.

³⁷ Lásd feljebb 22. jegyz. Ezenkívül Melich J., Tisza — *Túza*: Magyar Nyelv XIX (1923) 37 k.

gatólagosan görögösítést, ill. latinositást látszik feltételezni. A valóság az, hogy a VIII. század előtti névformák végződése egytől-egyig lehet latinosítás vagy görögösítés eredménye. — MELICH abból indul ki, hogy a III—IX. századi névalakokban az *i* hang mindig rövid; a valóság ezzel szemben az, hogy POETA SAXO hexameterében *Tizan* első szótagja egy spondeus második fele, tehát hosszú (éspedig valószínűleg *natura* és nem *positione*, mert a *z* nem látszik pozitíot alkotni a szász költőnél). Hosszú a *Tissa i*-je PAULINUS AQUILEIENSIS hatos iambusában is. — MELICH felteszi, hogy ha a szlávok a magyar honfoglalás előtt vettek volna át egy *Tisa* hangalakú szót, úgy abban az *s ch*-vá, az *i ь*-vé alakult volna. Megfelelkezik arról, amit pedig más összefüggésben saját maga állapít meg,³⁸ hogy az *i* utáni *s > ch* hangfejlődés a VI—VIII. században aligha volt már élő nyelvformáló erő a szlávban akkori szóátvételek tanúsága szerint, s a rövid *i ь*-vé fejlődése sem következett be viszonylag késői szókölcsönzések esetén; az antik Timac(h)us név pl. a szerbben *Timok* lett, az antik Siscia a horvátban *Sisak*.³⁹ — MELICH abból indul ki, hogy a trák-frig nyelvekben az *s* nominativus-végződés mellett az *o/u* hang is tovább élő indoeurópai örökség lehetett. Újabb kutatások fényénél e tétel igazsága kétségessé vált.⁴⁰ — MELICH törökös nyelvű bolgárokat tételez fel a 900 körüli Tiszántúlon. Valóságban legfeljebb elszlávosodott nyelvű bolgársággal számolhatni.⁴¹

Új megállapítások a Tisza nevére vonatkozóan

Az eddigi szófejtések hibás prémisszái. Az egész eddigi szakirodalommal szemben, úgy hisszük, sikerült igazolnunk két lényeges tényt. Az egyik, hogy STRABON szövegében a *Parisos* névalak emendációja esetén az *r* betű meghagyása nemcsak lehetséges, hanem feltétlenül szükséges is. A másik, hogy a legrégebb Tisza elnevezések kezdete *Par-* volt és nem *Pa-*. — Ehhez járult annak megmutatása, hogy az eddigi névfejtési kísérletek egyike sem épült szilárd alapra: részben beérték többé-kevésbé apodiktikus kijelentésekkel, részben a számításba sem jövő *Pa-* szókezdet meglétéből indultak ki a legrégebb névalakok megmagyarázásánál, részben pedig olyan nyelvészeti és történelmi megállapításokkal dolgoztak, amelyek vagy kimutathatóan hamisak, vagy legalább is minden valószínűséget nélkülöznek. — Biztos névfejtést mi sem adhatunk. Adhatunk azonban olyant, amelyik az eddigieknél nagyobb valószínűséggel bír, mert filológiai és történelmi prémisszái szilárdabbak.

A római császárkor görög-latin névformáiról. Két jelenség van, amely csakis a római császárkor idején jelentkezik a Tisza-elnevezések-

³⁸ Melich J., Szláv jövevényszavaink I/2, Bp. 1905, 62; ugyanó, Über slav. Flussnamen fremden Ursprungs: Zeitschr. f. slav. Philol. IX. 1932, 92.

³⁹ Moór E.: Bolgártörökök és szlávok..., Szeged 1930, 23. k.; ugyanó: Ungarische Jahrbücher VI (1927) 444.

⁴⁰ D. Detschew, Charakteristik der thrakischen Sprache, Sofia 1952, 92 kk.

⁴¹ Kniezsa I.: Ungarische Jahrbücher XXIII (1943) 192; Moór E. a 39. jegyzetben idézett helyeken.

ben. Az egyik a *Par-* szókezdet, a másik az *-sc-*, *-sk-* mássalhangzó-csoport.

A római hódítók a Tisza vidékét kelta nyelvű népektől lakott vidékeken keresztül közelítették meg.⁴² A Tiszával kapcsolatos földrajzi neveket így eleinte keltásított formában hallhatták, s az egyszer ilyen alakban megtanult elnevezések végleges polgárjogot nyerhettek a görög-római irodalomban. Az *-sk-* képző rendkívül gyakori, tipikus nyelvi jelenség a keltáknál; ennek alkalmazásával keltásíthatták a Tisza nevének és származékainak más nyelvekben *-k-* hang nélkül ejtett formáját. Hogy e feltevésünk nem önkényes okoskodás, azt mutatja a Temes ókori nevének a sorsa. Ez HERODOTOSnál (a kelta vándorlás és a római hódítás előtt) *Tibisis*; a római birodalom összeomlása után *Tiphesas*, *Tibisia*, *Timeses*; addig azonban, míg a római impérium kora tart, az *-sk-*, *-sc-* képzős *Tibiskos* név használatos az antik irodalomban a folyóra,⁴³ *Tibiscum* a mellette fekvő városra vonatkozóan.⁴⁴

A rómaiakat egy-egy vidék földrajzából minden egyebet messze megelőzően a lakott helyek, települések nevei érdekelték. Jellemző ebből a szempontból az itinerarium műfajának virágzása, amely az egész birodalom, sőt néha az egész lakott világ leírásának az igényével lép fel, s közben települések százainak, ezreinek a felsorolása mellett csak elenyészően kevés hegy- és vízrajzi nevet említ. Jellemző az is, hogy pl. a dunai provinciákra vonatkozó kútfőkből mennyiszerte több település nevét tudjuk meg, mint más földrajzi fogalomét.⁴⁵ Ebből az egyoldalúan lakott helyekre irányuló érdeklődésből fakadhatott, hogy a római hódítók előbb annak a városnak a nevét jegyezték meg, ahol először láthatták a Tiszát, mint önálló (a Marostól különböző) folyót, s aztán a már megismert városnév, *Partiskon* ~ *Partiscum* mintájára ejtették a folyóelnevezést is (*Parthiscus*, *Par[th]isos*).

Az egyszer közkeletűvé vált, az antik irodalmi nyelvben mélyen meggyökerezett *Par-* kezdetű s esetenként *-sk-*, *-sc-* affixumot tartalmazó hybrid folyónévalak mindaddig tartotta magát, míg a Tisza a mediterrán civilizáció mindennapos horizontján belül esvén, az irodalom és a beszélt nyelv a megszokott nevet szakadatlanul használta. Mihelyt Dacia, majd Pannonia elveszett az impérium számára s aztán a hun hódítás nyomán a bizánci birodalom határa a Dunától délre szorult vissza, a Tisza távoli, ritkán említett folyóvá lett a görög-római világ számára; az egykor meggyökeresedett név kikopott a közhasználatból s így PRISKOS nem a feledésbe merült császárkori névvel, hanem a folyó mellett lakó barbárok ajkáról hallott elnevezéssel jelölte folyónkat, amelyben *Par-* szókezdetnek és *-sk-* affixumnak többé nem volt nyoma (*Tisas*).

⁴² Itt főleg a Tisza-torkolatnál élő és a rómaiakkal hosszú ideig harcban álló *skordiskosok* kelta nyelvű népére utalunk.

⁴³ Vö. feljebb 29. jegyz. — Még ha Herodotos *Tibisise* nem is biztosan azonosítható a Temessel, maga a *Tibisis* név nyelvészetiileg akkor sem szigetelhető el a Temes-elnevezésektől.

⁴⁴ Lásd feljebb 5. jegyz.

⁴⁵ Pichler, id. m. 20 k.

Ha a császárkori *Par-* kezdetű folyónév a városnév analógiájára került a görög-római forrásokba, honnan keletkezett maga a városnév? Dacia egyik legnagyobb városa Porolissum, ill. civitas Paralisensium nevet viseli.⁴⁶ Minthogy *Lis(s)os* és néhány hasonló tövű szó önálló névként (folyóelnevezésként is!) ismeretes trák nyelvterületen,⁴⁷ több mint valószínű, hogy *Para-* előtaggal a trák-dák nyelv városnevet képzett⁴⁸ valamilyen hozzácsatolt másik elnevezésből (folyóéból is!). R hang környezetében az *a* magánhangzó lekopása közkeletű jelenség a trákban.⁴⁹ Ezek szerint *Partiskon* (< **Paratiskon*) olyan dák összetett szónak fogható fel, amelynek első fele a *Para* városnévképző előtag, második fele pedig a Tisza folyó neve.

Hipotézis a folyónév szkíta eredetéről. Most már csak egy kérdésre kell választ adnunk: honnan való folyónk valódi (nem a császárkori görög-római irodalomban, hanem a tiszaparti barbárok nyelvében élő) elnevezése, az a név, amelyiket, mint *Ti-*szótaggal kezdődőt, PTOLEMAIOS a Temes *Tibiskos* nevével feltehetőleg összezerélt?

Hogy a kimmerek iráni nyelvű nomád népe a délorosz steppéről eljutott-e a Tisza partjáiig, az erősen vitatott.⁵⁰ Szilárdabban tartja magát az a tétel, hogy a kimmereket követő nomád hullám, a szkítáké elérte hazánk területét is. Ennek archeológiai nyoma, hogy a VII—VI. század fordulója utáni lelőhelyeinken olyan régészeti anyag kerül elő, amelynek kapcsolata van a szkíták törzssországaiban, Dél-Oroszországban, Ukrajnában feltárt leletekkel.⁵¹ Emellett az agathyrsosok Erdélyt és Tiszántúlt lakó népéről olyanként emlékezik meg az antik irodalom, mint amelynek valahogy köze volt a szkítasághoz, sőt HERODOTOS (persze kicsit zavaros) elbeszélése még távolabb nyugaton, a venetek szomszédságában is tud „méd”, tehát iráni eredetű lakosságról, a sigynnakról.⁵² Végül nyelvi tények sora az agathyrsosoknak a szkítákkal való valamiféle kapcsolata mellett szól.⁵³ A nyelvészet területén a legdön-

⁴⁶ CIL III 2866.

⁴⁷ Herodotos VII 108—109; Eustath. ad Dionys. Perieg. 538; vö. Ovid., Ex Ponto I 5, 21.

⁴⁸ Azt a kérdést, hogy ez az előtag a trák helynevek hosszú sorában második összetételi tagként fellépő *-para*, *-pera*, *-paros* szóval azonos-e (Tomaschek, id. m. 63: „Marktort, Dorf”), vagy nem (N. Jokl, Thraker, Sprache: M. Ebert, Reallex. d. Vorgesch. XIII 289: „Gang, Durchgang”), itt nem dönthetjük el (vö. D. Detschew, Die thrakischen Sprachreste, Wien 1957, 375).

⁴⁹ D. Detschew, Charakteristik der thrakischen Sprache, Sofia 1952, 102; P. Kretschmer, Einleitung in d. Gesch. d. griech. Sprache 228: *Sparadokos* > *Spartakos*, *Spartacus*, stb.

⁵⁰ J. Harmatta: Archaeologiai Értesítő 1946—1948, 79 kk.; L. A. Jeljnycikij: Szovjet régészeti tanulmányok, Bp. 1951. 153. kk.

⁵¹ Ilyen lelőhelyek térképét adják N. Fettich: M. Rostowzew, Skythien u. d. Bosphoros, Berlin 1931, p. 495; M. v. Roska: Eurasia Septentrionalis Antiqua XI (1937) 169; ugyanó, Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum I, Kolozsvár 1942, 353. Lásd még Bottyán Á., Szkíták a magyar Alföldön, Bp. 1955 (rotaprint kiadvány).

⁵² Her. V 9.

⁵³ Az agathyrsos kérdés rendkívül kiterjedt irodalmához vö. Ščerbakivskyj, Zur Agathyrsenfrage: Eurasia Septentrionalis Antiqua IX (1934) 209—213. Egyelőre semmi sem látszik döntően ellentmondani annak a feltevésnek, amely ma a leg-

több érv az iráni szkíták magyarországi tartózkodása mellett a Duna *Danubios* neve, amely ugyanannak az óiráni *dānu-* (vö. oszét *dōn* 'folyó') szónak a származéka lehet, mint a szkíták törzsszorgájában a *Don* (*Tanais*), a *Dnyeper* (*Danapris*) és a *Dnyeszter* (*Danastius*) elnevezése.⁵⁴

Ha a keletről jött s így nyugat felé feltehetőleg egyre kisebb létszámban megtelepedett szkítaság adta a Duna nevét, úgy történelmileg semmi sem szólhat az ellen a feltevés ellen, hogy a keletebbre eső Tisza neve is szkítából származhat. Sőt néhány adat még valószínűbbé teszi ezt a feltevést. A Dunának az alsó szakaszát a trák *Istros* névvel jelölték s csak felsőbb részét az iráni eredetű *Danubios* szóval.⁵⁵ Pontos analógia ehhez a jelenséghez, hogy a Tisza alsó szakaszát (a Maros-torkolattól délre) a Maros néven emlegették s a Tisza önálló neve eredetileg csak a felsőbb szakaszhoz tapadó elnevezés lehetett. S éppen a Tisza eme felső szakasza környékén kerültek elő a legkarakterisztikusabb szkíta emlékek (pl. a tápiószentmártoni és a zöldhalompusztai arany-szarvasok) és e tájon a legsűrűbbek a délorosz kapcsolatú lelőhelyek, míg a Marostól délre jóformán hiányoznak.⁵⁶

Van egy indoeurópai **teq-* tő 'fut, siet, folyik' feltehető alapjelentéssel.⁵⁷ Ennek óiráni megfelelője *tak-*, amiből több 'folyó' jelentésű szó ered.⁵⁸ Innen való a nomád steppei irániak (kimmerek, szkíták, szarmaták, alánok) valamelyik ágának késői leszármazottainál, a mai oszétoknál a *tājin*, *tājun*, 'triefen, quellen' jelentésű ige is⁵⁹. (j iráni nyelvészeti írásokban *dz* hangot jelöl). A tény, hogy a tő az óirániiban és az oszétban egyként megvan folyó víz jelölésére, feltétlenül indokoltá teszi azt a következtetést, hogy a szkítában is megvolt azonos jelentéssel.⁶⁰

A tő véghangzója az óirániiban a ragozás során többnyire palatalizálódott,⁶¹ az oszétban *j* (ejtsd *dz*) hangalakot mutat, s ugyanez szere-

általánosabban elterjedt, hogy az agathyrsosok egy vékony szkíta (uralkodó) rétegéből s egy trák nyelvű alaplakosságból álló nép voltak; így C. Patsch, *Die Völkerschaft der Agathyrsen*: Akad. Wien, Phil.-hist. Kl., Anzeiger LXII, 1925, 69—77; Alföldi A., *Keletmagyarország a római korban: Magyarok és románok* (A Magyar Történettudományi Intézet évkönyve, Bp., 1943) I 5; e nézet ellen legújabban S. Atanacković (Agatirsi: Рад Войвожанских Музеја III., 1954, 75—79), aki azonban a nyelvészeti érveket nem cáfolja meggyőzően, s így felfogását nem érezhetjük teljesen megalapozottnak.

⁵⁴ P. Kretschmer, *Zum Balkan-Skythischen*: Glotta XXIV (1936) 1 k.

⁵⁵ Vö. Ptol. geogr. III 8, 1—3.

⁵⁶ Lásd feljebb 51. jegyz. Hozzá Fettich N., *A zöldhalompusztai szkíta lelet*, Bp. 1928.

⁵⁷ A. Walde—J. Pokorny, *Vergleichendes Wörterbuch d. indogerm. Sprachen I*, Berlin—Leipzig 1930, 715 k.

⁵⁸ C. Bartholomae, *Altiranisches Wörterbuch*, Strassburg 1904, 624, 626, 629.

⁵⁹ W. Miller, *Die Sprache der Osseten* (W. Geiger—E. Kuhn, Grundriss d. iranischen Philologie I. Anhang), Strassburg 1903, 56; vö. H. Hübschmann, *Etymol. u. Lautlehre d. osset. Sprache*, Strassburg 1887, 57. — *Tājin* keleti, *tājun* nyugati oszét variáns.

⁶⁰ Ennyit határozottan leszögezhetünk, bármennyire kevés és bizonytalan ismeretünk a szkíták nyelvéről (vö. M. Vasmer, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze d. Slaven I*, *Die Iranier in Südrussland*, Leipzig 1923; ugyanő: *Ebert, Reallex. d. Vorgesch. XII*, Berlin 1928, 236—251).

pel pl. az ige *saka* származékában is: *ttājā* 'folyó'.⁶² Ezek szerint feltehető, hogy a szkíta is *j* (*dz*) konzonánst ejtett a *tő* végén éspedig valószínűleg majdnem *z*-nek hangzóan, mint ahogy az oszét *j* cseng.⁶³

A *tő* magánhangzójának *i*-vé fejlődését is feltételezhetjük a következő tények alapján. Elvéve már a középperzsában is akad példa⁶⁴ az *a* > *i* hangfejlődésre, az újperzsában pedig az esetek hosszú sorában áll *i* az óperzsa *a* helyén affrikáták előtt,⁶⁵ szkítában esetleg korábban következett be ilyen fejlődés. — Az óiráni *pak-* 'főzni' oszét megfelelője *ficun*, *fjčjn*.⁶⁶ — A *šigni tīj-* nőnemű participiumban éppen a mi ige-tővünk magánhangzója *i*.⁶⁷

A — fentiek szerint joggal feltételezhető — szkíta **tij-* *tő* az iráni *-ah* képzővel⁶⁸ 'folyó' jelentésű főnevet adhatott, s így keletkezhetett a mai Tisza név őse. A szkíta **tijah* szót a szkítákkal előbb (agathyrsos néven) szimbiozisban élő, majd a viszonylag kis létszámú szkítaság beolvasztása után *dák* néven szereplő trák nyelvű lakosság vehette át mégpedig (a szóvégi *h* lekopása és a *z*-hez közelálló *dz* hang *z*-ként ejtése nyomán) **Tiza* hangalakban. Ámde a trák nyelvekben rendkívül nagy számú olyan nevet ismerünk, amelyben a görög-latin írás hol *s*, hol *z* betűt ad.⁶⁹ Ez arra vall, hogy a zöngés *z* és a zöngétlen *s* váltokozása szokott jelenség volt a trákban.⁷⁰ Ennek eredményeképpen léphetett fel a *dák*ok nyelvében a szkítából átvett **Tiza* mellett egy **Tisa* hangalakú név is.

Ez a **Tisa* (ejtsd Tisza) szó⁷¹ a folyónk partján évszázadok során egymást váltó népek legtöbbszörének a nyelvében folyónévként jól beleilleszkezhett s így változatlanul használhatták iráni (szarmata-jazig, alán), török (hun-bolgár, avar) és szláv nyelvű népek,⁷² míg nem a szlávoktól a honfoglaló magyarság is átvette. — A keleti germánok (vándalok, gepidák, gótok) nyelvében, mint IORDANES szövege mutatja, germánosított formát nyerhetett az ősi névalak. (Kérdéses, vajon ez történt-e a nyugati germán nyelvet beszélő longobardoknál is.) — A frank és szász költők VIII—IX. századi verseiben már azzal a megnyújtott

⁶¹ Bartholomae, id. h.

⁶² St. Konow, Khotansakische Grammatik 35.

⁶³ W. Miller, id. m. 4.

⁶⁴ C. Salemann, Mittelpersisch: Geiger—Kuhn, Grundriss d. iran. Philol. I/1, Strassburg 1901, 271.

⁶⁵ H. Hübschmann, Persische Studien, Strassburg 1895, 128.

⁶⁶ W. Miller, id. m. 18; Bartholomae, id. m. 819.

⁶⁷ Geiger (—Kuhn), Grundriss d. iran. Philol. I/2, Strassburg 1901, 313.

⁶⁸ H. Reichelt, Awestisches Elementarbuch, Heidelberg 1909, 149 k.

⁶⁹ Dizo ~ Diso, Bizanthe ~ *Bisanthe* és még számos példa: Tomaschek, id. m. passim.

⁷⁰ Vö. Detschew, Charakteristik d. thr. Spr. 78; P. Kretschmer, Einleit. in d. Gesch. d. gr. Spr. 229 k.

⁷¹ Az itt következő bekezdéshez lásd Melich J. feljebb (22, 37. jegyz.) idézett munkáit és saját korrekcióinkat a Melich-féle tétélekhez.

⁷² Nem feladatunk azzal foglalkozni, minő szlávtság élhetett a honfoglaláskor a Tiszánál. Vö. mindenesetre E. Moór, Die slav. Ortsnamen der Theisesebene: Zeitschr. f. Ortsnamenforsch. VI (1930) 3 kk., 103 kk.; Századok LXXIX/LXXX (1945—1946) 205 kk.

(hosszú *i*-t mutató) tőszótaggal szerepel a folyónév, amely a későbbi német Tisza-elnevezések fejlődésének kiinduló pontjául szolgált.⁷³ — Vagy a szlávoktól, vagy a magyaroktól vették a folyónév máig használatos *Tisā* alakját a románok. — A magyarban pedig a Tisza forma mellett már a középkortól kezdve kimutatható és máig is él egy nyelvjárási *Tica* ~ *Tice* mellékalak s ennek első emléke a BIBORBANSZÜLETETT KONSTANTINNAI szereplő *Titza* elnevezés.

A barbár névformát a gót anyanyelvű IORDANES, a bolgár Omurtag kán vésnöke s a frank és szász anyanyelvű szerzők minden latinositás vagy görögösítés kísérlete nélkül az eredeti hangalakban (*Tisia*, *Tiza*, *Tissa*) adják vissza. Ugyanígy tesz a BIBORBANSZÜLETETT császár is, akinek célja szemelláthatóan fiát a valóságnak mindenben megfelelően tájékoztatni a bizánci diplomácia által felhasználható barbárok viszonyairól⁷⁴ (feltehetőleg ezért nem erőltet mindenáron görögösítést a magyarból vett *Titza* névre). — Másképp járnak el a korábbi bizánci írók, akik a klasszikus nyelvérzék hatására a folyónevet mindenáron hímnemű végződéssel látják el: vagy *-as*⁷⁵ vagy *-os*⁷⁶ végű főnevet csinálnak az *-a* végű barbár nyelvi alakból (*Tisas*, *Tissos*).

⁷³ Ófelnémet * *Tisa* (Moór, Bolgártörökök és szlávok... 23) > középfelnémet *Tise* > régi újfelnémet *Teisse* ~ *T(h)eyse* > mai *T(h)eiss*.

⁷⁴ Vö. Bíborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása... kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gy., Bp. 1950, 3, 5.

⁷⁵ Vö. pl. az észak-itáliai Addua folyó *Aduas* görögösítését: Strabon IV 6, 6, p. 204.

⁷⁶ Vö. pl. a szkíta *Porata* folyónév *Pyretos* görögösítését: Herod. IV 48.

TESTRÉSZNEVEKBŐL ALAKULT MÉRTÉKNEVEINK TÖRTÉNETE

VELCSOV MÁRTONNÉ

II. ÖL¹

A szó jelentései

Ösi, finnugor eredetű mértéknevünk az *arasz* mellett az *öl* is. A testrésznevekből alakult mértékneveknek abba a csoportjába tartozik, amelyeknek még kimutatható nyelvünkben is eredetibb konkrét jelentése.

A NySz. az *öl*-nek következő jelentéseit különbözteti meg: 1. 'sinus, gremium, Schoss'; 2. 'ulna, Klafter'. Van azonban a szónak még egy főjelentése, amely a nyelvi adatok alapján világosan elkülönül, sőt — mint majd látni fogjuk — alapul szolgál a másik két jelentés létrejöttéhez is. A NySz. kérdéses helyén, az első pont alatt felsorolt adatok között találjuk a következő példákat: „Boczata magat ewlebe: misit se inter brachia ejus (EhrC. 132)”: „Alig érik ölökkal hárman által: terni vix eam arborem circumplectuntur. PPBI.” (NySz. II, 1171). Az előbbi adat magyar szövege alapján valóban helyénvalónak találjuk a jelentésmeghatározást, de a latin szövegből kiderül, hogy a 'két (ölelésre kiterjesztett) kar' fordítására szolgál az *öl* szó. A PPBI.-ből vett adat pedig önmagában is mutatja, hogy annak az *öl*-nek, amellyel nem tudják körülfogni a fát, jelentése: 'kiterjesztett karok'.

Az itt látott három főjelentés köré csoportosíthatjuk a szóra vonatkozó adatokat.

1. A 'Schoss' és 'Klafter' jelentésre kb. egykorúak az adataink. 'Schoss' jelentésben a szó először a Königsbergi Töredékben fordul elő: *vleben*.

'Klafter' jelentésben, mértéknévként a Schlägli Hortuláriumban (XV. sz. eleje) találjuk meg először: „cubitus mensura — *ewl*” (vö. SZAMOTA: A Schlägli magyar szójegyzék 94).

Kódexeink a szónak általában 'Schoss' jelentését őrzik, pl. „Vram yo ihus xpus Elew iſtennek zent fya. kerlek tegedeth az nagy keſſerwſegeerth az nagy banadyaerth kyt uallä te zent anyad en azzo nyom zyz maria. mykoron the zent zyuedeth ymmar meg haluan lata

¹ Az első közleményt lásd: Néprajz és Nyelvtudomány II, 49.

chuczaua! meg nythny. Es mykoron tegedeth haluan ew zenth ewleben foga.” (GömK. 13). „... mykoron te meg halal, es mynden tagydua! az te zerelmes anyadnak zyz marianak ewleben fekuel meg haluan” (GömK. 25). „Aldoth legyen te zent ewled bodog zyz maria kyben xpujt nyogotad” (GömK. 41—2); (l. még LOSONCZI: Az ő-zés története c. tanulmányának az *öl* szóra vonatkozó adatait).

Régi szótárszerzőink többnyire csak a mérték jelentést jegyzik fel szótáraikba. *Calepinus* (1585) az *ulna* szót fordítja *öl*-lel: „vlna — *ól*” (vö. MELICH: *Calepinus* szótára 331). SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS latin—magyar szójegyzékében (1590) a mértékneveket tartalmazó fejezetben szerepel, tehát ugyanott, ahol az *arasz* is: „Orgia — *Egy ól*” (vö. MELICH: Szikszai Fabricius Balázs latin—magyar szójegyzéke 53). VERANCSICS ötnyelvű szótára (1595) is az ‘ulna’ jelentést ismeri. SZENCZI MOLNÁR ALBERT is a mérték jelentést jegyzi fel szótárába (1604): „Orgia: egy *ól* vagy hat lábnyomni mértec”; SÁNDOR ISTVÁN: Toldalék a magyar-deák szökönyvhöz című munkája szintén ebben a jelentésben ismeri a szót (vö. NySz. II, 1172).

Régi szótárainknak egy másik csoportja azt mutatja, hogy a szótárszerzők az *öl* ‘Klafter’ szó családjába tartozónak érezték az *ölel*, *ölelés* származékokat, sőt sokszor idekapcsolták a ‘Schoss’ jelentést is. A ‘Klafter’ és a ‘Schoss’ jelentésű *öl* összetartozásának tudata legszembe-tűnőbb BARÓTI SZABÓ DÁVID Kisded Szótárában (1792). A jelentések elkülönítésére a legkevésbé sem törekszik BARÓTI, ez kitetszik a felsorolt kifejezések következtelen sorrendjéből: „*Öl*: Egy *öl-széna*. *Ölembe* vezzem. *Ölembe* kéredzik, v. kéredzkedik, a’ gyermek. Egy-két *ölnyi*. — *Ölelő* kezekkel fogadta. *Ölelkezni*. *Ölelni*. *Ölelgetni*. *Meg-öfzveölkeztek*.” (i. m. 284). PÁRIZ PÁPAI szótára BOD féle változatának 1801-ből való kiadása is a mértéknév *öl*-lel együtt említi az *ölel* származékot: „Ulna, ae: f. l. *Öl*. Item. Réf, Sing... *Amplecti ulnis ambabus: Meg-ölelni*.” .PPB. I, 652). A szótár magyar—latin kötetében is van *öl* ‘Klafter’, *ölelem*, *ölelés* címszó, de e szók összetartozása ezen a helyen nem derül ki.

2. Az *öl* jelentéstörténetének vizsgálatában igen fontos MÁRTON JÓZSEF latin—magyar—német szótára (1818). Feljegyzi ugyanis az *ulna* címszónál az *öl* legeredetibb, legkonkrétabb jelentését: „Ulna, ae, f. l. *könyök*... 2/*öl*, *kiterjesztett karok*; die außgestrecten Arme. *Ulnis amplecti*, Ovid. *megölelni*; *umarmen*” (i. m. II, 1613). (Eszerint az *ölel* igét ő is a ‘kiterjesztett karok’ jelentésű *öl* alapszó származékának érzi.)

Az *öl* tehát a *kiterjesztett két kar* külön neve volt először (ehhez ld. még BEKE: Nyr. LXXII, 130). Erre az eredetibb jelentésre utal MARÓTHI GYÖRGY is *Arithmetica*¹-jában (1743). Az *öl* mértéknév szerepének kialakulását a következőképpen magyarázza meg: „& 192. Más Országokon majd mindenféle Mester-Emberek, mikor mérnek, *Láb*’ számra, *Új*’ számra, és ha nagyot kell mérni, *ól* számra szólának. Mellyre nézve ezeket illő a’ Számvetőnek érteni.

Egy *ól*, (mellyet Németül *Klafter*-nek hívnak; Deákul *Orgya*); téjszen pontban három fingeret. *ól*nek pedig azért hívják, mert ennek hosszja olyan forma, mint egy jó magas embernek

az öle, mikor kezeit kétfelé egyenesen kiterjeszti; (Ez utóbbi az én kiemelésem) mellyel mindenkor meg-egyez az embernek magassága. És így ugyan jó szál ember, és ritka, a' kinek egy öl a' magassága." (i. m. 357, Az őlkre, LÁBakra, és Ujjakra való Számvetésről című fejezet). MARÓTHI nyelvében az *öl* még a kiterjesztett kezeket is jelenti. Ismeri a szó mérték jelentését is, s mivel tudja az eredetét, világosan érzi annak az új jelentéstartalommal való összefüggését. Szómagyarázó kedvéről és érzékéről tesz bizonyosságot az imént idézett fejtegetés, amelyet Arithmetikájában a „számvetők” számára szükségesnek tartott feljegyezni. (Ugyanígy találjuk ezt a mű későbbi, bővített kiadásai-ban is.)

Az *öl* szónak ennél a legkonkrétabb jelentésénél emlitem meg az OklSz.-nak az *öl* szóra vonatkozó első adatát is 1460-ból. Ez az adat az *öln*ek mértéknév szerepét mutatja ugyan, de a latin szövegből a szó eredeti testrész jelentésének ismerete érezhető: „Singulam vnam extensionem brachiorum feni wlgariter egeg wl zenath extorsissent (OL.D. 31755)” (OklSz. 723).

3. Ebből a 'két kiterjesztett kar' jelentésből alakult ki az *öl* szó ma is ismert s régi nyelvünkben igen gyakran használt mérték jelentése. E jelentésbővülés oka minden bizonnyal az volt, hogy a két karal jól meg lehet mérni valaminek a szélességét, magasságát, a behajlított karokkal fa kerületét stb. Nagyobb méretű dolgok mérésére alkalmas, a vele mért, nagyjából állandó hosszúság viszonyítható más mértékekhez, velük összevethető. Rendszeren a láb mértéknévvel osztják kisebb egységekre. SZENCZI MOLNÁR ALBERT is említi, hogy az „Orgia: egy *öl* vagy hat lábnyomni mertec.” (MAL., vö. NySz. II, 1172). MARÓTHI fentebb már idézett művében szintén utal erre: „Egy Láb ... téjszen pontban fél Singet. És így egy Láb, egy *öln*ek hatod-réjze.” Majd ezt írja: „Ezek szérént azért minden Láb téjszen 12 Ujjat; minden *öl* 6 Lábát, vagy 72 Ujjat.” (MARÓTHI: Arithmetica¹ 357). Hogy még ma is ismert az *öl* mértékegységnek lábokban való kifejezése, arról bizonyosságot tesz a SzamSz., melyben a következőket találjuk: „*öl* ... , hat lábnyi (1,896 méternyi) hossz mérték.” (SzamSz. II, 196). CzF. szerint ez az ún. bécsi *öl*, melyben „hat láb, és a lábban tizenkét hüvelyk van.” (vö. CzF. IV, 1165). Van emellett magyar *öl* is, amely csak öt láb, a MTSz. Háromszék meggyéből jegyezte fel: „magyar *öl*: öt láb.” (MTSz. II, 35).

Az *öl* testrésznéből alakult mértéknevet fokozatosan kiszorították a használatból újabb mértékneveink, mert hiszen magának a mérésnek ez a módja is kiveszöben van. Mutatja ezt az is, hogy tájszótáraink is többnyire már méterben határozzák meg az *öl* nagyságát.

Múlt századi irodalmi nyelvünkben azonban még gyakran szerepel a mérték jelentésű *öl* szó. JÓKAI különösen szereti, szemléltetésre igen gyakran használja, talán leggyakrabban régi mértéknevezéseink közül. Pl. „A városon egy szép patak foly végig, két *öl* széles, fél *öl* mély.” (Jókai M. Művei, cent. kiad. XVIII: Fekete gyém. II, 37); „A szörnyeteg (t. i. az ós szarvorrú) három *öl* hosszú, s az orrán két rendbeli három láb magas túlköt visel; az neki fegyver, ásó és kapa”. (i. m. I, 7; vö. még uo.

II, 99; II, 100); „A pálya közepén már mind elhagyták *egy öllel* a hozzájuk közelebb jövőket, s szoroson egymás mellé férközve vágattak a zászló felé.” (Jókai M. Művei, cent. kiad. IV: Egy magyar nábob, I, 123).

MIKSZÁTH is szívesen használja, pl. „No hát csinálj nekem, Matyej György, egy diófa koporsót, *másfél öl széleset, másfél öl magasat.*” (Mikszáth K. Művei., Révai kiadás, XIV. kötet: Beszterce ostroma 212).

Nyelvjárásainknak ma is eleven mértékelnevezése az *öl*. CSÜRY a SzamSz.-ban igen finom különbségeket téve felsorolja az illető nyelvjárásban élő jelentéseket: „*öl*. 1. 'a két széttárt kar hosszának megfelelő hosszúság'. (Ilyen öllel méri pl. a cigányasszony a sajátkészítésű szóttos madzagot, a csempész a dohányfonadékot stb.). 2. hat lábnyi (1,896 méternyi) hosszúság. 3. 'klafter' (köbmérték) ... 4. '1,896 m térmérték'. 5. 'a fölfelé görbített két karba férő mennyiség'” stb. (SzamSz. II, 196).

Az OrmSz.-ban a szó első jelentéseként ezt találjuk: „'a két karral átölelhető mennyiség'”, második jelentésként: '1,89 m' (t. i. nagyjából megfelel két kiterjesztett férfikar hosszúságának a közbenső törzsszélességgel)” (vö. OrmSz. 416).

A SzegSz.-ban is megtaláljuk az *öl* hosszúságú jelentését. BÁLINT SÁNDOR szerint az öregek még ma is mérnek öllel: „*öl* ... 'régie mértékegység, egy középtermetű ember kiterjesztett karjainak hosszúsága, mintegy 189 cm.' Öregek még ma is mérnek így a méter helyett. A *vejem tanyájának öt öl a hossza.*” (i. m. II, 237).

Nyilvánvaló a fentiekből, hogy az *öl* mint mértéknév igen régen hosszúságú egységévé vált. Annyira, hogy *öl* hosszúságú falécről, mérőlécről is tudunk viszonylag korai adatok alapján. E mérőlécnek az volt a szerepe, hogy a mérést pontosabbá tegye, hiszen az emberi *öl* hossza egyénenként változó. Ilyen mérő rúdról tesz említést COMENIUS is: „A mérőknek mertéki ezec: lépés *öl*, *tíz lábni mérő rúd* (Com: Jan. 165)” (vö. NySz. II, 501). HALLER JÁNOS Hármaskönyvében szintén említ egy ilyen mérésre szolgáló pálcát, ahogyan ő nevezi: *öl-pálcát*: „A melly ember mértéket és erszenyt visel kezében, és *öl páltzát*, az a kereskedő embereket tanította, hogy az igaz mérték mellől el ne állyanak (Hall.: HHist. II, 340)” (vö. NySz. II, 1172). Maga az elnevezés mutatja, hogy ez a mérőléc *ölnyi* hosszú volt.

CzF. is tud ilyenről, az *öl* 6. jelentésének ezt jegyzi fel: „*Öl* ... Jelenti azon póznát, fából vagy vasból, mely ezen nemű mértéknek megfelelő eszköze, s rendszeren lábakra és hüvelyekre van osztva.” (CzF. IV, 1166).

FAZEKAS a *Ludas Matyi* II. levonásában pedig *zsebbeli* (nyilván összehajtható) *ölmérőről* ír: „Elfordul onnan (t. i. Matyi), veszen egy félkézi szekercét, *zsebbeli ölmérőt*, s plajbászt ...”.

Ez az *ölnyi* (= hat lábnyi) hosszú, *öl* nevet viselő mérőrúd helyenként még ma is használatos. A SzegSz.-ban ezt olvashatjuk az *öl* főnév második jelentéseként: „'1 *öl* hosszúságú lécs, amely sukokra (lábakra) van beosztva.' Különösen szalmavásárlásnál élnek vele” (i. m. II, 237). (Ugyanebben a nyelvjárásban az *öl* alapszó *öles* származékának is megvan az imént látott jelentése, bár e két, lényegében azonos jelentésű szó között az alaki különbség, az *öles* származék képzett volta némi jelen-

tésbéli specializálódást eredményezett: „öles... 2. fn. 'ölnyi hosszú, hat sukra felosztott faléc, a kötélgyártó mérőeszköze'” (SzegSz. II, 237; az utóbbi az én kiemelésem). Az öles, amely ugyanúgy ölnyi hosszú, ugyancsak sukokra van beosztva, mint a fentebb már említett öl nevű mérőléc, már csak a kötélgyártók nyelvében jelent mérőeszközt.)

Az öl szó fenti jelentése testrésznévről élettelen tárgyra történő névátvitellel keletkezett, de nem oly közvetlen képzettársulás alapján, mint amelyet pl. az *asztalláb* esetében tapasztalunk. A 'két kiterjesztett kar'-t jelentő öl testrésznév előbb mértéknév jelentésűvé vált, majd a mérésre kiterjesztett két kart helyettesítő mérőrúd, -léc neve is az öl vagy -s képzős származéka lett.

A hossz mérték¹ jelentésből kifejlődött a szó tér- és köbmérték jelentése is. Erről is tesz említést MARÓTHI: „§ 193. De a' *Kő-mívesek*, mikor ől' számra alkujsznak a' Gazdával, nem így értik az ől' számot, hogy csak a' hosszját értenék a' Falnak; hanem mikor egy őlt mondanak, olyan falt értenek, a'mellynek mind hosszja, mind magassága egy-egy ől. És ezt hívják *Quadrát őlnek*: minémű lenne egy olyan *Asztal*, a'mellynek széle hosszja három-három *Sing-*

Hány Quadrát ől legyen már valamelly Fal? így kell felvetni: Mérd meg a' Falnak egész hosszját, hány öl? Mérd-meg a' magasságát is a' fundamentomtól fogva. E' két számot fokszorozd egymással. A' *Factum* léfzen a' *Quadrat-őlöknek* száma.

P. o. Ha a' falnak hosszja 7 öl, a' magassága 3 öl; téfzen az egész fal 21 *Quadrat-ölt*.

Ha a' hosszja 11 öl; a' magassága 4 öl, téfzen a' fal 4-szer 11, az-az, 44 *Quadrat-ölt*. 's a' t.' (MARÓTHI: *Arithmetica*¹ 358, a fentebb már idézett fejezet. A későbbi kiadásokban ugyanígy.)

CzF. is feljegyezi a szónak itt látott jelentéseit: „*Négyszögü öl*, oly négyszögü tér, melynek minden oldala egy ölnyi; *kőb- v. küb-öl*, oly tömeg, melynek széle, hossza és magassága egy ölnyi.” (CzF. IV, 1165).

Az öl szónak terület- és köbmérték egységként való használata azonban nem volt egységes, maga a mérték attól is függött, hogy minek a mérésére alkalmazták. Ugyancsak CzF. írja erről a következőket: „A halmoztestek hoszmérésénél különféleképp alkalmaztatik, pl. *egy öl széna*, *szalma*, a széna vagy szalma kazalból hosszában kivágott egy ölnyi rész, tekintet nélkül a kazal magasságára, vagy szélességére, miért ez határozatlan mennyiségü mérték; *egy öl fa*, melynek hossza és magassága egy, de mélysége rendszerént csak fél öl; *erdei öl*, mely a rendes hat lábnyi magasságnál egy vagy két lábbal több.” (CzF. IV, 1165).

A XIX. századi irodalmi nyelvben elevenek még szavunknak minden egyéb jelző nélkül is ezek az utóbbi jelentései. JÓKAI, de sok más írónk is használja az öl főnevet ilyen értelemben. Pl. „Nekem megmutatta az épület nagy tervét, amit saját költségén készítettett a főváros számára. Az egész *negyvenötezer ölet* fog elfoglalni.

¹ A hossz mérték jelentés régiségét mutatja, hogy e jelentésben földrajzi névként is előfordul: *Százölhosszi* dülőnevet említ Szerdahelyen az OrmSz. (499. l).

— Bone Deus! De hát mire lesz az a nagy épület?” (JÓKAI: Ráby M. 239; Szépirod. Kkiadó 1956).

A népnyelvben ez a jelentése szintén megvan a szónak, bár ebben az értelemben a *kvadrátöl* vagy *négyszögöl* összetétel gyakoribb (vö. SzegSz. I, 863). Az Ormányságban erre a fogalomra a *saroköl* szó a használtabb kifejezés (vö. OrmSz. 471).

4. A 'sinus, gremium, Schoss' jelentésű *öl* szót — HARMATTÁVAL ellentétben¹ egy eredetűnek tartom az imént felsorolt jelentésárnyalatokat mutató 'két kar' > 'mérték' jelentésű *öl* szavunkkal (amint ezt már a bevezetésben is említettem). BEKE ÖDÖNNEL együtt azt vallom, hogy „nincs . . . semmi szükség kétféle eredetű *öl* szó feltevésére”, hiszen — mint BEKE is rámutat — az eredeti 'két kar' jelentésből kifejlődhet a 'Schoss' jelentés, mert ezt a „másik ölet is a két kar alkotta, de nem kiterjesztve, hanem összezárva, s előbb volt meg az álló helyzetben való ölben tartás, ölben vivés jelentés, mint az ülő helyzetben való ölben tartás, amikor már a combnak is szerepe volt.” (Nyr. LXXII, 130). E jelentésfejlődést BEKE a finn és lapp nyelv analógiájával támogatja, hiszen ezekben is kialakult a mi *öl* 'Klafter' szavunk megfelelőinek 'Schoss' jelentése. E véleményt támogatja a SzamSz.-nak az az adata is, amely szerint a 'Schoss' jelentésű *ölnek* is van újabb mérték jelentése: „*öl* . . . 7. 'fennálló helyzetben a magához ölelt kar és mell közötti férőhely'. *Öl'be vitte a gyermekket a mezőre.* a) 'ugyanaz a férőhely mint mérték'.” (SzamSz. II, 196).

Az eredetileg 'két kar'-t jelentő *öl* szó igen korán (vö. KT.) felvette ezt a másodlagos testrészt jelentést. E jelentésváltozás azért is különösen figyelemreméltó, mert eredeti testrészelő szóból a vele kapcsolatos cselekvés jelentésmódosító hatására ugyancsak konkrét testrésznév vált. Ezt mutatják a készülő Akadémiai Nagyszótár következő adatai: 1772-ből „a' bélek vagy fodor haj (olv. háj) embernek ölebe le-szál” (Marikovszki: Néphez, 483*); 1796-ból „taláztatnak . . . olly férfiáknak (sic!) való kötök is, a'kiknek öleik le szállottak”, (= kinek sérve van; M. Kurír II, 751*). (Az *ölnek* ilyen egészen konkrét, de az eredetihez viszonyítva mégis újabb jelentésére lásd még SzegSz. II, 237, MTSz. II, 35). Az *öl* szónak 'Schoss' testrészeléséből is alakulnak újabb jelentésárnyalatok névátvitellel, pl. „S nyolcz ölnyre fúrta A föld *ölibe*”; (Egyet. Philol. Közl. II, 44; Wigand János: Thrym dala. 1878-ból*). Hasonló jelentésárnyalatokra (*természet öle, hazája öle*) bőségesen találunk adatokat az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagában, főleg a XIX. sz. irodalmi nyelvéből.

¹ Harmatta szerint: „a többi finnugor nyelv szókészletének vallomása alapján . . . *öl* szavunkban két, eredetileg különböző hangalakú szó esett össze, amelyek közül az egyiknek a jelentése 'Klafter', a másiké pedig 'Schoss' volt.” (MNY. XLIII, 278).

A *-gal jelölt adatok az Akadémiai Nagyszótár gyűjtéséből valók.

Az *öl* szóból keletkezett származékok, a vele alakult összetételek
és szólásmódok

Az *öl* szó mindhárom fő jelentéséből alakultak származékok, szólás-szerű állandó kifejezések.

A. A 'kiterjesztett karok' jelentésből alakult *-l* képzővel az *ölel* igei származék. (Erre is ld. BEKE már idézett cikkét.) Ez az ősi, még az uráli korból származó igeképző *e* szó esetében is ugyanazt a jelentésmódosító funkciót mutatja, amelyet más testrésznevekből alakult igei származékok esetében is megfigyelhetünk: a létrejött képzett szó az alapszó jelentette testrészszel végzett cselekvést jelöli (vö. *araszol*, *begyegel*, *karol*). Az *ölel* jelentése: 'két karjával átfog'. Ha tehát nem is volna meg nyelvünkben az *öl* alapszó eredeti jelentése, e származékból biztosan kikövetkeztethetnénk.

Az *ölel* ige megvan már a Gyöngyösi latin—magyar szótártöredékben (1487) két helyen is, bár az *öl* alapszó nem található meg benne: "Bractiar: *meg ölelny*." (vö. MELICH: GyöngySzót. 134); „Amplexor: á quo amplexor: circüm nector: *Megh ölelóm: kórnywl weszóm*”, (uo. 54). E szótárban megvan az *ölel* főnévi származéka, az *ölelés* is: „Amplexus: us: ui: *Öleles*.” (uo. 54).

Későbbi szótáraink szerzői közül többen — mint már láttuk (BSzD., PPB.) — egy szócikkben közlik az *ölel*, *ölelés* származékokat az *öl* alapszóval, hiszen a jelentések összefüggése világos előttük.

Az *ölel* ige vizsgálatában külön figyelmet érdemel KRESZNERICS szótára, mert a szónak úgyszólván minden származékát, igekötős alakját felsorolja, főképpen MOLNÁR ALBERTre hivatkozva a latin értelmezésnél. Adatai közül egy régi nyelvünkben gyakori közmondás igen érdekes, mert megvilágítja ugyanennek a közmondásnak más változatait. Nála így találjuk: „A'ki sokat *ölel*, keveset szorít.” (Kr. II, 106). Más változatokban viszont az *ölel* ige helyén a *fog ölbe* kifejezés szerepel. Ezt a másik változatot maga KRESZNERICS is ismeri és feljegyzi: „A'ki sokat *fog ölbe*, nem szorít.” (i. m. II, 106; ugyanígy még KRESZNERICS: Közm. IV, 83*; KOVÁCS P. Közm. 158*; FALUDI F. Költ. M. II, 119*.)

Az *ölel* és *fog ölbe* párhuzama, azonos jelentése eldönti az utóbbi kifejezés *öl* főnévének jelentését. Ha csak az utóbbi alakban fordulna elő az idézett közmondás, a másodlagos 'Schoss' jelentéshez kapcsolnánk, így azonban nyilvánvaló, hogy az *ölbe fog* a 'két karral való ölelés'-t, 'valaminek felölelésé'-t, 'átfogásá'-t, 'szorításá'-t jelenti. Tehát a szólásnak ez a változata is az *öl* szó eredeti jelentéséhez fűződik.

B. 1. Mivel a két karral föl lehet fogni, ölelni gallyat, szalmát, szénnát, mértékjelzős összetételek könnyen keletkeznek az *öl* jelzóből s a felölelt anyag nevéből. Nagyon régi jelzős kifejezésnek bizonyul az *öl fa*. Igen gyakran szerepelt nyelvünkben, ez a magyarázata annak, hogy idővel valóságos összetétellé is vált, olyanná, amelyben az *öl* előtag el is veszthette mértékjelző szerepét, 'hasábfá' jelentésűvé vált.

Az *öl-fára* az első adatot az OklSz. 1544-ből idézi: „Üöttem *masfel öl fat* (OL. nád. 49)”; 1545-ből: „Vöttem *ket öl fat* mind hozatasauul (OL. 49)” (OklSz. 723).

PPB.-ban az *egy ölfa* értelmezése még így van: „*Egy öl fa*, megnyit egyszer fel ölelhet ember: *complexus lignorum*” vö. NySz. II, 1172). SÁNDOR ISTVÁN Toldalékjában is megtaláljuk: „*Öl fa*: *orgia lignorum*” (vö. NySz. uo.). COMENIUS Januájában is megvan: „*Debent dare III. carratas lignorum quae vocantur eulfa* 1226 (Com. Jan. 165)” (NySz. II, 1172). KRESZNERICS SÁNDOR I.-től idézi (Kr. II, 106).

Az irodalmi nyelvben is előfordul. Csak JÓKAITól említek a fa öllel való mérésére adatot: „Amíg a szegény népnek a legnagyobb szigor és büntetés mellett tiltva van száraz gallyat szedni az erdőben, amíg a kórházakban a betegek télen megfagynak a hideg szobákban; addig az előljárók a nyár elején halomra vágatják a fát, s száz meg száz *ölével* ajándékozzák el egyenesen vesztegetésre” (JÓKAI: Ráby M. 162, Szépirod. Kkiadó 1956).

Mai magyar nyelvjárásaink is ismerik az *egy* (stb.) *öl fa* kifejezést. A Csángó szótárban is megvan az *öl* címszónál: „*id'j öl fá* ein Klaffer Holz: ein Schoss voll Holz” (WICHMANN: Wb. des Csángódialektes 110). A csángó nyelvjárás tehát még az eredeti jelentést őrzi. A SzamSz. és a SzegSz. már a *köbmérték* értelmet mutatja: „*ölfa* fn. 'hasábos, ölbe rakott tűzifa'” (SzegSz. II, 237); „*ölfa* fn. 'a szokásos *öl* nevű köbmértékbe rakott fa'.” (SzamSz. II, 196).

Az *öl fa* tehát — mint láttuk — először annyi fát jelentett, amennyit egy ember két karjával felölelhet. Az *öl* mértéknévvé válása után jelenthette csak az *egy öl* széles, *egy öl* magas farakást. De ezen túl valódi összetétellé is válhatott, amelyben már a keletkezett új jelentés nem csupán összege az alkotóelemek jelentésének. Ezt mutatja a következő adat 1760-ból: „De akár mint, ha csak az *ölfavágás* az jágerék kötelessége, azt a vajdák is véghez viszik, még szót fogadva, s fizetést nem kérnek (GazdatörtSzemle VII, 418)” (OklSz. 723). Az uradalmi cselédek *ölfa-vágásáról* beszél SZ. MORVAI JUDIT is „Asszonyok a nagycsaládban” című könyvében: „Akinék nem jutott munka otthon a gazdaságban, azt elküldte az uradalmi erdőbe *ölfát* vágni” (i. m. 19). Hasonló összetétel van a lappban is (vö. Lagercrantz: Lp. Wb. II, 759).

2. Az *egy* (stb.) *öl széna* kifejezés is igen régi, és éppen úgy másodlagos, mérték jelentéséhez kapcsolódik az *öl* szónak, mint az *öl fa*. Már fentebb idéztem az OklSz. ide is tartozó első adatát 1486-ból. A NySz. az *öl* szóval alakult szólások között említi a következőt: „*Egy-egy öl széna* (Gér: KárCs. IV, 287)” (NySz. II, 1172).

CSEFKÓ kéziratoss történeti adattárában 1658-ból való e kifejezésre a következő adat: „*három öl szénám*, harminczhat köből búzám jár conventióm szerint. Teleki M. lev. I, 270”; a másik 1659-ből: „Az Kegyelmed lovainak... ő nagysága *egy öl szénát* rendelt; uo. I, 330”; majd 1661-ből: „azonban az *egy öl szénával* is ő kegyelmét mostan feltisztelek Kolosvári-Óvári. Corp. Statut. III, 653.”

E jelzós szerkezet gyakori előfordulását mutatja, hogy régi szótáraink külön megemlítik az öllel alakult összetételek között. KRESZNERICS már BARÓTI SZABÓ DÁVIDRA hivatkozva veszi fel szótárába: „Öl-széna. Orgia foeni. Sz. D.” (Kr. II, 106).

Ugyanúgy, mint az *öl* fa esetében is, az öllel való átkarolással fel fogott széna volt eredetileg az *öl széna* mennyisége. Ilyen jelentésben jegyzi fel CSÜRY is: „*Tet'tem a jóuszág eli:be egyy öl' szénát.*” (SzamSz. II, 196). Ma már több nyelvjárásban az ölnyi magas, ölnyi széles szénavagy szalmakazalrészt jelenti.

3. A mérték jelentésű *öl* alapszóból származik az *öles* és *ölnyi* melléknév is.

Öles szavunk a fgr. eredetű -s névszóképzővel alakult. Korábbi jelentése: 'öl terjedelmű'. Így találjuk minden olyan szószerkezetben, melyben számnévi jelző előzi meg. Pl. „1638: Vagion egy negiven eöles halaszo gialom minden hozza valo eszközzel eggiüt azon keppen vono köteleivel (OL. UC. 2/34)” (Oklsz. 723).

Népmesékben még ma is megvan ebben a jelentésben: „Csináltasunk háromszáz öles láncot (M. NépköltGy. VI, 353). (Ugyanígy még: Nyr. II, 371; Gaal Gy.: Magyar népmesegyűjt. III, 46; JÓKAI-nál igen gyakran, pl. Fekete gyém. I, 5, 6, 7, 92—3 stb.)

Az itt látott jelentés mellett a szó gyakran előfordul 'a megszokott-nál nagyobb' értelemben is, a *nagy* melléknév szinonimájaként. JÓKAI ezt a jelentésárnyalatot szintén ismeri: „A többi fényes, új boltfeliratok, kirakatok, öles betűk... között ez a kopott, fakó tábla ragyog a legjobban.” (JÓKAI M. Művei, cent. kiad. XVII; Fekete gyém. I, 135).

MIKSZÁTH is szívesen használja: „Nagy, öles termetű emberek voltak ezek a zsebrákok” (A szelistyei asszonyok 105). (Ugyanígy még pl. Beszterce ostroma 20).

KRUDYNÁL feltűnően gyakran előfordul. Pl.: „Az öles termetű medvét deszkákra fektették” (A vörös postakocsi 430, Szépirod. Kk. 1956. Ugyanígy uo. 300—1, 388, 419, 427, 433).

Az *öles* melléknévnek ebben a jelentésben sajátos stilisztikai értéke, választékos hangulata van.

Mai nyelvjárásaink általában 'öl hosszúságú' értelemben használják. Emellett — mint már láttuk — a szegedi nyelvjárásban a szó főnévként is előfordul a kötélgyártók mérőléceinek nevéként.

Ölnyi melléknévünk újabb keletkezésű, mint *öles* szavunk. Eredetileg azonos jelentésűek, később az utóbbinak a határozott mérték jelentés mellett kialakul a *nagy* melléknévvel rokon értelme is, az *ölnyi* szó azonban mindmáig jobban megőrizte az 'öl terjedelmű' jelentést. Régi nyelvünkben a *félölnyi* a *félkarnyi* szinonimája (vö. NySz. II, 1173). Pontos mértékmegjelölő szerepét érezzük a következő idézetekben is: „Négy ölnyi vas-dárda (Zrínyi. I, 90).” (NySz. II, 1173); „Ilyen lenne derék, hahogy ölnyi kerülete volna.” (ti. a fának) (FAZEKAS: Lúdas Matyi II. levonás). Még olyan költői fogalmazásban is, melyben első pillanatra talán bizonyos relativ kicsinység kifejezőjének érezhető a szó, megtartja mérték jelentését: „Az ég itt nem pár négyszeg ölnyi: Hol-

napra könnyü az időt Nagy-biztosan megjövendölni" (ARANY: Ének a pesti ligetről). „Most fázok, mert van benne mód, Mig el nem ég fél-*ölnyi fám*” (ARANY: Téli vers). Mindkét versrészletben az *ölnyi* melléknév alkalmi jelzője (pár, fél-) meg általában a mondatkörnyezet adja meg az egész kifejezés viszonylagos kicsinységre vonatkozó értelmét.

JÓKAINÁL — éppúgy, mint az *öles* szót — igen gyakran megtaláljuk. Nála is megfigyelhetjük az imént látott árnyalati különbséget a két melléknév alkalmazása között. Az *ölnyi* vagy csak számjelzősen vagy e nélkül ugyan, de ilyenkor mindig 'egy öl terjedelmű' jelentésben szerepel. Pl.: „A páfrányfa *ölnyi* vastagságú sudár, pikkelyes hagyma” (JÓKAI M. Művei, cent. kiad. XVII; Fekete gyém. I, 4); „Mindenütt *ötven, hatvan ölnyi* magas jégsziklák, bearanyozva a csodálatos északi hajnaltól.” (i. m. I, 156); „Huszársüvege két *ölnyre* a háta mögé repült; az arany rózsa le volt szakítva róla.” (i. m. I, 199); „Az omladozó folyosótétőt minden *félölnyre* aláarakott gerendákkal kellett felpóczkolni” (i. m. II, 98); „Az akna fölötti gömbölyű szivattyú-kemenczék nem voltak sehol, tégláikkal *ezer ölnyre* terítve a mező.” (i. m. II, 93; vö. még i. m. I, 7; I, 10; I, 154; I, 197; Egy magyar nábob I, 125; uo. II, 123; Kárpáthy Zoltán I, 132).

Az *ölnyi* melléknév -a -*nyi* mértékképzővel alakult származéka az *öl* alapszónak. Viszonylag késői megjelenéséből arra következtethetünk, hogy — az *arasznyi*hoz hasonlóan — a szuffixum már mértékképző szerepben járult hozzá a már mértékjelentést is mutató *öl* főnévhez.

4. A mérték jelentésű *öl* alapszóból a szamosháti nyelvjárásban -z igeképzővel igei származék is alakult: „*ölöz*... 'kivágott szálfat *ölnyi* hosszúságú hasábokra apróz'”. Főnévi származéka is van: „*ölözés* 'kivágott szálfanak *öles* hosszúságú hasábokra aprózása'” (SzamSz. II, 197).

5. Kétségtelenül az *öl*-höz tartozik a MTSz. *öleb* főneve is: „*öleb*: nyaláb. *Egy öleb szalma* (Gömör m. Nyr. XVIII. 502)” (MTSz. II, 35. A Nyr. XXII. 335-re való hivatkozással itt közölt nyelvjárási adat az illető helyen nem található). ALBERT JÁNOS, akitől a MTSz. *öleb* adata származik, a szó szerkezetéről megjegyzi a gömöri tájszólás névszóképzéséről írván: „Sajátságos képzésű az '*öleb*'... Talán a *nyaláb* analógiájára alakult, a mivel jelentésileg is egyezik.” (Nyr. XVIII, 502). E lehetséges magyarázat mellett gondolhatunk még arra is, hogy a -*be* határozórag kettőzése során létrejött határozói alakból elvonással alakult újabb nominatívusszal állunk szemben. E nyelvjárásban ismertek ugyanis ilyen elemisméttellessel keletkezett többesszámok: *bírákok*, *urákok*; közép-fokú melléknévek: *jobbáb*, *szébbéb* (vö. Nyr. XVIII, 502).

Ugyancsak erről a nyelvjárásrészletről jegyzi fel a MTSz. az *öleb* igei származékát: „*fölölebel*: fölnyalából. *A sok vasat Babszem Jankaó mind fölöleblette* (Máttra vid. Nyr. XXII. 287)” (MTSz. II, 35).

C. 1. Mai nyelvhasználatunkban az *ölbe vesz* kifejezés az *öl* főnév 'Schoss' jelentéséhez kapcsolódik, valakinek vagy valaminek ülő helyzetben való felvevését értjük rajta. A kifejezés ilyen alkalmazása nyil-

vánvalóan egyidős a szó 'Schoss' jelentésével. Emellett azonban sokáig megvan e szólásmódnak a korábbi 'karjaiba vesz' jelentése is. A PPB. EDER-féle kiadásában (1801) még így találjuk: „Ölembe véßem: *Accipio in ulnas. ich nehme in die Arme.*” (II, 283).

2. Az előbbihez hasonlóan az *ölbe kap* is a 'Schoss' jelentés körébe tartozó szólásmód ma. Ilyen használata az egész magyar nyelvterületen ismert. Népmesében olvashatjuk pl.: „*ölbe kapta* (a vénasszony) az aranyhajú vitézt” (MERÉNYI L.: Saj. népm. I, 159*). Ma szinte kedveskedő, babusgató kifejezéseink közé tartozik. Mintegy másfél, két évszázaddal ezelőtti nyelvünkben azonban még rokonértelmű szókapcsolat volt a mai *ölre megy* kifejezéssel, megőrizve az *öl* szó eredetibb 'két kar' jelentését. SÁNDOR ISTVÁN még így tudta: „*Ölbe kapni: brachiis amplecti ad luctandum*” (NySz. II, 1172). KRESZNERICSNÉL is ebben az értelemben szerepel, VERSEGHY (Külneki Gilméta 287*), FALUDI is így ismeri: „Hol mikor veszedelmes öszve kerülések történnek; ily ízben nem jó *ölbe kapni* (Fal: UE. 492)” (NySz. II, 1172).

E szólásmód más változataiban az *öl -re* ragos alakban szerepel: „... az lett belőle, hogy *ölre kaptak*, dulakodtak, az asztalt felfordították”; (JÓKAI: Ráby M. 305; Szépirod. Kk. 1956). Ugyanezt a fogalmi tartalmat kifejezi az *ölbe esik* szólásmód is, ez ma már nem használatos. Benne az *esik* ige ugyanabban a jelentésárnyalatban kerül elő, mint a *nekiesik*, egymásnak *esnek* szókapcsolatokban: „*ölbe* az Athleták egy massal itt *esnek* Bajvivók társakat ez helyen keresnek” (ERDŐDY L. Sans-Souci 16*; 1777-ből).

Az *ölre kap*, *ölbe esik* szólásokat teljesen, az *ölbe kap* kifejezést pedig korábbi jelentéséből kiszorította az *ölre megy*. ARANYNÁL már ez utóbbit találjuk: „Mert amint a nőtény *ölre ment* s birokra, Megszorítja torkát Toldi két marokra” (ARANY: Toldi, V. ének 9. versszak, ugyanígy még A fülemilében is.) Ezt az utóbbi szólást — kétségtelenül helyesen — az *öl* 'kiterjesztett karok' jelentéséből magyarázza BEKE (Nyr. LXXIV, 296).

Az *öl* szó etimológiája

Az *öl* szó s a belőle alakult származékok és szólások jelentéstörténete azt mutatja, hogy mind a 'Klafter', mind a 'Schoss' jelentés esetén ugyanazzal a szóval van dolgunk. Nem beszélhetünk konvergens alak fejlődés következtében véletlenül egyező alakú homonim szóról.

Nem látszik megalapozottnak HARMATTA következő megállapítása: „Valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy a magyarban két *öl* szót kell megkülönböztetnünk: a) *öl* 'Klafter' ~ md. *säl', sel'* stb. < finnugor *s \ddot{a} l/š, b) *öl* 'Schoss' ~ md. *äl', el'* stb. < finnugor *š/š.” (MNy. XLIII, 278). Ezt a szóra vonatkozó végső megállapítását arra alapozza, hogy az *öl* eddig elfogadott megfelelőinek legtöbbször mérték jelentést mutat, csak a finn és lapp szók mutatnak emellett 'Schoss' értelmet is (az adatok teljes összeállítását ld. HARMATTA i. h.). Éppen ezért e szócsoport eredeti jelentése szerinte az uráli ősnyelvben is 'Klafter' lehetett. Hogy a ma-

gyar *öl* 'Schoss' jelentését megmagyarázza, az ebben az értelemben használt *öl* szót szerinte szintén eredeti 'Schoss' jelentést mutató szócsoporthal veti össze (az idetartozó etimológiai sort is ld. HARMATTA i. h.).

Véleményem szerint azonban azokban a fgr. nyelvekben is, amelyekben az *öl* megfelelői csupán mérték jelentésben használatosak ma már, eredeti jelentésük éppúgy konkrét testrésznév volt az ide tartozó szavaknak, mint a magyar szóé.

A manysiban a szó ma már általában mértékjelölésre szolgál; pl. „kiwrä *nüla tal* kwol-kiwérné jüw tujmēn: A négy *öl* belsejü ház belsejébe bemegyünk”; (VNGy. IV, 95). Találunk azonban a VNGy.-ben olyan kifejezéseket, amelyek csak eredetibb testrés jelentésből magyarázhatók meg: „*talēñ xum kit tal pāñxwitēl* mákwé pokapi: Nagyölü ember két öljének szélességére fog kiterjedni (kibontakozni) a földecske” (VNGy. I, 103). (Az idézet *talēñ xum kit tal pāñxwitēl* kifejezése jelöletlen birtokosjelzős szintagmát tartalmaz, szó szerint így fordíthatnánk: *öles ember két öl szélességre*, MUNKÁCSY tehát az értelem kiemelésére fordította így: *Nagyölü ember két öljének szélességére*.) Az itt látott hasonlatból jól látható, hogy a manysi *tal* is 'emberi öl' = 'emberi karok' neve volt eredetileg, s ebből a konkrét jelentésből fejlődött ki elvont mérték jelentése. Az is figyelemre méltó, hogy a magyar *öles* melléknév mását is megtaláljuk a manysi *talēñ* szóban, sőt a magyar *ölre megy* megfelelője is megvan ebben a legközelebbi rokonyelvünkben: „*talēñ xum talné mēn patimēn* öles ember módjára *ölre* megyünk mi III, 419” (SZILASI VogSzj. NyK. XXV, 415). Ezeket a kifejezéseket a HARMATTA feltételezte uráli ősnyelvi eredeti 'Klafter', de másrészt egy 'Schoss' jelentéssel sem lehet megmagyarázni. Viszont a 'két kar' jelentésből megértjük a 'Schoss' jelentést a mérték jelentéstől függetlenül. S ha nincs is a manysiban meg az utóbbi jelentése a szónak — hiszen erre külön szava van az illető nyelvnek — kialakult már a *tal*. 'Umarmung' jelentése, mely szintén eredetibb 'két kar' jelentésre vall, s előfordul a szó olyan értelemben is, amely határozottan a 'Schoss' jelentés felé mutat: „vog. *täl, tal* 'klafter, umarmung; *schoss am kleide*; faden (mass)” (NyK. XXXIII, 476; az én kiemelésem).

A chantiban nincsenek meg ugyan az imént látott jelentések, csak mértéknévként élnek a megfelelő szó alakváltozatai minden nyelvjárásban (eddiggi ismereteink legalább is ezt mutatják), azonban a kiterjesztett karokkal való mérés feltétlenül hozzátartozik itt is e mértéknév jelentéséhez: „*tet, tēt* öl; a két kiterjesztett kéz ujjhegyeinek, vagy a fölemelt kéz ujjhegye s a föld közötti távolság... *kēdēy-tet* handfaden” (PATKANOV: Irtisi-osztják szójegyzék 162).

Viszont az az etimológiai sor, amelyet HARMATTA ide von, eredetileg valószínűleg szintén nem 'Schoss' jelentésű volt. A VNGy. következő adata ugyancsak meggyőz erről: „*sās tālpēm, āl tālpēm* l'āñz xasit añ xürēm ātēr ajāñ xum-pīyān ti ojamēt: a térdkoptató, *lábszár*-koptató (értsd: oly hosszú és fáradságos) út mentében a három fejedelemhős apródlegényei im megfutottak.” (VNGy. II/1, 170—71). A fenti idézetben az *āl* szó jelentése 'lábszár'. (Ez az adat MÉSZÖLY GEDEON szíves közlése,

köszönet érte!). SZILASI Vogul szójegyzékében az *āl* jelentéseit valóban így találjuk: 1. lábszár | schienbein II. 170, 358. 2. öl | schoss” (NyK. XXV, 22; az imént idézett adatra tehát ő is hivatkozik). Itt ismét azt látjuk, hogy az eredetibb jelentés a 'lábszár', ebből alakult ki a szónak 'Schoss' jelentése; ez a jelentésfejlődés éppúgy természetes, mint a magyar *öl* esetében a 'két kar' > 'Schoss' fejlődés. Hiszen az ülő helyzetben való ölben tartásnál ugyanolyan fontos szerepe van a lábnak, mint az álló helyzetben való ölben vivésnél a karnak. Az egybeeső alaki fejlődés helyett (a magyar szó történetére vonatkozóan) tehát párhuzamos, nyelvlélektanilag érthető, de egymástól független jelentésfejlődésről kell beszélnünk a csupán párhuzamba állítható, de eredet szempontjából össze nem tartozó két szócsoport esetében.

A magyar *öl* szó már csak azért sem vethető össze a HARMATTA által felsorolt rokonnyelvi szavakkal, mert ezek némelyike az illető nyelvnek nem eredeti szava. BEKE ÖDÖN mutat rá pl. arra, hogy a „cseremisiz *elte*, *elttem*, *eltalem* stb. nem eredeti finn-ugor szó, hanem a csuvasból való átvétel. (I. Räsänen: Die tschuw. Lehnwörter im Tscher. 162. ...)” (Nyr. LXXII, 130).

Öl szavunk csupán a következő fgr. nyelvekbeli szókkal egy eredetű: „osztj. *löl*, *lóA*, *tət*, *jöł* || vog. *täl* || zürj. *söl* || votj. *sul* || cser. *šöl*, *šülö*, *šül'ö* || md. *seł'* || f. *syle-* || lpS. *salla* | lpN. *sállá* | lpK. *sall.*” (NyHas. 7 26; vö. még COLLINDER: Fenno-Ugric Vocabulary 117, itt megvan a f. *sylī* 'the outstretched arms' jelentése is.)

Szókezdő hangja tehát fgr. *s- lehetett. A magyar nyelv külön életében a szó már magánhangzós szókezdetet mutat. Tőszótagjának magánhangzója egy ideig még illabiális (vö. *elele* ÉrsC. 167. meg *eelni* MedLat. 100; vö. NySz. II, 1171). A szótó magánhangzójának labializációja azonban igen korán végbe ment, erre vall a KT. már *ü* hangot mutató adata meg az OklSz. korai adatai is. Feltűnő az is, hogy szinte minden kódex a legerősebben *ë*-zõ, labializációt alig mutató kódexek is labializált alakban őrzik a szót, sőt már mindig *ö* hangot mutatnak a szótõben, tehát az *ü* > *ö* nyiltabbaválásnak is igen korai esetét figyelhetjük meg benne. BALASSA szerint épp ezért a tőszótagban végbement igen régi *ë* > *ö* labializációval állunk szemben, amelyet az *ë* hangot követõ *l* hang labializáló hatásával magyaráz (vö. NyK. XXIV, 384). LOSONCZI azonban meggyõzõen mutatta ki az ide tartozó szavakról, hogy a tőszótag labializációja már másodlagos, a labializált tővéghangzó hasonít hatásának eredménye (NyK. XLIV, 404). Éppen e korai labializáció magyarázza, hogy végig egységes hangalakot mutat a szó, s a jelentésfejlődéssel nem járt — mert hangtani szempontból nem járhatott — együtt alaki elkülönülés.

A jelentések világos összefüggése mellett tehát a szó alaki története is azt bizonyítja, hogy nem összetartó alakfejlődés következtében van mai magyar nyelvünkben egy többjelentésű *öl* szó, hiszen ha két fgr. kori szó esett volna egybe benne, nem lehetne hangalakja az egész magyar nyelvtörténet folyamán ily tökéletesen egységes.

A MONDAT ÉS A PREDIKATÍV VISZONY VITÁS KÉRDÉSEI

BODNÁR FERENC

1. A nyelvtudományban ma már általánosnak mondható felfogás szerint a mondat alanya és állítmánya között predikatív viszony van. E viszony mivoltának értelmezésével kapcsolatban azonban még általában sem beszélhetünk a nyelvtudomány egységes álláspontjáról. Ez a kétségtelen tény a kérdés rendkívüli bonyolultságában és a — hazai és külföldi — kutatók tudományszemléletének sokféleségében leli magyarázatát.

A predikatív viszonnal kapcsolatos új és legújabb vizsgálódásokhoz kívánt adalékul szolgálni az a kis dolgozatom is, mely a mondat funkcionális szemléletével foglalkozott (Néprajz és Nyelvtudomány I, 27—31). Nem tagadható ugyanis, hogy a mondat tüzetesebb vizsgálata hozzásegíthet az alany és állítmány kérdéskörének feltárásához is, különösen akkor, ha elfogadjuk, hogy a mondat — lélektani-funkcionális szempontból — nyelvi jele egy gondolat (fogalmi tudattartalom) predikatív viszonyításának. Még egyszerűbben: e szempontból mondat és predikatív viszony közé egyenlőségi jelet tehetünk, nem zárva ki természetesen egyéb szempontú mondatvizsgálatok jogosultságát sem. A kérdés, melynek eldöntése igen sok probléma megoldásához közelebb vinne, tehát a következő: milyen kapcsolat van az alany és állítmány között?

Minthogy az alany és állítmány fogalmának megteremtése (a logikai ítélettel együtt) ARISZTOTELÉSZ nevéhez fűződik, csak a vázlatosság igényével természetesen, de vizsgálatunkat nem érdektelen nála kezdenünk. ELEKFI LÁSZLÓnak sok szempontból kitűnő tanulmánya szerint (A logika állítmánya és az állítmányi névszó: I. OK. XI, 95—149) a Metaphysikában (4. könyv 7. feje.) ezt írja: „Mert az (vagyis amikor azt mondjuk), hogy az az, az azt jelenti, hogy az amannak járuléka.” A Topikában (1. könyv 3—4. feje.; idézi STEINTHAL, Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern, Berlin, 1863. 216) pedig arról beszél, hogy az állítmány (a második elem) lehet névszó és ige. Minthogy ARISZTOTELÉSZ nem is annyira a nyelvet, mint inkább a gondolkodás elemeit kutatta, mondatként ítéleteket vizsgált (pl. az *igazságos művelt, az ember művelt, a művelt ember, a művelt épít*, l. ELEKFI: i. h.). Ezt teszi nemcsak az arisztotelészi logika, hanem az ő munkássából kisarjadzott logika mint önálló tudomány (melyből később az ismeret- és tárgyelmélet különvált): a dialektika is. A tiszta logika ítélete

tehát olyan tagolt mondat, melyben a két fogalom közül az egyik a másikhoz tartozik, annak valamilyen járuléka, és ezt a hozzátartozást megállapítom (prédikálom).

E felfogás későbbi, sőt legújabb kori ismételt felbukkanó radikális és kevésbé radikális módosítása először is egy elvi kérdést vet föl. Van-e jogunk revideálni ARISZTOTELÉSZ tanításait?

A válasz nyilvánvalóan: van! Az ok kettős: egyrészt ARISZTOTELÉSZ és általában a logikusok számára a nyelv csupán eszköz volt és eszköz ma is a gondolkodás, a dolgok általános viszonyai, a megismerés, a bizonyítás rendje stb. törvényeinek felderítéséhez; másrészt a nyelv „öncélú” vizsgálata a nyelvtudomány feladata: a nyelv és nyelvtudomány több, mint kétezeréves fejlődése, változása nemcsak lehetőséggé, hanem kötelességé is teszi a valóság, a *nyelvi valóság* minél mélyrehatóbb feltárását. Természetesen nyelvi vonatkozásokban is figyelemmel kell lennünk a logika tanításaira, ezeket pedig ki kell egészítenünk lélektani szempontú vizsgálatokkal, hiszen „... a nyelvtani kategóriák logikai alapú lélektani fejlődési képződmények...” (KLEMM: A mondat-tan elmélete 68).

Ami a mondatot mint „logikai alapú lélektani fejlődési képződményt” illeti, figyelemre méltó, hogy AURELIEN SAUVAGEOT „A predikatív viszony kérdéséhez” című cikkében (MNY. LIX, 411—416) a „kényes” kérdést így exponálja: „Egyesek a probléma lélektani és logikai oldalát érintik, melyet annál inkább mellőzhetünk, mivel erről a nyelvészek általában a pszichológusok és a logikusok szemében legalábbis rég elavultnak számító adatok alapján szoktak nyilatkozni. Magukról a nyelvi tényekről azonban talán nem lesz felesleges közölnünk néhány észrevételünket.” A továbbiakban elfogadja GOMBOCZ nézetét, hogy „...szintagmán legalább két szó szerves kapcsolatát értjük, mégpedig oly kapcsolatot, melynek jelentése nem csupán a benne levő szók jelentésének puszta summázása.” E megfogalmazásból néhány — éppen a legfontosabb! — mozzanat homályos. Mit jelent az, hogy „szerves”? Ha a (predikatív) szintagma jelentése nem csupán a benne levő szók jelentésének puszta summázása, akkor hát micsoda? Sajnos, éppen így nem világos, mit ért a szerző alanyi, mit állítmányi funkción; éppen ezért pl. „a ház magas” vagy hasonló predikatív szintagmák lényegének elemzése helyett e szövszerkezetek különböző nyelvekbeli külső formáival foglalkozik, mintegy előre eldöntötnek véelve, hogy melyik tag az alany, melyik az állítmány, és azt is, hogy miért. (Vö.: „Subjekt und Prädikat sind Termini, deren Bedeutung leichter nachgeföhlt, als definiert werden kann.” WUNDERLICH, Der deutsche Satzbau 108). Bizony, ha „egyesek” nem érintették volna a múltban, és nem érintenék ma is a probléma logikai és lélektani oldalát, most is csak éreznénk a különbséget pl. „a ház magas” és „a magas ház” szerkezetek között. Hogy ez — szerencsére — nincs így, azt éppen ezeknek a kutatóknak köszönhetjük, akik közül néhányal, korántsem a teljességre törekedve, a következőkben szeretnék foglalkozni néhány olyan elméleti kérdés fölvetése kapcsán, melyek a mondat és predikatív viszonya szempontjából fontosaknak látszanak.

2. „Ich nenne das, woran, worüber ich den Angeredeten denken lassen will, das psychologische Subjekt, das, was er darüber denken soll, das psychologische Prädikat.” (GABELENTZ: Zeitschrift für Völkerpsychologie IV, 378). E megnyilatkozás óta nemcsak a lélektanban, hanem a nyelvtudományban is tért hódított és biztosan gyökeret vert a lélektani állítmány és a lélektani alany fogalma. A mondatelemzés gyakorlatában ez gyakorlatilag a következőképpen mutatkozik meg: a mondatban azt a szót, mely az eddig ismeretlen, új képzetet jelöli, lélektani állítmánynak, azt a szót, mely már ismeretes képzetet jelöl, lélektani alannak tekintjük. A lélektani állítmány nyelvi jele a hangsúly. Pl. a „Barátom az utcán sétál” mondatban az „az utcán” mint a mondat lehangsúlyosabb része a lélektani állítmány, a mondat többi része pedig a lélektani alany. (Vö. pl.: PAPP ISTVÁN, Az állítmányi szerkezet őstörténete, MNyvj. I.). E felfogás szerint természetesen a lélektani állítmány nincs kötve sem bizonyos szófajhoz, sem a szó nyelvtani formájához.

Érdekes, hogy W. WUNDT a lélektani megjelölést néha egészen más értelemben használja. Pl. „Wenn man behauptet, in zwei Sätzen ‚Cäsar überschritt den Rubico’ und ‚der Rubico wurde von Cäsar überschritten’ sei das logische Subjekt dasselbe, während das grammatische wechsele, so hat man dabei ganz gewiss das Subjekt im Aristotelischen Sinne, als das der Aussage Zugrundeliegende, schon aus dem Auge verloren, und ihm einen psychologischen Gesichtspunkt, nämlich den, dass das Subjekt ein handelndes sein müsse, untergeschoben.” (Die Sprache II, 269. Az én kiemelésem. BF.) Az is jellemző e fogalmak tisztázatlanságára, hogy WUNDT éppen a lélektani alanyt nevezi „uralkodó képzet”nek (dominierende Vorstellung), a lélektani állítmány nála „háttérbe szorított képzet” (zurücktretende Vorstellung). (I. m. 272).

Egyébként — és ez az, amire föl kell figyelniünk! — WUNDT nincs megelegedve a lélektani alany és állítmány általánosan elfogadott értelmezésével, ezeket a fogalmakat az alany és állítmány logikai alapon történő lélektani magyarázatával kívánja helyettesíteni. Ez a ma is csak helyeseltető törekvés világlik ki a következő idézetből: „Wenn ich sage: »heute ist mein Geburtstag«, so will ich über das heute den Hörer nicht denken lassen; das der Aussage Zugrundeliegende kann hier auch im psychologischen Sinne nur dasselbe sein, was es im logischen ist, der Geburtstag. Logisches und psychologisches bilden eben kein Nebeneinander, dessen Bestandteile sich trennen liessen, sondern die logischen Verhältnisse der Satzglieder sind zunächst psychologische: die Logik hat sie nur aus dem psychologischen Verlauf der Gedanken abstrahiert...” (WUNDT: i. h.) WUNDT szerint tehát a helyesen értelmezett nyelvtani, logikai és lélektani alannak és állítmánynak egybe kell esni. Ám WUNDT a gondolkodás logikájának alapján áll. (Vö.: POZSONYI FRIGYES, A logika tárgyköre és feladata történeti áttekintéssel. 1942.) Kérdés: a nyelvi vizsgálatok szempontjából elfogadható-e?

ELEKFI LÁSZLÓ már említett tanulmányában erre a kérdésre határozott tagadó választ ad. POZSONYI alapján a sokféle logikai irányzat

közül — melyek aszerint különíthetők el, hogy mit tekintenek tárgyuknak — nyelvi szempontból csak kettőt vesz tekintetbe: a dologi összefüggések logikáját és a közlés logikáját. E kettő közül is — végül — elveti a dologi összefüggések logikáját, mert „...más az, hogy az objektív világ összefüggései a tudat számára hozzáférhetően fennállnak, és az, hogy ezeknek a tudatunkban való tükröződését mint gondolatot mi valamilyen formában rendezzünk és kimondjuk, pl. azért, hogy valamit bebizonyítsunk”. Később: „A dialektikus materializmus nemcsak megengedi, hanem kívánja ennek a kettősségnek az elismerését.” (I. h. 105.)

Marad tehát: a közlés logikája. Figyelemre méltó azonban — éppen az előző fejtegetések miatt — az, amiért elveti a szerző az ún. gondolkodás logikáját. „A gondolkodás logikája pedig — ámbár a logikai irányok jelentős többsége ide sorolható — itt azért nem jön önállóan tekintetbe, mert önmagában hordja kettősségét: egyfelől a dolgok összefüggéseinek a gondolkodásban való tükröződését vizsgálja, másfelől számolnia kell azzal, hogy a felfogott gondolat mindjárt nyelvi formát is ölt, mert csak így válik kifejezhetővé, közölhetővé” (104).

Minthogy a nyelv minden jelensége, hasonlóan a világ minden jelenségéhez, „önmagában hordja kettősségét” (l. erre DEME: I. OK. XIII, 309—29), e kettősség vizsgálatának mellőzése éppen nem látszik dialektikus eljárásnak. A nyelv e sajátosságának tulajdonítható véleményem szerint, hogy vizsgálatának módszere is föltétlenül kettősséget követel azért, hogy a valóságot tárjuk fel a maga egészében. A valóság egyik oldalának feltárása egészen biztosan hibás eredményekre vezet. De nézzük meg a „közlés logikája” alany-állítmányfogalmát!

„A mondat elemzésének fő szempontjai” című cikkében ELEKFI így határozza meg az alanyt és az állítmányt: „Az alany az a tagja a mondatnak, amelyről valamit mondunk, az állítmány pedig az a tagja, mellyel az alanyról valamit mondunk. Az állítmányt a mondat alanyához képest erősebben hangoztatjuk” (MNY. IXL, 73). E meghatározás semmiben sem különbözik GABELENTZÉTŐL, aki ugyanígy a lélektani alanyt és állítmányt határozta meg. KICSKA EMIL is ilyen meghatározást adott: „Alany az a rész, amelyről a másik rész mondva van, állítmány az a rész, amely a másik részről mondva van” (Nyr. XXXIII, 373—382). WEGENER szerint a logikai állítmány nem esik egybe a grammatikaival: „...der betonte Satzteil ist das logische Prädikat” (Untersuchungen... 29). Stb.

Nem kétséges, hogy eszerint a lélektannak és a közlés logikájának alanya-állítmánya egybeesik, és az sem kétséges, hogy e meghatározások önmagukban helyesek, hiszen a „valamit valamiről állítok” mozzanat ARISZTOTELÉSZ meghatározásában is föllelhető. A másik mozzanat azonban: „az állítmány az alany járuléka” — feltűnő módon hiányzik! Van azonban helyette valami más.

ELEKFI például a következő két mondatot: „Az idei nyár jó termést ígér” és „Az idei nyáron jó termésünk lesz” — egyformán elemzi: „Mind a kettőben az »idei nyár«-ról mondok valamit, és amit erről mondok, *lényegileg* az is ugyanaz mind a két mondatban.” (I. h.)

E gondolatsor olyan tágra szabja az alany és állítmány fogalmi körét, hogy szinte ad absurdum fokozható. Pl.: mindkét mondatban az idei nyári várható természről, ill. várható minőségéről mondok valamit, tehát alanynak lehetne tekinteni a mondatból elvonható egész ténykomplexumot, melynek állítmánya éppen ennek az absztrakciónak az aktualizálása lenne: maga a mondat mint beszédaktus. Hiszen a szerző is elfogadja PAPP ISTVÁN megállapítását: „A mondatnak lényeges jegye, hogy *mondjuk*” (Nyr. LXXVI, 99—107). Ha pedig két vagy több mondatban ugyanaz lesz az állítmány akkor is, ha csak lényegileg ugyanaz a mondanivalóm mindegyikben, akkor a következő mondatokat is ugyanarra az alanyi és állítmányi részre kellene bontani: „A nap süt”; „Melig van?”.

ELEKFI szerint „Az idei nyár jó termést ígér” kétféle módon elemezhető:

1. Alany: *az idei nyár.*
Állítmány: *jó termést ígér.*
2. Ige: *ígér.*
Igealany: *az idei nyár.*
Az ige tárgya: *jó termést; stb.*

Igét és igealanyt csak olyan mondatokban találhatunk, ahol a képszerű ábrázolás a fontos, sőt, vannak olyan mondatok, amelyek csak így(!) elemezhetők. Pl.: „Rózsafelhők úsztak át az égen”. „Ne is keresünk benne alanyt és állítmányt olyan értelemben, ahogy az előbbi fejezetben meghatároztuk” (ELEKFI: i. h.).

Mi dönti el hát, hogyan elemezzünk? A „közlés logikája” szerint nyilván a következő a helyzet: csak akkor érdemes alanyt és állítmányt keresnünk, ha ketten beszélnek, és az egyik kérdez, a másik felel, tehát alkalom van arra, hogy a mondat egyik tagját a másik taghoz képest erősebben hangoztassuk. Ha nem mondjuk vagy halljuk a mondatot, hanem leírjuk vagy olvassuk, akkor (ha ugyan ezeket a „valamiket” az előző fejtegetések után mondatoknak tarthatjuk) el kell döntenünk, hogy az adott esetben az ábrázolás a fontosabb-e, vagy a közlés. Ez elég nehéz, néha egyenesen megvalósíthatatlan. Szerintem ugyanis pl. a „Szobámban háromlábú telefonasztal áll” mondat az ábrázolás mértéke szempontjából nem különbözik a „Rózsafelhők úsztak át az égen” mondatától — még ELEKFI felfogása szerint sem, mert „minden egyes szóval mondani akar valamit” (i. h. 74). Legfeljebb arról lehet vitatkozni, hogy az utóbbi mondat „költőibb”, tehát — szebb. Tegyük fel, hogy ez így igaz! (Bár az előbbi mondat egy szépprózában éppúgy lehet „szép”.) Nyilvánvaló azonban, hogy a mondat esztétikai, ill. stilisztikai megítélése nem dönthet a mondat elemzésének módját illetően. Még hozzátéhetem: nem minden „ígés” mondat ábrázol mozgásban levő képet — még ha költői is egyébként, pl. „Ég a napmelegtől a kopár szik sarja”; „Alszik kis feleségem, mélyen, csendesen”; „Hazádnak rendületlenül légy híve...” stb., stb.

Természetesen tudom, hogy egy elmélet cáfolatához nem elegendő gyakorlati alkalmazásának nehézségeire, sőt lehetetlenségére rámutatni, elméleti vonatkozású megjegyzéseimet azonban, saját felfogásom ismeretével együtt akkor szeretném megtenni, amikor — az időben legközelebbi publikálási alkalom során — egyéb logikai (lélektani) jellegű kutatási irány képviselőinek a mondattal és a predikatív szintagmával kapcsolatos nézeteivel fogok foglalkozni.

A HARASZTI NYELVJÁRÁS SZÓKINCSE

BÓNA JULIA

Haraszi a szlavóniai nyelvjárás sajátosságos szigete, nyelvjárássziget a másik három szlavóniai ősmagyar településhez viszonyítva is, úgy-hogy közvetlen szomszédai nem *Kórógy*, *Rétfalu* és *László*, hanem a kö-vetkező faluk: *Koprin*, régi szerb település, *Koritna*, horvát-sokác falu, *Dobszin*, szerb falu, *Vladiszlavci* (Lacháza), a múlt században, főleg győriekből települt magyar falu, *Ernesztinovo*, 1945-ig német község, *Paulindvor*, a II. világháború után települt dobrovolyac falu, *Petrova Szlatina* újabb település.

Nyelvükben — a négy szlavóniai magyar őstelepülés közül — a harasztiak őrizték meg a legtöbb régiséget. Egyébként a másik három szlavóniai magyar falu nyelvéhez viszonyítva jelentékeny eltérés a harasztiak kiejtésében és a tájszók használatában mutatkozik.

Rövid jellemzésül megemlítem a haraszti nyelvjárás néhány saját-ságát.

A szlavóniai nyelvjárás és ezen belől a haraszti nyelvjárás az al-földi nyelvjáráshoz tartozik, mert a jellemzője az *ö*-zés. Viszont nem ismeri a haraszti nyelvjárás az alföldi és más nyelvjárások labiális *a* hangját, helyette rövid illabiális *á*-t ejt. Az *á* helyén *áo* diftongust ejtenek, de nem következetesen. Bizonyos általános hangképzésbeli tör-vényszerűségek ellenére is megfigyelhető, hogy a diftongusok ejtése a pillanatnyi hangulat, nem és kor szerint módosul. Pl. a rávág-ot így ejtik: *rávág*, holott *rávág*-ot várnánk. A rátarti-t pedig kétféle-képpen is hallottam ejteni: 1. *rátárti*, 2. *rátólárti*, Gyakoribb az első.

Ami a mássalhangzók használatát illeti, a legszembetűnőbb, hogy a harasztiak sohasem ejtenek ikerített és hosszú mássalhangzót, mindig csak rövidet, pl.: *tetem* = tettem, *ēcör* = egyszer, *bene* = benne, stb. A szláv nyelvből vett kölcsönszavakban mutatkozó hangképzésbeli kö-vetkezetlenségekre az eddigi kutatás nem vetett ügyet, ezek közül meg-említek néhányat. A szh. eredetű csákyát ez a nyj. *csáokjá* alakban ejti, holott csáokjá alakot várnánk, tárgyraggal meg: *csáokjúót*. Vagy *du-ván*-t ejt (= dohány), holott *duváo*-n-t várnánk. Mindez összefügg azzal a ténnyel is, hogy a szláv eredetű szókban nem illeszkedtek teljesen — ahogy erre már BALASSA JÓZSEF is rámutatott — az ellenkező hang-rendű magánhangzók. Pl. Harasztiban *dinyá* = dinnye, *pozděrnjá* = poz-dorja, *gáláginyá* = galagonya. Ez a nyelvjárás sokszor változtatás nél-kül veszi át és őrzi meg a szerb-horvát nyelv szavait, pl. *pregácsá* 'ma-

gukszötte kötény' < szh. *pregača* ua.; *hodivám* 'halfogó eszköz' < kaj-h. *hodivam* ua., stb.

A szótövek szempontjából megjegyzem, hogy a *-v* nemcsak a *csév*, *nyelv* és a *név* alapalakban van meg, hanem *lév* is van, továbbképezve: *lévcse*, és *-v*-re végződik a jelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyű alanyi ragozásban a *növ* = nő és a *rév* = ri is. A *tolu* = toll ugyanúgy *-u*-ra végződik, mint a *falu* és a *hamu*.

Van a magyarban néhány olyan szó, amely még mindig nomen-verbum (pl. *fagy*, *les*, *nyom*). A Harasztiban megőrzött *sudor* is ide sorolható. Az apók még a századfordulón is *sudortáók* a hajukat, és *sudor*-nak mondták magát a sodrott haját is. A haraszi *sudor*-nak az irodalmi nyelvben *sodor* felel meg, ezt is használjuk nemcsak igei jelentésben, hanem főnévi jelentésben is, mikor a *víz sodr-á*-ról beszélnek. BALASSA JÓZSEF *sudrás*-t jegyzett fel (A slav. nyj. 25).

A haraszi nyelvjárásban van *sányár* ige is, melynek a nyelvjárások legnagyobb részében már csak továbbképzett alakja van meg: a *sanyarú*. „A vizske *mëksányári* a buzáót.”

A haraszi nyelvjárás nagyon kedveli a kicsinyítőképzős szavakat, pl. *lév-cse*, *fi-ke* 'fiúcska', *visz-ke* 'vizecske', stb. Nem magyar kicsinyítő képző van azonban a haraszi *rérica* szón, melynek jelentése: 'a sógor felesége'. D. BARTA KATALIN „A szlavóniai nyelvjárás szóképzése” című tanulmányában ezt a *rérica* szót magyar kicsinyítő képzős származék-nak tartja. Ennek a szónak *-ca* képzője szerb-horvát eredetű, asszony-név képző, erre mutat a szó jelentése is: *réri* 'sógor', *rérica* 'a sógor felesége' (vö. szh. *ucitelj* 'tanító' + *-ca*: *uciteljica* tanítónő; *doktor* 'orvos' + *-ca*: *doktorica* 'orvosnő').

Külön ki szeretném emelni képzése miatt a haraszi 'hinta' jelentésű *inóká* szót, mely alighanem összefügg az *ing*, *inog*, igével. Az *inog* viszont a SzófSz. szerint összefügg az *indul*, *indít* igével. Ebben az esetben azonban az *inog* és az *indul*, *indít* töve *in-*. Az *inóká* ezek alapján így elemezhető: *in-* szótő, ehhez járult az *-ó* igenévképző pl. *hint-ó*, *hint-a*), s az *inó* igenév főnévesülése után kapta a *-ka* kicsinyítő képzőt a haraszi nyelvjárásban. Az *inókázni* 'hintázni' ige az *inóká* fn. származéka.

Szótörténeti jelentősége miatt megemlítem még itt a 'félajtó, amit rendszerint vesszöböl fontak' jelentésű *sérény* alakú haraszi szót. A *sérény*-t ma már nem fonják, hanem lécekből szegezik össze, de még mindig *sérény*-nek hívják. A NySz. a *serény*-nek ezt a jelentését nem ismeri. A sodrást jelentő *ser-* tö származéka, ennek változata a 'vesszőfonadék jelentésű *csérény*. Ennek a haraszi vesszöböl font *sérény*-nek alak- és jelentésváltozata: *csérény* sokféle 'vesszöböl font tárgy' jelentésváltozata a 'juba' és az 'agilis'. Az egész szócsalád történetére nézve MÉSZÖLY GEDEON adta meg a helyes magyarázatot (A *cserény* szó története, Népünk és Nyelvünk, II, 157—175).

¹ D. Bartha Katalin: „A szlavóniai nyelvjárás szóképzése” Magyar Nyelvjárások. I.: 61.

Mondattani tekintetben igen jellemző erre a nyelvjárásra a sűrűn előforduló, régi eredetű főnévi igenév melletti jelöletlen tárgy. Kendert kötni helyett Harasztiban azt mondják: *kendörkötni*. Ilyen szerkezetek még: *bábnýáni*, *buzúváogni* 'aratni', *buzáhordáni* 'búzát hordani', *répászéni* 'répát szedni', *pérászéni* 'krumplit szedni' (a *péru* horvát jövevényszó). Az ilyen kifejezések eleven alakok Haraszi nyelvjárásban.

Ez után a rövid tájékoztatás után áttérek Haraszi szókincsének a jellemzésére.

HARASZTI SZÓKINCSENEK ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

Haraszi nyelvének elszigeteltsége már majdnem négy évszázados, érthető tehát, hogy szókincsében sok megőrzött régiség is van, de igen sokat merített és fejlesztett ez a nyelvjárás önmagából is. Gondolok itt olyasmire, hogy egy-egy szónak más vagy többféle jelentése fejlődött, származékszavak keletkeztek, amelyeknek tartalma sajátos. A hangutánzó és hangulatfestő szavak gazdagsága is jellemzi ezt a nyelvjárást. De sokat merített ez a nyelvjárás a körülötte levő szerb-horvát nyelvjárást beszélő települések nyelvéből is, az itt élő magyar és szerb-horvát nép békességben élt egymással és szükségképpen hatottak egymás nyelvére.

MEGŐRZÖTT RÉGISÉGEK HARASZTI NYELVJÁRÁSBAN

A harasziak népviseletüket hol *kebél*-nek, hol kicsinyítő képzővel ellátva *kebélcse*-nek mondják. A népviselet jelentésű *kebél* még élő nyelvi alak s kétségtelennek látom, hogy itt megőrzött régiségről van szó. A vogulban tudvalevő, hogy van 'ruha öble' jelentésű *kēpel*, a NySz. pedig közöl egy *kebeles* köntös alakot, igaz, hogy már nem konkrét, hanem átvitt jelentéstartalommal: „Mennyivel inkább szükségesbmi-nékünk a gonosz szokások és törvénytelen hajlandóságok kebeles köntösét le-vetnünk”.² Itt a „kebeles köntös” hasonló jelzős szerkezet, mint a harasziak ajkán élő *mejes pénvyőj* 'alsó ing-féle'. S bár nyelvemlékeinkből nem mutatható ki olyan adat, amelyben a *kebel* vagy *kebél* egymagában is ruhát jelentene, mégis kézenfekvőnek látom, hogy a *kebeles köntös* összetétele előtt elhettett a magyarság nyelvében a *kebel*, *kebél* 'ruha, ruha öble' jelentésű szó is, s azt a szlavóniai magyarság őrizte meg számunkra *kebél*, *kebélcse* 'népviselet' jelentésben. Persze az sincs kizárva, hogy a „kebeles köntös” összetétel első tagja átvette a jelzett szó jelentését is, ami gyakori a magyarban (vö. *javasember*: *javas*; *fekete kávé*: *fekete*). Első feltevésemet mégis valószínűbbnek tartom. A harasziak népviseletének történeti és összehasonlító vizsgálata bizonyára újabb adatokat tárhatna fel s megvilágítaná a szó eredetének, valamint a megőrzés lehetőségének körülményeit is.

² NySz.-ből (Csuzi. Sip. 542).

A szer előfordulása és jelentése nyelvünkben igen sokrétű. Harasztiban a *szér*, *ször* 'ruházat, minden szükséges darabbal együtt'. Szárma-zéka a férhóménő szeri 'kelengye' és hálószeri 'halotti ruha'⁵.

A feleközet Harasztiban 'nagy család, ágazat, genus' jelentésű (vö. NySz.). 'Nagy család' jelentésben használják a *nemzetség* szót, s a *nemzetségös nyavaja* öröklődő családi nyavalya, viszont a *nemzet* itt 'fajzat'. „Sáóndor Palkó, Sáóndor Éviká mind oján erős nemzetök vóták égyöm”.

A NySz. közöl egy megkérdőjelezett *fike* adatot: „Im csiodalkoszm az Kys Martton dolgan, hogj megjs somy jo vegeth nem vegezethét az fike vele; kógelmedeth keróm, hogj kgmedys eróltesse az fiketh, hogj adig ne hajjon nugodny, hanem eiel napal raitha legión, hogj vógie ky azt az onath imar raitha, ha az tóby nem leheth” (RMNy. 111, 6). A *fike* szó szlavóniai előfordulása és jelentése egészen biztossá teszi, hogy a régi nyelvben előforduló *fike* is 'fiú, fiúcska' jelentésű, *fi* + -ke kicsinyítő képzővel.

Amíg megvolt a nagy család, a fiatal házásoknak külön kis szobájuk volt, amit *ól*-nak neveztek. „Vásáórnápi nap béméntünk áz ólbá áz urámál. Jó embörce voút”. A régiségben akad: *barom-ól*, *dísznó-ól*, *lábas-ól*, *réce-ól*, de olyan szobát, ahol emberek laktak, nem neveztek *ól*-nak, a NySz. és más szótárak nem tudnak róla. A szlavóniai adat talán az állattartással kapcsolatos, régebbi életmódot és építkezést tükrözi. A szónak vannak egyéb jelentésváltozatai is (l. a szójegyzéket).

A *szíró* 'szerű' Harasztiban a múlt század végén tűnt el, amikor a nagy család, a ház és vagyonközösség fokozatosan széthullott. Amíg megvolt a *szíró*, ott volt a *tenös-ól* 'tehenes ól', a *pelénös* 'polyvatartó csűr', kint volt a *szírón* a nyomtatás is. Minden nagy családnak megvolt a maga *szíróje*. A szerűk megléte kertés településformára enged következtetni.

A ház közepén végigfutó mestergerendát Harasztiban *ideg*-nek hívják. Az *ideg* eredeti jelentése 'in, ij-ideg, kötél'. Mai jelentését a nyelvújítóknak köszönheti (SzófSz.). Harasztiban egyetlen egyszer sem hallottam az *ideg* szót 'nervus' jelentésben, s az *ideges* szót sem használják mai jelentésben. Ezért valószínűnek tartom, hogy a mestergerenda jelentésű *ideg* megőrzött régiség lehet, hiszen a mestergerenda alakját tekintve is olyan, mint a kifeszített kötél. Lehet, hogy a mestergerendának *ideg* elnevezése a ház eredetibb szerkezetének az emléke. Ezt, sajnos, régi nyelvi adattal vagy a rokon nyelvekben megőrzött hasonló ill. ugyanilyen jelentésű adattal egyelőre bizonyítani nem tudom.

A haraszi *rekeszt* 'kerítés' összevethető a NySz. következő adatával: „veztegseeg nekól valo kalastorom olyan minth az *rekezt* nekól valo *kerth*”.

A *bimbojá* (alakját tekintve vö. a *csúpjá*, *sárjújá* szavakkal, melyeket csak így, birtokos személyranggal ellátva használnak Harasztiban) a régiségben és a mai köznyelvben is *bimbó* alakú. Igen érdekes, hogy

⁵ Nyiri Antal: „A had és a szer” Acta. Nyelv és irodalom. 11. Szeged, 1956. 104—132

a NySz. s más szótárak is csak egy jelentését közlik: 'gemma', a harasziaknál 'mag' jelentése is van. Pl. „Kiverték a len *bimbojút*”.

A *leshetetlen* szónak 'türelmetlen' jelentése a vadászat *les* fogalmával kapcsolatban alakulhatott ki. Aki a lesen nem képes kivárni a vadat, türelmetlen (vö. *lesheti* 'várhatja'). „Te Rebekcsá oján *leshetetlen* vágyol”.

A *lövődék* 'pille, pillangó' szóra vö. a NySz. 'papilio, hepiolus' jelentésű *lövődék* szavát.

A régi nyelven kívül csak a szlavóniai nyelvjárásból ismerünk adatokat az ismeretlen eredetű, 'gyeplő' jelentésű *ere* szóra. A gyeplőszár neve itt: *ereszúór*. Megjegyzendő még: *erefű*.

A harasziak beszédjükben igen gyakran használják az *egyöm* szócskát. A NySz. is számontartja s két jelentést tulajdonít az *egyöm*-nek: 1. 'nempe, scilicet', 2. 'inquam'. Megvan az *egyöm* az Ormányságban is, mint élő nyelvi alak. Ha mondatkörnyezetében vizsgáljuk a szót, a leggyakrabban 'kedveském' jelentésben fordul elő az Ormányságban is, Szlavóniában is, ezenkívül mint jelentésnélküli pótlékszó.

A főkötőbe horgolt minta neve *hürgáská*. Töröl helyett úgy mondják, hogy *keny*, törölget helyet pedig *kendős*, az edénytörölő: *kendőső*. Csokol helyett úgy is mondják *ápol*. „Mégápoli a fíket”. A színes pamut, amit mellékként szőnek a bél közé *hizoná*. A fül helyett néha azt mondják *hálóká*. Pl. „Jó hálókáoja van”. A népviselethez használt kötényt *tákarító*-nak nevezik (vö. *takarét* ige 'öriz, gonddal óv' pl. ruhát. OrmSz.). Az elájultra azt mondják, hogy *higul*, *elhigul*. A *csucok* csutkája valaminek, pl. almának, kukoricának stb. Amikor a szűroznak, akkor azt mondják, hogy *fiókáská*-t varrnak. Az övet mondják *szorító*-nak is. A faragott, ácsolt ládának, melynek négy szarva van — a tárgy ismert másutt is — itt *kócság* a neve. A fehéreneműt, ruhaneműt tartják benne: A vert főkötőn a madárformájú minta neve *madárázó*, a levélformájúé *leveléske*. A *rúósok* és a *rúóskol* alakot sem ismerik más szótárak. A *rúósok* 'Haspel, Garnwinde', talán az *áspa*, régi *ásp* változatának igei származékából alakult a következőképp: *rá-áspol* > *ráspol* > *ráskol*: > *rások*. PENAVIN OLGA pedig „Kórógy nyelvében található idegen elemek” című dolgozatában szh. eredetűnek tartja a *rúósok* szót.* A gyékény tövén lévő gumó neve: *mocok*. A berakást a gyalcs-anyagból készült népviseleten *szédőtké*-nek mondják. A sütőknek *sütő* a neve, a kukoricakásával töltött hurka neve pedig *pisój*.

A más nyelvterületen *láp* alakban ismeretes 'úszó sziget' jelentésű szót GARAI 1910-ben *lábu* alakban jegyezte föl (kézirat). Ilyen alakban már nem hallottam, csak *lábó*-nak (vö. MÉSZÖLY: Szegedi Füzeek III, 87).

A NySz. megkérdőjelezve közli a *zele*, *szele* szavakat. „Az nagy zele bak soce Pazmany Peter vramtol nem ferhet el” (Bal: Epin. 2). A szó megfejtését már BALASSA JÓZSEF³ megadta épp a Harasztiban még élő *zelepatka* összetétellel összevetve a régi nyelv adatát. A *zelepata*,

* Penavin Olga: „Kórógy nyelvében található idegen elemek”, Godisnjak I. szinyara szó 233. lapon.

³ Balassa József: „A szlavóniai nyelvjárás” Bpest, 1894. Különnyomat a „Magyar Nyelvőr” XXIII. kötetéből. 1—35.

zelepatka összetétel első tagja: a *zele* 'hím'-et jelent, a *zele bak* tehát 'hím bak' jelentésű, a *bak* magyarazza a *zele* szót. A *zelepatka* pedig 'gácsér'. Az első tag eredete ismeretlen, a második tagja, a *pata*, *patka* szh. eredetű.

A *szén* ma is 'tűz' jelentésű Harasztiban. Van néhány összetétel is, melynek első tagja ugyancsak *szén*, pl.: *szénhej*, *szénvonó*; *szénküves ácskó*; a *taplót*, később a tűzkövet tartották benne és *szenes háóz* konyha. (Vö. a NySz. adatait is).⁴

A *fárág* szót a harasztiak nem 'sculpo' jelentésben őrzik, ilyen jelentésben *farag* helyett *ráváóg*-ot mondanak, pl. „Cifrásáógok, ákiket ráváógnák”. A *fárág* szót akkor használják, ha azt akarják mondani, hogy valaki tisztítsa meg a halat vagy hogy gyaluljon meg valamit, pl.: „Petykó, faragd még egyöm a hálát”. A NySz. a *farag* címszó 2. pontja alatt közöl egy adatot ugyancsak ilyen értelmezésben: „Éles lével csuka: az csukát faragd szépön, hasasd ketté, sózd meg” (Radv. Csal. 111, 43, NySz.).

Versenyez helyett azt mondják Harasztiban, hogy *hálátköz*. Ilyen szót nem ismerünk más nyelvjárásokban. A NySz. sem ismer ilyen képzésű alakot, van azonban néhány adat a *halad* címszó alatt, ott a *halad*-nak 'superemineo, emineo' jelentése van: „Sok köz ember *haladja* hadnagyját, több hadnagy előzi commendérozóját” (NySz. I: 1279, 3. jel.). Az ilyen jelentésű *halad* igéből képezték a visszaható *-köz* képzővel a harasztiak a *hálátköz* szót. Pl. „*Hálátköz* ki jobban”.

Harasztiban *méktürenik* 'megbicsaklik'. A NySz. *megettüremik* 'rugas contrahó' jelentésű alakot ismer, tehát a *megettürenik*-kel hasonló jelentésű. Ugyanígy régiség a 'megüt, ütlegel' jelentésű *megettáogát* ige is, amely közkedvelten használt szó Harasztiban. Pl. „Máj *megettáogáti* a háótaót a kolosbotál.” A NySz. *Tapogat* címszó alatt egyetlen adatot közöl a szólások fejezetben, ahol a *tapogat*-nak 'ütlegel, üt' jelentése van: „Bottal fogják *tapogatni* hátadat” (SzD. MVir. 69).

Az olyan kifejezések, mint a Harasztiban gyakran hallható: „*úzi á boszút*”, elég gyakoriak a régiségben is, de nem 'bosszant' jelentésben, ahogy az a harasztiaknál él, hanem 'maledicus, contumelia, gyaláz' valamint 'bosszú, büntetés' jelentésben. Az *üszköl* 'kerget' is szívesen használt ige Szlavóniában. (vö. NySz. *üzdögel meg-üzel* címszókat). A 'kiált, kiabál' jelentésű *üvöt* is gyakori. Ez utóbbira a kódexeinkből is igen sok adatot idézhetnénk 'clamo, kiabál, kiált' jelentésben: „*luólt ók felséges Istenhez, ki iol tót ennekem*'. (AporK. 1.).

A HARASZTI NYELVJÁRÁSRA JELLEMZŐ EGYÉB JELENTÉSVÁLTOZATOK

A *mégbeszél* a köznyelvben 'megtárgyal' jelentésű, a harasztiak 'megbírál' jelentésben használják. A szólás-mondás helyett *szóbeszéd*-et mondanak. A *megnnyíz* 'meglop' jelentésű, a *méggpókoz* 'felfúródik' ér-

⁴ *Nyiri Antal*: „A tűzgerjesztés magyar nyelvi kifejezéseinek történetéből” Acta Univ. Szegediensis. Nyelv és irodalom. Szeged, 1955.

telmü. A *mérög* 'háborúságot, összeveszést' jelent. A szobát *nagyháoz*-nak mondják, a kicsiket pedig, ahol a fiatalok háltak *ól*-nak. *Alszik* helyett az járja, hogy *nyugtút*. Az *öreg*-nek 'nagy' jelentése van, pl. *öreg píz*, az ezer dinárra mondják; vagy *öregszemű kukoricá*, *öregbétű* 'nagybetű'. A *nagyon* helyett pedig azt mondják *nágy*, pl. „*Nágy* fén van magáóvál”. Az *orvos* jelentése nem doktor, hanem orvosság. A *szükös* szót 'szükséges' jelentésben használják. A *zörög* 'zsémbel, morog' értelmű, a *réce* pedig vadkacsát is jelent. A *süger* sekélyvíz jelentésű.

HANGUTÁNZÓ ÉS HANGULATFESTŐ SZÓK

Nyelvük rendkívül gazdag hangutánzó szókban, s ezekkel az állapotot, mozgást, természeti hangot utánzó nyelvbeli hangsorokat tartalmazó szavakkal igen gyakran élnek.

Csiláhálá 'dobójáték', *durjogát* 'durrogat', *fitykaól* 'füttyülget', *héhenteni* 'lélegzetet venni, éneklés közben megállni', *korciáz* 'kivágott jeget köt a cipő talpára és csúszkál', *pingő* 'csengő', *kotogó* 'kolomp', *gyigyó* 'elmaradt, kicsi malac', *pecogát* 'ütöget', *titárú* 'trombita', *zút* 'dob, üt', *tátyenküeszü* 'feledékeny', *kákálétya-eszü* 'szeles', *hábertyábeszéd* 'fölösleges, értelmetlen beszéd', *kátyvóón* 'piszkosan', *lotyotán* 'gyűrötten', *bibóc-náp* 'ha berúgott valaki, akkor mondják, hogy *bibóc nápjá van*.

SAJÁTOS ÖSSZETÉTELEK

A hibás szilvára azt mondják *nánó szilvá*. Az olyan beszédre, amelynek semmi értelme *óperjübeszéd*, a körben forgó hintának neve *ördög-hintá*. A katicabogarat *petibogáór*-nak, a szeles, bolondos embert *szél-eszü*-nek mondják. A vakondok *pockán*, a tiszta víz kezetlen *viszke*, a *keszkenyő* kendő, a *kézkenyő* pedig *törölköző*, a *kimikimi* 'sokféle, mindenféle' és nem 'nagynehezen, nagy kinnal' ahogy azt BALASSA JÓZSEF értelmezte (i. m. 32. l.). A *szelöslévcse* 'rántott leves', a *hajmaszelős* 'vöröshagyma mártás'. A bort néha *gunyhólévcsenek* is mondják; a lepedő, amit a halott alá tesznek a *hálóponyvá*, a vonatot mondják úgy is, hogy *tűzkocsi*. A kiöregedett, öreg ember *topos tőke*, az öreg, pudvás fa *topos fá*, az a perc, amikor az asszony szül a *termőórú*, s a ház, ahol még a századfordulón is együtt élt a nagycsalád a *törzsház*, az egy darabban maradt föld pedig a *törzsföd*. Az az ember, aki nem gondolja meg, hogy mit csinál a *váószonpáól-eszü*. A latin eredetű fácán helyett *vüd-kákás*-t mondanak, a szövésnél használt vékony rúdnak pedig, amelyre kötél, ill, madzag van erősítve *végzőkötél* a neve. Pl. „A *végzőkötélet* ráóköttük a mázágál a hásalórá, a kötél vége még a nyistpáócára került. Amikó végesztök a szüvöt így vouit egyöm”. A főkéntön található *minták* neve: *kétsárkú leveléske*, *két ákásztolátká*. A tetőhöz hasonló alakú faalkotmány, amit régebben a sírra tettek az *orvoskoporsó*. Az

eleven bötyök főtt tészta-étel neve. A pirított kenyeret *piros kenyércsének* mondják, a passzírozás után maradt hulladék pedig *párádicson-törköj*. A rothadt sást *dögsáós*-nak mondják. Az a vászon, amit az aszszonyok eladásra szöttek, hogy a kapott pénzből ruházhassák gyermekeiket *pézös váószon*, *pézös ponyvá* volt. Az élheterlen, ügyetlen ember *fejjetlenláób*, az a tuskó pedig, ahol a fát vágják a *fágító*. Annak a 'hó, nix'-nek a neve, amely márciusban esik *ficsikehozó*. A pecsétésüveg neve *futotüveg*.

JÖVEVÉNYSZAVAK

A jövevényszavaknak Harasztiban több rétege van. Elsősorban a szerb-horvát nyelvből vettek kölcsön igen sokat, s ami igen érdekes, a kölcsönadó nyelv eredetibb szóalakját őrzik — a legtöbb esetben — még ma is. Amint a bevezetésben már rámutattam, egy-egy szón belül gyakran nem ment végbe az illeszkedés sem. A török jövevényszavak nagy része is szláv közvetítéssel került a nyelvükbe. A szláv szavak használatának nagy múltja van a harasztiak nyelvében s így szókincsük fejlődését is befolyásolta.

Van egy másik rétege is a kölcsönszavaknak, amely a kereskedelem útján terjedt el. Gondolok itt olyanokra mint pl. az *ebelászti-cipő*, mely Harasztiban — Eszék közvetítésével — a XX. század elején jött divatba. Angol eredetű *everlasting* 'sokáig tartós anyag ill. cipő' — így hívták a kereskedők is. Vagy ilyen a *tintuk* váól (*tintuk* = dünn Tuch, ném. er.).

A jövevényszavak ismerete bizonyítja, hogy a kölcsönzés a szerb-horvát nyelvből fokozatosan történt. Pl. a *direktor* 'igazgató' jelentésű szó 1945 óta él a szókincsükbe és a 'kommunista' jelentésű *partijáós* is; ezzel szemben pl. a *zsinýárú* igen régi lehet. Erre lehet következtetni abból is, hogy a NySz.-ban is találunk rá adatokat: *zsinár*, *sinár*. A NySz. értelmezése szerint 'vanus, levis, vilis, parcus' jelentése volt. Harasztiban 'parcus' tehát 'fösvény, fukar, szűkmarkú' jelentésben használják.⁶ Vagy pl. a *zimác* szót BALASSA JÓZSEF még nem hallhatta amikor a múlt század végén Harasztiban járt, mert *zimác*-ot, 'téli lent' a századfordulón kezdtek vetni a környező szláv telepések és a közelben felépült lengyár hatására. Előbb csak nyári lent vetettek. Egy-egy szláv szó jelentékezése szókincsükben tehát a gazdasági, társadalmi kapcsolatokra és mozzanatokra is utal, ezért ez utóbbiak figyelembevétele igen fontos. De elősegítheti ez annak megértését is, hogy bár igen sok szláv jövevényszó van nyelvükben, miért nem érintette az alapjában nyelvük szellemét és szerkezetét.

Harashti szomszédságában, mint már említettem, szerb és horvát települések vannak. A falu törzslakói a *Sülyös*, *Illés*, *Batona*, *Kürtös*, *Magdika*, *Siklós*, *Balázs*, *Izsák*, *Istóka*, *Ferkó*, *Marcsit*, *Mosoni*, *Matyó*, *Dudás* és *Jóni* nemzetség. Ezek közé régen betelepült a *Pozsár* nemzet-

⁶ Kniezsa István: „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” 1. *zsinár* címszó. I/2, 976.

ség, melyből ma 8 család van Harasztiban, aztán az *Ivó* és *Milos* nemzetség. E nevek szláv eredetűek. Az *Ivó* és *Milos* család kihalt, de a *Pozsár* nemzetség 8 családot számol, és a harasztiak törzslakóknak tartják őket, de saját maguk is magukat. Mivel már a legrégebbi ránk maradt jegyzőkönyvekben és anyakönyvekben is találkozunk a nevükkel, tehát már 1760 körül is, nyilvánvaló, hogy legalább is két évszázaddal előbb történt betelepülésről van szó.

Koprin szerb falu és Haraszti közt már a XVIII. század első felében igen szoros kapcsolat épült ki, ugyanis a harasztiak ekléziája egészen 1768-ig *Kapornán*, tehát *Koprinban* volt, ahol akkor is szerbek laktak. A disznók, lovak legeltetése a környező mocsarakban is, egészen a múlt század végéig, ahogy a jegyzőkönyvekből kimutatható — közösen történt.

Az egyik *Pozsár* család *Csósó* melléknevének kialakulása ill. története is amellel bizonyít, hogy *Koprin*, *Koritna* és *Haraszti* közt, a környező szerbek és a haraszti magyarok közt állandó és kereskedelmi jellegű, gazdasági jellegű kapcsolatok is voltak, annak ellenére, hogy egészen a múlt század végéig, amíg nem történt meg a lecsapolás, amíg mocsaras terület úgynevezett *láobok* vették körül Harasztit, a falu megközelítése nem is volt olyan egyszerű. Emellett tanúskodik a megőrzött levéltári anyag, a jegyzőkönyvek egy-egy idevonatkozó bejegyzése is.⁷

SZLÁV JÖVEVÉNYSZAVAK

a) Földművelés, halászat, állattartás

A lépmetzéshez használt sarlófélet *koszér*-nak mondják, a lapályos, völgyes földrész neve *málaká* (*máláóká*-nak is hallottam ejteni). A 'török, kóc, stupa' neve *pozdernyá*, a korán érő szilvát *óra-borá*-nak mondták, amíg volt szilvásuk a Dombok nevű határrészen. A lisztet *poháój*-nak mondják. (= ez ma már csak az öregek ajkán élő alak). A krumplit *pérá*-nak nevezik, a pulykát *purá*-nak. A szőlőcsósz neve *pudáór*. Borónál helyett azt mondják *igliz*, a boronát pedig *igli*-nek (ez utóbbit *sámáörtövicsk* ágaiból csinálták). Az 'apró, sárga paradicsom' neve, amilyent a múlt század végéig termeltek: *bobojó*, a dinnye *dinyá*, a büköny *gráónicá*, a szőlővessző *venyige*, a gyapjú *vunyá*, a téli len *zimác*. A merőleges tengelyen forgó szerkezet neve, melyre a fonalat kifeszítik a *vitól*, a fésű, amin a lent bontják a *gerebén*, a munkafolyamat, ill. cselekvés neve: *gerebénéz*. A másutt gombolyítófának meg tekerőnek nevezett szerkezet neve Harasztiban *pelenká*, 'Weberkamm' jelentésben a *bordá* szót használják. A csót *csév*-nek mondják. A *csév*-ből képzett származékok *csévlőfenék* 'amin a fonalat az orsóra gombolyítják'; *csévös-láodú* 'amiben a *csév*-eket tartják', a cselekvést kifejező ige pedig *csévöl*. Pl.

⁷ A jegyzőkönyvek megtalálhatók Harasztiban, a református eklézia irattárában és forrásértékűek. A jegyzőkönyvek és anyakönyvek nyilvántartási száma: Matricula 1. 1759—1789. Matricula 2. 1789-től napjainkig. Protocollum A. Protocollum B. Protocollum C. Protocollum 4. Jegyző Könyv 1821.

„A meléköt csévökre csévölik egyöm”. Megvan a *sujok* 'mosó és lentörő sulyok', ezenkívül a *sujkol* ige is. A szövőfa egyik tartozékának, a feszítőfának *porong* a neve, és a *müószor* 'orsó', amit PENAVIN OLGA (i. m. 235) 'csév'-nek értelmez, is szh. eredetű. A 'Vordergestell' neve *tájigá*, ebből összetétel a *tájigárúd*. A kukoricagörét *csárdük*-nak mondják, a disznóolat *kocsonyá*-nak (vö. szh. *kočina*); a pelyvatartó csúrt pedig *pélénösnek*. A hóka ló neve *liszá*. Olyat is mondanak, hogy: „Jünek á lovák á *hergijáóból*”. A szabadon legelő lovak csoportja a *hergija*, s a szh. ménes jelentésű *ergela* a megfelelője. A 'bunkósbót, dorong' neve *kolosbót*. Itt csak az összetétel első tagja a *kolos* szláv eredetű (vö. *kolb* 'dorong'). Az evőzőeszköz neve *csákjá* és van egy *hodivám* nevű halfogó eszközük is. Az 'Arbeit' jelentésű *munka* helyett azt mondják: *dolog*. Pl. „Nägy *dologbá* vágjok”.

b) A nagycsalád szervezete, családi élet

Azt a soros menyecskét, aki a háziasszonynak segít a főzés körül, amíg együtt volt a nagycsalád, *redusá*-nak hívták: PENAVIN OLGA (i. m. 233) 'lakodalmi főzőasszony' jelentésében közli ugyanezt a szót, de az kórógyi adat. A nagycsalád feje a *gázdú* volt. A ház- és vagyonközösséget, vagyis a nagycsaládot *zádrugá*-nak mondták. (Újabb jelentése a *zádrugá*-nak 'szövetkezet'). A *cselíd* szót 'ember' jelentésben is használják, csak kb. 1900 óta van 'szolgáló' jelentése is. A *rér*, *réri* mellett él a 'sógor' jelentésű *zete* is.

c) Építkezés, ház, berendezés

Tárábá-nak mondták a hasított fából készült kerítést, *tárábáház*-nak pedig az olyan házat, amelynek fala nem téglából volt, hanem hasított fából (a *taraba* szó oszmán-török, de a szh.-ok közvetítették). Volt *próstyá kerütés* is. Kórógyon 'akác, stb. bokrokból ültetett élő kerítés, egyenlőtlen magasságú, hulladékokból összeállított kerítés' jelentése van (l. PENAVIN OLGA, i. m. 234.), Harasztiban a *próstyá kerütés* deszka-szerűen hasogatott, faragott kerítés, amelynek felső részét néhány sor vesszővel fonták be. A falról lehullott vakolatot *krécs*-nek mondják, a kéményt *ákná*-nak, a kéménysöpröt pedig *áknáséprő*-nek. A *kándzsá* négyágú horog, amelynek segítségével a *vidröt* húzták ki a kútból. A kút fakeretét *kává*-nak mondják. Régebben a házépítésnél az alapot nem téglából rakták Harasztiban, hanem vastag fatörzset, úgynevezett *báburá*-t tettek alapnak. A háztetőn levő vályogszerű faszervezetet *kuburá*-nak mondják. A kecskebakon álló fekvőhelyet *kulup*-nak mondják, a lepedőt *ponyvá*-nak, a gyapjú takarót pedig *lázsnák*-nak. A *hodáj*-nak tágas hely, szoba jelentése van nyelvükben, Kórógyon ezzel szemben, 'nagy, rosszul bebútorozott szoba' jelentésű (PENAVIN OLGA, i. m. 234). A *pecerá* 'pálinkafőző kunyhó', a *szokák* pedig mellékutca jelentésű.

d) Háziesszközök, étkezés

Néha azt is mondják süt helyett, hogy *gávászil*. Talán a szh. *kvas(ac)* 'kovász' a szó töve, s ebből képezték az igét: *kávász*: + *il* = ebből zöngésüléssel a *-k-ból -g-*: *gávászil*. A savanyú levest *készőcé*-nek mondják, de *sávájú lév*-nek is. Kórógyon PENAVIN OLGA közlése szerint a *készőce* 'félíg megfőtt szilvaíz' jelentésű. A szh.-ban *kiselica* 'savanyú leves'. Kétségtelen tehát, hogy az eredetibb jelentést a harasziak őrzik és hogy a kórógyi adat már jelentésváltozást mutat (vö. PENAVIN OLGA i. m. 235). Az apró, sárga paradicsomból főzött levest *bobojó lév*nek mondták. A kukorica-, néha kenyérlisztból készült malé neve *prohá*, a krumplis-nudlié *pérápöcs* (csak az összetétel első tagja szh. eredetű). A kocsonya neve *pácsá*, a lekvaré *pökméz* (szh. *pekmez*), a kemencében sült lepény '*laksá*' (szh. *lokša* 'lepény'). PENAVIN OLGA lángos jelentésben közli Kórógyról (i. m. 235). A SzófSz. szerint végső fokon „a perzsa er. oszmán-török *lakše* 'metélt-fajta' szóra megy vissza, vándorútjának részletei azonban nem világosak”. A sör *pivo*, a rizs *pirincs*. A gyermekágyas asszonynak szülés után *pászitúételcsét* visznek. A fűzfakéregből készített háromszög alakú ivóeszköz neve *képőce* (vö. KNEI ZSA Szl. jöv. *képőce* címszó, — nem azonos ennek jelentésével). *Kápinyá*-nak a kobakot mondják és az abból készített vízmerő tököt. A piszkafa neve *szászág*, a szakajtóé *szátyor*. A bicskát néha *kuszturná*-nak mondják.

e) Ruházkodás

A magukszötte kötényt, amit nem a népviselethez, de mindennap viselnek, még ma is *pregácsá*-nak mondják. Volt *mosópregácsá*-juk is. BALASSA JÓZSEF⁸ 'kék házi kötény' értelmezése módosításra szorul, mert a fehér vászonkötényt is *pregácsá*-nak hívják. Pl. „Sütöl *válámit?* Aszt gondoltam, azért *fehérpregácsáozod* fél magád”. *Pregácsá* tehát minden olyan házi kötény, amit maguk szöttek; ezzel szemben a gyárilag készült, kereskedelem útján vett anyagot, illetve az abból készült kötényt, amit ünnepnap kötöttek a népviselethez, vagyis maguk elé: *tákáritó*. A házi kötényt, a maguk szötte anyagból készült kötényt sose mondják *takarító*-nak, csak *pregácsá*-nak. A harisnyát *csáráp*-nak mondják, a zoknit pedig *bokáós csáráp*-nak. A férfiak harisnyáját *szőrscsáráp*-nak. A *csáráp* szó a múlt század második felében került nyelvükbe. Hogy előbb nem, azt bizonyítja a következő száj-hagyomány is: Régen még ünnepnap sem viseltek lábbelit. Még télen is csak mezítláb jártak. Ha télen templomba mentek, *csöpüt* (lenkócot) vittek magukkal és *bögörébe viszkét*. A templom előtt megmosták a lábukat s a *toron* alatt (= torony alatt, azaz a templomban) a kicsi székre ülve, a *csöpüvel bébugyoláosztúók* (= a csepüvel begöngyölték) a lábukat. A férfiak sem viseltek régebben *szőrscsáráp*-ot, a *szivás bocskor*-ba ugyanis *kápcáót* viseltek. A megfoltoz helyett azt mondják *megkrépäöl*. A női hajfonatot *kitá*-nak hívják, ha pedig piperkőc

⁸ Balassa József: „A szlavóniai nyelvjárás”: *pregácsá* 'kék házi kötény, horv. *pregača*' 25. l.

valaki, ha szeret szépen öltözködni, azt mondják, hogy *kicos*. Horgol helyett *támbúroz*-t mondanak, a horgolt-bodor pedig *támbúrbodor* (csak az első tag szh. er.). A lányok kabátját *curák*-nak mondták. A kebelcsét *régyös*-re verték, vagyis 'redős'-re. A *régyös* 'redős' jelentésű, a *régy* pedig redő és nem 'ránc', ahogy azt az eddigi gyűjtők értelmezték.⁹ Tárgyi bizonyíték rá maga a *kebél* vagyis népviselet, amely sose volt ráncolt, hanem úgy verték *régyös*-re 'redős'-re a térdükön. A másik bizonyíték, hogy a *régyös* valóban nem ráncolt, hanem redőkbe szedett, sorba szedett jelentésű, bizonyítja az is, hogy ha a *kebelcsét* nem vászonból varrták, de gyolcsból, tehát könnyebben szakadó anyagból volt, akkor ezeket a *régyöket* úgy csinálták rajta, hogy berakták körröskörül, s ilyenkor azt *szedőtké*-nek is mondták. A haraszi *régy* fn. tehát még az átadó nyelv szavának eredetibb jelentését őrzi és az óegyhszl. *redъ* palatalizált magyar változata, a *régyös* mn. pedig a régi nyelvben is előforduló *redős* palatalizált alakváltozata (vö. NySz. redős, 1385). Ennek megállapítását elsősorban azért tartottam fontosnak, mert BÁRCZI GÉZA a SzófSz.-ban *redő* címszó alatt a következő megállapítást teszi: „... a redős r. *redős* mn. ... talán egy szláv er. *red* 'rend, sor' alapszóból, mely ugyanazon szláv szóra menne vissza, mint a rend, de későbbi átvétel vö. óegyhszl. *redъ* 'ua', megfelelői csaknem minden szláv nyelvben. A magyarázat komoly gyengéje azonban, hogy ilyen *red* fn.-et a m.-ban nem tudunk kimutatni”. A Harasztból való nyelvjárási adat mellett bizonyít, hogy a *régy* fn. minden nehézség nélkül az óegyhszl. *redъ*-re vezethető vissza.

f) Allatvilág, növényvilág

A 'Lumium purpureum' neve *szopityká* Harasztiban, a *Clematis daphnoides szulák*; a vargánya *várgányá*. Itt említeném meg, hogy a gombát a harasziak és kórógyiak is *csöpörké*-nek mondják, de nem tartom valószínűnek, hogy szláv eredetű lenne (vö. KNEZSA Szl. jöv. 1/2, 614; és PENAVIN OLGA i. m. 236). A barkavessző, fűzfavessző *rekitye*, a 'Lactarius piperatus' neve Harasztiban *páprenyácsá* (vö. szh. *paprenjača*). A bogáncs *gécsá*, a tejgaz pedig *pátoská*. A galagonyát *gáláginyá*-nak mondják, a bodzát *burzá*-nak, a barackot *bárászk*-nak (vö. lat. *persisa* — ném. közvetítéssel került a szlávba is). A patkány *cákor* (vö. kaj-h. *štakor*). A piócat *pijóká*-nak nevezik.

g) Indulatszók

Háde: kétféle jelentésben használják, pl. „*Háde*, induljunk maór.” Itt nosza, rajta jelentése van, de használják átvitt értelemben is, ami megfigyelhető a szh.-oknál is, pl. „*Háde*, ne beszélj csudáót!” — a jelentése itt 'ugyan már'. Szerbhorvát pl. ilyen jelentésre: „Ajde molim

⁹ Balassa József: „A szlavóniai nyelvjárás” *régy* = ránc (Ruházat fejezet, 25. l.). D. Bartha Katalin: „A szlavóniai nyelvjárás szóképzése” *régyös* = ráncos (Nomen possessoris képzős -s fejezet, 62.). Penavin Olga: „Kórógy nyelvben található idegen elemek” *rögy* = ránc (1. csoport, 233.). Bóna Júlia: „A lentermelés és feldolgozása Harasztiban” *régyös* = ráncos (kebél címszó, 106). (Eredetileg tehát magam is a *régyös*-t tévesen ráncos-nak értelmeztem.)

te, šta kažeš!” Gyakran mondják azt is, hogy: *amá nyi*. 'Ott van ni, ahol 'ni, ni csak' jelentésben használják, tehát nyomatékosító elem, akárcsak a szh.-ban. Pl. Harasztiból: „Amá nyi, hoján kuszotá”. Pl. szh.-ból: „Ama kad ti kažem, veruj mi”.¹⁰

h) Egyéb

A kócosra és rövidhajúra azt mondják: *kuszotá*. Talán a szh. *kusava* 'ua' megfelelője. A vándorkereskedőt *robés*-nak mondják. Ahogy maguk elbeszélték, azért, mert amikor beértek a faluba, mindig azt kiabálták: „Robe! Robe!”. A *roba* szó jelentése a szh.-ban 'materia'. A falubíró *sztáresiná*-nak mondták. Káromló szavuk a: *bogá-isten*. Csak az első tag szh. eredetű és jelentése ugyanaz, mint a második tagé. Pl. „*Bogá-istent ábá á sérélesztőbe*”. Papi tized helyett azt mondták *lukmá*. A dohány-zacsónak Harasztiban *duvános kesze* a neve, a földtakarót pedig *pokris*-nak mondják. Pl. „Jó hejt vån á pokris álát” (= értelme: jó helyen van a temetőben, a földtakaró, a föld alatt). A fiatalasszony, ha nem akart gyereket, akkor *elprécskáótá*, vagyis tett valamit, hogy ne legyen. Az *elprécskáótá* talán a *prat* 'mos' szh. ige *-kál* ragos származéka és átvitt értelmű. A beszédre azt mondják, kis pejoratív kicsengéssel, hogy *povedálás*.

NÉMET JÖVEVÉNYSZÓK

A vánkost *cihá*-nak mondták, a padot *pánk*-nak revezik, a kötelet *ěstráng*-nak, a lábast *kászró*-nak, a csatornát *száóncs*-nak (vö. ném. *schanz-e*). A mennyezetet újabban *stukatóz-zák*. A csavarra azt mondják *stróf*. A népviselet egyik ruhadarabja a *tintuk váól*. A *tinktuk* megfelelője a ném *dünn Tuch*. A piszok jelentésű *vászák* és a piszkos jelentésű *vászákis* is német eredetű talán (vö. úfn. *watsack?*).

GÖRÖG, LATIN JÖVEVÉNYSZÓK

Ezek *szláv közvetítéssel* kerülhettek szókincsünkbe.

Tigány 'lábos' (er. görög).

Az alak jelentésű *formá*, a hozomány jelentésű *jus*, a toll jelentésű *pěná*, a siratósorok jelentésű *rigmus* (= ezt másképp *jájszók*-nak is mondják) latin eredetűek.

¹⁰ Balassa József: „A szlavóniai nyelvjárás”. Véleménye szerint a hájde, háde jelentése: menj, menjünk, induljunk. 32.

Penavin Olga: „Körögy nyelvében található idegen elemek”. Indulatszók fejezet: hájdi, hájditok: rajta, —amá nyi! = hát látod értelmű. 236.

CIGÁNY JÖVEVÉNYSZÓK

a kovácsműhely jelentésű *vinyá* és a gyerek jelentésű *puré*.

A cigány jövevényszók közvetlen érintkezés eredményei. Haraszti-ban, ugyanis a Vuka túlsó partján, a Grádáci domb felé vivő út mellett majdnem fél évszázadig éltek cigányok. A II. világháború alatt az NDH áldozatai lettek.

A SZLAVONIAI NYELVJÁRÁSRA VONATKOZÓ EDDIGI IRODALOM

1. *Balassa József*: „A szlavóniai nyelvjárás” Bpest, 1894. Különnyomat a „Magyar Nyelvőr” XXXII. kötetéből. — 1—35.
2. *D. Bartha Katalin*: „Szlavóniai népnyelvi szövegek”, Magyar Népnyelv III. Debrecen—Kolozsvár, 1941. 377—380.
3. *D. Bartha Katalin*: „Mutatvány a készülő szlavóniai szótárból. A. Á.” Magyar Népnyelv III. Debrecen—Kolozsvár, 1941. 381—387.
4. *D. Bartha Katalin*: „A szlavóniai nyelvjárás szóképzése”, Magyar nyelvjárások I. Debrecen, 1951. 34—63.
5. *Penavin Olga*: „Izveštaj o dijalektološkom istraživačkom radu obavljenom u vremenu od 17—29 septembra 1957 godine po selima Slavonije sa mad'arskim živiljem (Korođ, Laslovo)” Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Knj. II. Novi Sad, 1957.
6. *Penavin Olga*: „Kórógy nyelvében található idegen elemek”, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Knj. III. Novi Sad, 1958. 229—240.
7. *Penavin Olga*: „Kórógy lakosságának névanyaga” Magyar Nyelvőr, 1938. 4. sz. 476—481.
8. *Szarvas Gábor*: „A szlavóniai tájszólás” I. II. rész. Magyar Nyelvőr, 1876. I. rész: 9—13. old. II. rész: 61—65.

KÉZIRATOK

1. *Garai Ákos*: „Szlavóniai gyűjtés”. — A Kisfaludy Társaság megbízásából. — Néprajzi Múzeum, Ethnológiai adattár, jelzet nélkül. (Megjegyzés: Dr. Sebestyén Gyula hagyatékából, 1952. szept.-ben került a Néprajzi Múzeumba.)

A kézirat szójegyzéket tartalmaz, amelynek anyagát bevettem dolgozatomba is, mindenütt megjelölve, hogy Garai kézirat-anyagából való.

A Garai-kéziratban található szöveglejegyzések is, de hasznavehetetlenek, mivel a fonográf-hengereket nem találtuk hozzá, azok összetörték, használhatatlan állapotban vannak.

Használhatatlan a szövegrész azért is, mert hibás a lejegyzés módja, az ortográfiája. Pl. „Az én Auber baatyam vót legelsőben a khanaasz, de ú én raam dűthöt a khanaaszsaagot”, stb. (20—23. old.) Garai szöveganyagát csak úgy tudtam volna fölhasználni, ha megvannak hozzá a fonográf-hengerek is.

2. *Kántor József* szentlászlói lakos katonakönyve az 1860-as évekből. Tartalma: katonaszövegek, versek, levelek, trufa. Megtalálható a Néprajzi Múzeumban, Bpest, Ethnológiai adattár. Szám: EA. 00II25.

Mivel Szt. László is a szlavóniai nyelvjárás egy szigete, ill. faluja, ezt a népi kéziratot fel tudtam használni az összehasonlításnál.

A számozatlan első lap belső levele lila tintával ez van írva: E kis könyvet írtam Én, Kántor József, Ittáljában, Verona és több városokba 1860, 1861 stöbi. —

A TÁPAI GYÉKÉNYSZÖVÉS ÉS SZÓKINCSE

ILIA MIHÁLY ÉS JUHÁSZ ANTAL

A gyékényszövés a néprajzi szempontból eléggé feldolgozott népi iparágak közé tartozik. Bár országos jellegű szintézis még nem készült róla, de az analízis munkáját már többé-kevésbé elvégezték kutatóink az egyes tájak és községek gyékényszövési módjainak ismertetésével.¹ A többi között feldolgozták Tápé község gyékényszövő háziiparát is: először IRMÉDI-MOLNÁR LÁSZLÓ 1933-ban, majd HORVÁTH JULIA 1939-ben megjelent tanulmányaikban. IRMÉDI-MOLNÁR főleg a szövési módot írta le és értékes történeti adatokat közölt, míg HORVÁTH JULIA az előző dolgozatot sok tekintetben kiegészítve, rendszeres és elég részletes néprajzi összefoglalót adott. Mégis úgy érezzük, hogy a néprajztudomány ezzel a két tanulmánnyal nem tekintheti lezárttnak a tápai gyékényszövés feldolgozását. Az említett tanulmányok ugyanis — kétségkívül meglévő értékeik ellenére — több helyütt hiányosak és több félreértést, tévedést is tartalmaznak. Az újabb feldolgozást nézetünk szerint részben ez teszi szükségessé, másrészt az, hogy a régebbi dolgozatok óta lényegesen megváltozott a gyékényfeldolgozás több fázisa Tápén. Ma már szövetkezet szervezi a gyékényvágást és az értékesítést. Ez kihatott a feldolgozásra is, új készítmények jelentek meg és elterjedt — bár csak részben — a fejlettebb technikai eljárás: a szövőszekeken szövés. A tápai gyékényszövő háziipar feldolgozásában a néprajzi szemponton kívül még több más nézőpont is érvényesülhet: megírásra vár a gyékényszövés története, az értékesítési viszonyok története és ezzel kapcsolatban a lakosság anyagi helyzetének elemzése. Ezeket a problémákat csak röviden érinthetjük, feldolgozásunk elsősorban néprajzi szemszögű, ezenkívül főleg a nyelvészeti szempontot kívánjuk érvényesíteni, mivel néprajzi összegezést a tápai gyékényszövéstről még nem készítettek.

*

¹ *Élő Dezső*: Sarród község monográfiája. Bp. 1928.

Ébner Sándor: Gyékényszövés Bodroglőn. Népr. Ért. 1929. 109—112.

Szűcs Sándor: A gyékényfeldolgozása és eszközei a bñharmegyei Sárréten. Debreceni szemle, 1933. 393—404.

Kálmán Béla: A bősárkányi gyékényszövés és szókinccse. Magyar Nyelv-járási tanulmányok. Bp. 1942.

Irmédi-Molnár László: Tápé község háziipara. Népünk és Nyelvünk. 1933. 177—185.

Horváth Júlia: A tápai gyékényszövés. Népr. Ért. 1939. 204—215.

Tápé a Tisza jobb partján fekszik Szegedtől északra, a város közvetlen szomszédságában. Egyike a legrégebb magyar faluknak, már a dömösi prépostság 1138. évi oklevele is említi. A község lakóinak évszázadokon keresztül a Tisza és a folyómenti nád- és sásrengeteg nyújtott megélhetést. Az oklevelek tanúsága szerint a falu határát tavak és erek borították (*Ete, Vár- és Gyékénytő*), amelyekben gyékény is termett. Így tehát régebben — a mocsárlecsapolás és a Tisza-szabályozás előtt — a község közvetlen határa szolgáltatott nyersanyagot a gyékényszöveshez.²

Tápé lakói valószínűleg már a honfoglalást követő évszázadok óta foglalkoznak a gyékényszövéssel. Valószínűnek tartjuk, hogy a lovas-nomád magyarság még az őskorából hozta magával a primitív gyékényszövesi mód ismeretét, de ha az ittlakó szlávoktól tanulta meg, akkor is a XI. századba tehető a tápai gyékényszövés kezdete.

Meg kell jegyeznünk, hogy a régészek szerint a fonás-szöves legprimitívebb technikáját már az ú. n. mezolitikum (kb. i. e. 3000 év) óta ismeri az emberiség. A szegedi múzeum őriz egy gyékénylenyomatos cserépdarabot, amely a neolit korból származik.³ A cserép a lebői ásatás alkalmával került felszínre, tehát arra vall, hogy a mai Tápé környékén már a csiszolt kőkorszak embere szőtt gyékényt.

A történeti forrásokból a tápai gyékényszövés múltjáról nem sokat tudunk meg. A tápaiak sokáig bizonyára csak a saját szükségletükre szöttek, de már 1550-ből adatunk van arra, hogy kereskedtek is: a törököknek 600 akcse árú gyékényt adtak el.⁴ Háziiparuknak a szegedi kereskedők megrendeléseit adhattak lendületet. A középkorban a szegedi sószállító hajókon alkalmazhatták, majd a XVIII. század közepétől kezdve a szegedvidéki dohánytermelés exportjához használták föl a tápai gyékényt.⁵ A dohánykivitellel foglalkozó szegedi kereskedők nagy megrendeléseket adtak a tápaiaknak, ami folytonosan növelte a gyékénytermelést. A XIX. század közepe felé már évenként 2000 db gyékényt adtak el a tápaiak magyar és török vidékeken.⁶ Tápén valóságos manufaktúra alakult ki ebből az ősi parasztiiparból, amiben döntő szerepet játszott az a körülmény, hogy a falu többsége az úrbérrendezés után zsellérré vált.

A környékbeli mocsarak és nádasok lecsapolása nem vetett véget a tápai gyékényszövésnek. A tápaiak azóta fölkeresik az ország távolabbi gyékénytermő helyeit is (*Fonyód, Pákozd, Diósvizsló, Hatvan* stb.), hogy folytatni tudják hagyományos foglalkozásukat. A gyékényszövés jelentős jövedelmeket adott a múltban is Tápé lakosságának, de még jövedelmezőbb a szövetkezet megalakulása óta.⁷ Megszűnt a kofák ki-

² A Tisza-szabályozás az 1840-es években kezdődött.

³ A szegedi Móra Ferenc Múzeum régészeti gyűjteményéből: 57. 3. 407 ltsz.

⁴ *Zsilinszky Mihály*: Csongrád vármegye története. I. 261.

⁵ *Giday Kálmán*: Hozzászólás Tolnai György: A parasztiipar kialakulása és tőkés iparrá fejlődése Magyarországon c. vitacikkhez. Századok. 1957. 790—98.

⁶ *Fényes Elek*: Magyarország geográfiai szótára. Bp. 1851.

⁷ A tápai szövetkezet 1951-ben alakult. 1949-től kezdve fennállt mint a Földművelésügyi szövetkezet egyik részlege, de önállóan 1951 augusztusában kezdte meg működését.

zsákmányolása, a gyékényvágásról és az értékesítésről nem kell mindenkinek külön gondoskodni, mert ezt a szövetkezet szervezi és állandó keresetet biztosít, mert a szövetkezet mindig átveszi a készítményeket. A Háziipari Szövetkezetben dolgozik a falu legnagyobb része és a gyékényszövés ma Tápén még virágzóbb, mint valaha.

I. A gyékény levágása és hazaszállítása⁸

Májusban, pünkösdvásárnap táján indulnak el a tápaiak *mögnézni a gyékényt*. Ezzel a feladattal néhány idősebb, tapasztalt embert bíznak meg, akik tudják, mikor lehet majd hozzákezdeni a vágáshoz. Az utazás célja kettős: egyrészt a gyékényvágó hely kiszemelése (elég érett és jó-e a gyékény), másrészt a parcella kibérelése. Az alkalmas hely kiszemelése úgy történik, hogy egy ember fölmászik egy fára a gyékényes rét szélén, a másik belemegy a vízbe a gyékényt mögtekinteni. Közben levág egy csomó gyékényt, azt botra vagy rúdra köti és föltartja a feje fölé, hogy a másik lássa és kiáltással irányítani tudja. Ezt nevezik *gyékényzászlónak*. A levágott zöld gyékényből visznek haza mutatót.

Régebben a bandagazdáknak rendszerint az uraságokkal kellett megegyezniük, mert a gyékényes rétek és halastavak uradalmi birtokok voltak. A gazdák megalkudtak és megvették a talpon álló gyékényt. Volt olyan egység, hogy *felibű vágták* és a másik felit azután pénzért kiváltották. A szödők mindig *egybe fizettek* a gyékényrét gazdájának. A rétet kibérelő gazdák azután otthon megszervezték a bandát. Júliusban azonban még egyszer megnézték a gyékényt, hogy pünkösd óta érte-e valami baj (jégverés, tűz stb.). Ekkor néhány *pusztaszödő* is elment a gazdákkal, útiköltségüket a többiek megtérítették. Ha kinyírt a gyékény *nyíjja*, akkor Szent István napja előtti héten mennek gyékényt vágni, ha nem, akkor csak Szent Istvánkor.

A bandagazdák elsősorban a rokonságot vették be a bandába, de ha a rokonok közül nem tudták megszervezni, akkor szödőknek summásokat, részesaratókat fogadtak. Tulajdonképpen a gazdákat nevezték szödőknek, a gazdák által fölfogadott embőröket pedig megkülönböztetésül *pusztaszödőknek*. Ha a gazda nem ment el gyékényt vágni, *pusztaszödőt* állított maga helyett. A szödők megegyezés szerint *felibű, harmadábú* szödték, de leggyakoribb volt az az eset, hogy *ötbű kettő* volt a szödőé.

Egy bandában hat ember dolgozik. Egy-egy nagyobb gyékényrétet több gazda bérelt ki, így több banda dolgozott egy helyen. Sokszor 90—100 emer is *ety karra dógozott*. Miután kijelölték, melyik hat embőr tartozik egy bográcsra, kocsist fogadtak, aki elvitte őket a gyékényszödő helyre vagy a vasútállomásra. A kocsis szombatonként kenyeret és tisztát vitt a gyékényszödőknek. Munkájának bére kialakult mennyiségű gyékény volt.

⁸ A gyékényvágásra vonatkozó adatközlőink: Biacsi János 72 éves, Lengyel András 72 éves és Ilia Mihály 49 éves tápai földművesek voltak.

Ezután a gyékényszödő fölkészül a munkára. Takarónak régebben subát vittek, ma inkább pokrócot. A gyékényszödéshez használt szerzőszámokat: gyékényszödő kasza, kaszakő, ráspoly régen bőrtarisznyában vitték, ma szatyorban. Legrosszabb ruhájukat viszik magukkal és bocskort, amit régebben maga a szödő csinált rossz csizmaszárból (*kanca-bocskor*). Az élelmet zsákba rakják. Kenyeret, szalonnát, tarhonyát, krumplit, vöröshagymát, sót, paprikát visznek magukkal rendszerint egy hétre valót, de szalonnából annyit visznek, hogy a szödés idejére elég legyen. A bandából közös megállapodás szerint egy ember visz bográcsot, egy pedig csöcsös korsót. Aki a bográcsot viszi, annak adnak egy kéve gyékényt az edény használatáért.

Ha közel volt a gyékényszödő hely (pl. Dóc, Kurca, Fehértó), kocsival mentek, távolabbra vonaton. A kocsira fölrakták a *gunyhófákat*, a vendégoldalra a zsákokat és ha olyan vidékre mentek, ahol nehéz tüzelőt szerezni, szöttek *rözsevastagát* is tüzelőnek.

A gyékényszödés mindig férfimunka volt. A gyerek már 15 éves korában szötte, az öregek pedig ameddig bírták. Újabban az asszonyok is voltak gyékényt vágni a közelebbi helyeken, — *Vajháton, Szentesen* —, ahol szárazon lehetett vágni.

A gyékényvágás előkészületei ma is hasonlóan folynak. A szervezést a szövetkezet végzi, előre szerződést kötnek az Állami Tősgazdasággal és az egyéni gazdákkal, gondoskodnak a gyékényápolásról; a gyékényes területet ősszel, a szödés után felgyújtják, hogy a kártevők elpusztuljanak. A szövetkezet szerződést köt a szödőkkel is, a szödők utazási költségeit megtéríti vagy saját teherautóján szállítja őket. A tápaiak régi idők óta az augusztus 20-a előtti héten, a gabonacséplés befejezése után indulnak gyékényt vágni. A gyékényszödő helyre érve az első nap még nem fognak hozzá a szödéshez, hanem előkészülnek a munkára. Először azok, akik *ety karra dógznak*, mögválasztják a bandagazdát. Ez rendszerint idősebb, tapasztalt gyékényszödő. Bandagazdája ugyanakkor minden hatos bandának is van. Ha a gyékényes rét közelében van tanya vagy major, akkor ott szállnak meg az istállóban vagy a magtárban. De ha nincs a közelben szálláshely, gunyhókat építenek. Rendszerint minden banda külön gunyhót készít. A gunyhókészítés a következőképpen történik: 2—3 oszlopot ásnak le a földbe, ezekre kerül a hazulról hozott szelemenfa. Ehhez horogfákat támogatnak, majd ezeket kívülről gyékénnyel, vagy náddal borítják. A gunyhó tetejét és oldalát *lészegik* gyékénnyel, hogy a vihar el ne vigye. Végül ajtót is csinálnak gyékényből vagy nádból, aminek a sarkát gyékénykötéssel erősítik a gunyhó elejéhez. A gunyhó elején a gyékényt kívül-belül rözsevastagával összefogják és a rözsevastagát gyékénykötéssel a gyékényhez erősítik. Ez a *karcél*. A gunyhóban derékaljnak szalmát, szénát vagy *csepje gazt* terítenek el.

Ha nincs a közelben kút, a rét szélén *kopolyakutakat* ásnak. Egy-két banda ás egy kutat.

A gunyhó elrendezése a következő: a fekvőhelyek két oldalon vannak, a gunyhó közepe szabad. Az ajtónál van a bogrács és a korsó helye. Holmijukat a *févajhoz* rakják, a szalonnát és a tarhonyás zacskót

pedig a horogfákra akasztják. A gyékényvágó kaszákat a gunyhó elején a *karcélhó* dugják.

Mielőtt elkezdenék a szödést, minden hatos banda választ magának egy szakácsot. Rendszerint azt választják, aki már az előző években is szakács volt és ismerik, szeretik a főztjét. A kiválasztott ember megcsinálja a szolgfát és mércét készít a szalonna méréséhez. A szalonna-mérés úgy történik, hogy levágnak egy akkora darab szalonnát, amekkora egy főzéshez a bandának elegendő. Ezt madzaggal egy bot végére kötik, melynek a közepére és másik végére is madzagot kötnek. A bot a közepére kötött madzagon függ. Most a bot másik végén lévő madzagra hurkot kötnek és abba akkora szalonnát tesznek, amekkora egyensúlyban van a másikkal. Ez a mérték, ehhez mér a szakács minden nap egy másik ember szalonnájából.

Miután a gunyhót elrendezték, a bandagazda az emberekkel mögénézi a gyékényt. A vágást akkor lehet kezdeni, amikor *bodorodik a farka*: ilyenkor érett a gyékény. Ha *zöden* vágják, *a tüve mögvakul*, a következő esztendőre nem hajt ki. Ekkor osztják föl parcellákra a rétet a bandák között. A gyékényt *kicsóvázzák*, hogy egymáséba ne menjenek. Ezzel befejeződnek a gyékényszövés előkészületei. Másnap kora reggel, 6—7 óra tájban kezdődik a szövés.

Mielőtt a gyékényszövésre rátérnénk, röviden ismertetjük, milyen gyékényfajtákat különböztetnek meg a tápaiak. A gyékény hosszú, keskenylevelű vízi növény. Mocsaras, lápos területeken mindenütt megterem, ahol nád van, ott rendszerint gyékényes rét is található. Virágja a nád buzogányához hasonlít, ezt a tápaiak *pákjá*-nak nevezik. Magassága a $2\frac{1}{2}$ —3 m-t is eléri. A pákját régen taplókészítésre is használták. Szárazon sokáig tartja a paraszt és így alkalmas arra, hogy gyufa híján a paraszt távolabbi helyre szállíthassák.

A gyékényszár legalsó tüverésze a *böngyöle*, inséges esztendőkben régen ebből kenyeret sütöttek. Ezenfelül van a gyékény szára, amely barnásszínű, egymáshoz tapadó rétegekből áll — ez a gyékény *nyíjja*. Rendszerint 1—1,2 m hosszú, ritka esetben 1,5 m hosszú nyíjjú gyékényt is szödenek. Szüvére a *nyíjját* használják. A gyékény szára hosszú, elvékonyodó, könnyen hasadó, zöldesszínű levelekben végződik — ez a *farka*.

A szép, hosszúszerű gyékényt *ustoros*, *sugaras* gyékénynek mondják. Amelyiknek a tüviből, a böngyölétől ágaznak el a levelek, az a *csillás* gyékény, ennek rövid a *nyíjja*, csak más esztendőre lesz kifejlett, szövésre alkalmas. A puha, hajlékony szárú gyékényt *vajas* gyékénynek nevezik, ez szatyorfül fonására, gyékénypapucs-, lábtörlő-készítésre alkalmas. Régebben kádárok, pintérek, hajoácsok használták tömítéshez. A vastag, duzzadt gyékény *pukkadt*, *pöffetegős*, amit éretlenül vágnak le, az *taknyos*, aminek már kinőtt a buzogánya az a *pákjás* gyékény. Ez utóbbit csak tetőfedésre tudták használni, mert nagyon keményszálú. Amelyiknek a tüve összelyuggatott, az *férges* — az ilyen gyékény mai szödésnél félredobják. Azt a gyékényt, amelynek a szálai keresztben eltöredeznek, *rovászkos* vagy *rovátkos* gyékénynek mondják.

A gyékényszödés módja különbözik attól függően, hogy vízön, vagy szárazon szödik a gyékényt. Gyakoribb a vízön szödés. Ha vízön szödik a gyékényt, a gyékényszödő öltözete a következő: festő- vagy sárgavásongatyába öltözik, a lábára kapcát, arra bocskort húz és a bocskor szíjjával leköti a gatyaszárat. Felső testére inget vesz, föléje lajbit, fejére kalapot tesz. Aki dohányzik, az a dohányzacskót a gatyakorcba köti.

Kétfajta gyékényvágó kasza van: a régebbi — amelyet még ma is használnak — ugyanolyan, mint a *szárvágó*. Újabban sokan a *rángató*s vagy *csöttögtető* kaszát használják.

Első nap igen korán *beleállnak*. Ha a víz hideg, van egy kis zsörtölődés, míg be nem melegszenek, de ha jó a víz, vígan vágják. Combtőig, legföljebb *kötöszködésig* (*kötésig*) érő vízben szödik. A szödés úgy történik, hogy a gyékényszödő marokra fog több szál gyékényt — ha vastagabb a gyékény, 3—4 szálat, ha vékonyabb 8—10 szálat — lehajol és a gyékényvágó kaszával *éhúzza* a szálat. A szárvágó kaszával elcsapták a gyékényszálat, míg az újabban elterjedt rángató s kaszával elrántják. Sokan az utóbbit jobban szeretik használni. A jó gyékényvágónál a vágási felület majdnem vízszintes, enyhén ferde. A rossz gyékényszödők vízbeszödésnél nem nyúlnak le eléggé a tövihez és *kácsa-orrúra* vágják a gyékényt. A levágás után a szödő a gyékényszálat fölemeli, belenéz a tüvibe, ha férges van benne, kidobja, a többit a gáztól a kasza fokával mögtakarítja. Ha szétcsúsztak a gyékényszálat, a tövit a hasához vagy a melléhez veri és aztán maga mellé, tövivel a szödés irányába a vízre fekteti. A következő vágást erre rakja, amíg egy *hónaljra* v. *tutajra* való össze nem gyűlik. Amikor kész van a *tutaj*, néz egy *csillás gyékényt*, amivel a tutajt a farkánál beköti. A következő tutajt az előzőnek a nyíjjára fekteti úgy, hogy a farkát mögcsavarja és aládugja a következő tutaj kötelének. Így egészen hosszú tutaj-sor keletkezik. Vágás közben a gázt kétoldalra eltolják, hogy középen a tutajt tudják húzni. A páklyás gyékényt nem vágják le, de ha le is vágja a szödő, kibillen a kezéből, mert a páklyája (bugája) lehúzza.

Ha jó a gyékény, akkor tíz tutaj után rágyútanak, ha rosszabb, több a munka vele, akkor már 5 tutajnál pihenőt tartanak.

A szakácsok, akik a gunyhó közelében vágják a gyékényt, 11 óra körül abbahagyják a munkát és hozzáfognak a főzéshez. Rendszerint krumplistarhonyát, paprikáskrumplit szoktak főzni, de az ügyes szakács gondoskodik más ételekről is. Amikor kész az ebéd, a szakács *hujángat*, bekiabál a rétbé, vagy ha a szödők távol vannak, gyékényzászlóval, botra kötött kendővel integet. A szödők ilyenkor az összekötött tutajokat kihúzzák a partig. A tutajsort otthagyják a vízben és mennek ebédelni. Ebéd után rágyútanak, jó időben pihennek egy kicsit, de ha rossz az idő, rögtön mennek vágni. Pihenő alatt a szakács — régen a legfiatalabb szödő — kisúrolja a bográcsot, utána egy kis darab szalonnával beszírozza és a helyére teszi. Délután folytatódik a szödés *napáldozásig*. Ekkor kihúzzák a délutáni szödést, összefűzik a délelőtti-vel és megkezdődik a *kihúzás*.

A partig mindenki a magáét húzza, de a kihúzást a banda közösen csinálja. Egy ember beáll a vízbe, adogatja kifelé a tutajokat, a másik *lóra rakja*, hogy a víz kicsurogjon belőlük. Az első tutajt lefektetik a földre, a többi sorban a tetejére rakják kissé lépcsőzetesen. Így 70—80 tutaj is fekszik egymáson, az utolsó csaknem talpon áll. Mikor kihúzták a tutajokat, bemennek a gunyhóba, átöltöznek, a vizes ruhákat kitergetik a gunyhó elejére vagy a derékalj alá rakják. Este száraz vacsorát esznek: szalonnát kenyérrrel. Ha jó a gyékény, van úgy, hogy 50 tutajt is szödnek naponta, de ha a gyékény gazos, a szödés nagyon késedelmes, sokszor csak 20 tutaj a napi teljesítmény.

Ha kötöszködésnél mélyebb a víz, *lápon* vagy *ladikon* szödik a gyékényt. Ketten vagy hárman vannak a *lápon* és egy hosszú rúddal tolják a *láp*ot előre. Ilyenkor hosszabb nyelű kaszával dolgoznak. A levágott gyékényt a láp vagy ladik mellé teszik a vízre, vagy pedig a lápon rakják tutajba. A gyékényszödők nem szeretik *láprú* vagy *ladikrú* szödni a gyékényt, mert veszélyes: a *láp* könnyen megbillen és belefordulnak a vízbe. A *lápon* szödés ezért nagy ügyességet kíván.

Ritkábban előfordul, hogy a gyékényes rét kiszárad vagy a rétről (csatornáról) leeresztik a vizet. A szárazon szödésnél a gyékényszedő öltözete ugyanolyan, mint a vízön szödésnél, bocskort is vesz, hogy a nád kutúja ne sértse föl a lábát. Ha szárazon szödik, nem rakják tutajokba, hanem a gazból ott mindjárt févajt csinálnak és kiterítik. Ha nagyon ritka a gyékény, előbb tutajba szödik és azután terítik. A szárazon szödés könnyebb, de az így vágott gyékény általában apróbb és gyengébb minőségű.

Az este lóra rakott gyékényt másnap reggel terítik. Terítésre partos, száraz helyet szemelnek ki a rét szélén. Févajt raknak gyékényből a nyíjja és a farka alá. A terítést a banda közösen végzi: négy ember húzza a tutajokat, kettő pedig teríti. Azok, akik a tutajokat odahúzzák, előbb összeütik a tüvit, rátöszik a févajra, kiódják és a farkát kicsapják, hogy könnyebb legyen teríteni. A terítés vastagsága kb. 1—2 sukk. Az első szödést vastagabban terítik, mert az hosszabb ideig száradhat, a későbbi terítés vékonyabb. Terítés után mögröggeliznek. A röggeli legtöbbször szalonma és kenyér, de ha a közelben major vagy tanya van, vesznek tejet. *Frustok után* mennek be a vízbe. Ekkor már 8—9 óra felé jár az idő.

Az első napi szödést rendszerint *főlépik*, hogy hány kéve gyékény lesz belőle. A kiterített gyékényt nyolc-tíz nap múlva mögforgatják. Eső után mögrázzák, de ha sok eső esik, újból mögforgatják, hogy teljesen átszáradjon. Az eső árt a terített gyékénynek, mert lassabban halad a szárítás és foltos marad a nyíjja.

A levágás után 10—12 nappal — rossz idő esetén két héttel — mögkezdődik a kötés. Harmattal kiválogatják a kötélnek valót és azt *étöszik* a terítés alá, hogy puha maradjon. Erre a célra jó vékonyszálú gyékényt válogatnak. A kötelet úgy csinálják, hogy több szál gyékényt a farkával szemben összefognak és azokat megtekerik. Ezután mindegyik fog magának egy terítést és kötnek. A kötelet a szödő letöszzi a födre, először beletöszzi az alsó tutajt, aztán a *sasolást* és végül a fölső

tutajt. Lába közé vöszli, *mögnyergéli, mögzőtyköli*, ezután kilép, a kötelet möghúzza, a kévét egy kicsit mögrugdossa, majd a kötélén kettőt teker és a mögtekert kötelet *ēdugja* a tüve felé. Ezután jön a *sasolás*. A kévét fölállítja és a kb. 30 cm-re kiálló sasolást a kéve földhöz ütögetésével beveri. Most a kévét újból lefekteti és következik a farka bekötése. Ehhez vékonyabb kötelet teker. A kötélén kettőt csavar, aztán mögfog egy fél maroknyi gyékényt a kéve tüve felől, annak aládugja a mögcsavart kötélt egyik szárát, a kötelet újból mögcsavarja és *ēdugja*. Így a kötés nem csúszik le a kéve farkáról. Az idősebb emberek a fiatalok munkáját úgy próbálják ki, hogy a bocskor orrával belerúgnak a kéve tüve felőli kötés csomójába. Ha a csomó kibomlik, rossz a kötés. A két kötés csomója a kéve egy oldalán van, ami megkönnyíti a rakodást. Bekötés után a kévét a kötélt csomós felével lefelé fordítják. Kötés közben minden tíz kévénél *pipahuja* van. Ha nem töszli mög a kötőnivaló estig, akkor még vágnak azon a napon is, vagy forgatnak. Bekötés után a kévét *összekúpójják*.

A *kúpbarakás* úgy történik, hogy két kévét összeállítanak és a harmadikat közé állítják. Emellé kezdik állítani a többi kévét. Az első öt kéve után tesznek körösztbe egy gyékényszálat, azután ezt minden tizediknél megismétlik. Így tudják számontartani, hány kévét raktak a kúpba. Mikor a kúp kész van, a kévék farkát összenyomkodják, vagy összekötik, hogy ne ázzék be a kúp belseje. Egy kúpba 50—70 kéve gyékényt raknak. Így kúpbarakva áll a gyékény a szállításig.

A gyékényszödők vasárnap és ünnepnapokon nem dolgoznak. Ilyenkor gyakran vesznek ebédre húst, estefelé a fiatalok benéznek a közeli faluba mulatni. Az idősebbek a gunyhó körül kártyázással, dalolással töltik az időt. Ha hétköznap rossz, esős idő van, vagy a szödést már befejezték, az idősebbek *gyékényszéköt* csinálnak, amit otthon mindég nagy örömmel fogad a család. A gyékényszödés időtartama változó: 4—7 hét között ingadozik. Ha esős az idő, nehezebben szárad a terített gyékény és elhúzódik a szödés. Az utóbbi években rövidebb idő alatt lebonyolódott a szödés, legfeljebb 3—4 hétig tartott. Korábban indultak, már augusztus 2. hetében és szeptember elejére be is fejezték. A tápaiak leggyakrabban *Tizakécskére* mentek gyékényt szedni.

*

Ha Tápéhoz közeli helyen szödnek, a faluból mennek kocsik a gyékényt hazaszállítani. A kocsisok gyékényt kapnak a szállításért. Távolabbi helyről régen vonaton szállították haza a gyékényt. A vasútállomásra a gyékényszödőhely környékén fogadott fuvarosok vitték ki.

A kocsira úgy rakodnak, hogy a kocsiderékba négy kévét tesznek. Ezután föltöszik a körösztfákat és aládugják a vendégoldalnak. Most már minden sorba öt-öt kévét raknak. Az egyik sorban a farkával, másik sorban a tüvivel fordítják egymás felé a kévét. Utána négy helyen kötéllel lekötik. Egy kocsira 40—50 kévét tudnak fölrakni.

A vasút a Szeged-rókusi állomásra vitte a gyékényt, innen tápai kocsik szállították haza. A falu szélén, a *gyöpszélön* rakodtak le, itt

megint kúpokba rakták a gyékényt. Ez volt az osztozkodó hely, — ma már a szövetkezet teherautója legtöbbször házhoz szállítja a gyékényt. Amikor mindönkinek a gyékényét hazaszállították, mögkezdődött az osztás. Először különválasztották a *munkásrészt* és a *gazdárészt*. Leggyakoribb az volt, hogy ötből kettő jutott a szödőnek, három a rétet bérlő gazdának. Az osztás bandánként történt. A *hatos banda* hat kúpot rakott úgy, hogy egyforma minőségű gyékény jusson az egyes kúpokba. Ezután *nyilaztak*. A nyilazásnak több formája volt, a legegyszerűbb az a mód, amikor cédulákra fölírták a banda tagjainak a nevét vagy a kúpok számát, rámutattak egy kúpra és kihúzták a tulajdonos nevét vagy számát. Gyakran egy kívülálló embert hívtak az osztáshoz. Osztásnál beszéltek meg, hogy a fiatal gyerekek munkája — akik először szödtek — megfelelt-e. Ha a gyerek a szödés alatt nem iparkodott, pálinkára büntették, vagy néhány kévét levontak a részéből. Osztás után elszámolták a szállítási költségeket és ki-ki hazaszállította a maga részét.

Folyómenti gyékényszödőhelyről régebben hajón hozták haza a gyékényt. Az *Iskola-köznél* rakodtak ki a töltésre. Itt volt régen a *merigető* és a vizimalmok is itt horgonyoztak.

Ma már az osztás rendszerint a gyékényszödő helyön megtörténik, és a szövetkezet teherautón mindenkinek a részét hazaszállítja. A szövetkezet részesedése minden szödő részéből 15 százalék, ebből látják el azokat, akik nem voltak gyékényt szedni. A szállítási költségeket a szövetkezet fizeti, ezenfelül bizonyos munkabért fizet a szödőknek a gyékényvágásért. Ez az összeg 1957-ben kévénként 6 Ft volt. Ugyanakkor a szüvőkkel a kibérelés és szállítás fejében térítést fiztetet. 1957-ben 20 Ft-ot fizettek egy-egy kévéért.

Otthon a kévéket tulajokba *őkötözik*. A gyékényt a szüvésig, legtöbb helyen az eresz alatt tárolják. Sok helyen a farkát levágják és föl-hordják a padlásra. Ha másutt nincs hely, az udvaron kazalba rakják. A legelső sor alája fahasábotat tesznek, utána úgy rakják, ahogy a kocsira. A tetejét háztető-alakúra csinálják és néhány szétbontott kévét a tüvivel fölfelé ráfektetnek, hogy ezeken lefolyjon a víz, majd beszegik.

II. A gyékényszövés előkészületei⁹

Míg a gyékényszödés jobbra férfimunka, a szüvést elsősorban asszonyok végzik. Tápén ma is minden fiatalasszony tud szüni, a szüvést már lánykorukban megtanulják. A szüvés előkészületeiben azonban részt vesznek a férfiak és a gyerekek is. Már a hat-hét éves gyerekek kisegítik a családot.

Az augusztusban szödött gyékényt már az őszy folyamán megkezdik szüni, ha az előző évről nem maradt padláson gyékény. A gyékényszövés egész éven át tart, amikor az asszonyok a mezőgazdasági munkáktól ráérnek ezzel foglalkozni. A legtöbbet mégis télen szünek. Ekkor

⁹ Adatközlők a gyékényszövésre vonatkozóan: Biacsi Jánosné 67 éves, Molnár Mihályné 52 éves, Márton Antalné 45 éves, Szabó Józsefné 38 éves, Ilia Mihályné 47 éves. A győri páros fonását Biacsiéknál figyeltük meg.

más gazdasági munkák nem foglalják el a férfiakat sem és ilyenkor a kisgyerektől az idős emberig az egész család részt vesz a szüvésben. Télen és esős időben benn a szobában, jó időben kinn az udvaron szünek. Az előkészületeket is ott végzik, ahol a szüvés történik.

Szüvés előtt egy tutaj gyékényt lehoznak a padlásról. A tüvit a földhöz veregetik. Amilyen széles gyékényt akarnak szőni, olyan hosszúra hagyják a nyíjját — a *fintorra* és a *farkára* kicsit *ráhagynak*, a többi farkarészt a kaszakéssel levágják. A nyíjja mérésére egy mérőbot vagy mérőgyékény szolgál. Azt a gyékényt szeretik jobban, aminek nagy a nyíjja, ebből szélesebb gyékényt is lehet szőni. A gyékény levágott farka tüzelésre alkalmas.

A farka levágása után a szüvő kioldja a tutaj kötelét és balról maga mellé helyezi a tutajt. Kisszékre vagy sámlira ül. Fölvesz egy gyékényszálát és leszödi a külső ún. *natyhéjját*. Ezt a lába közé tőszí, a *hámizott gyékényt* pedig magától jobbra. Az előkészületnek ez az első része a *hámizás*. A leszödött nagyhéjjával a kemencében fűtenek vagy kukoricaszárat kötnek. A nagyhéjjából készül a tyúkülő és az ún. *rossz gyékény*. Van olyan gyékény, amelyik a hámizásnál széttöredezik. Ezt *rovátkos* vagy *rovászkos gyékénynek* nevezik.

A hámizott gyékényszálát ezután a szüvő bal tenyerébe fekteti és hüvelyk- és mutatóujjával megfogja. Jobb kezének hüvelyk- és mutatóujjával lehúzza a *sejmot* a *bélfölhéjjáról* és bal kezének begörbített nagyujjába fogja. Ezután lefejt a külső *bélfölhéjját* és az alatta lévőről is lehúzza a *sejmot*. A bélfölhéjjáról két szál *sejmot* lehet leszedni, a legbelül lévő gyékényrészről viszont csak egyet. Ez a gyékényrész, amit tovább már nem lehet fejteni, a *bélgyékeny*.

Ezután a bélfölhéjját életlen késsel, fanyelű *bugylival* (*hasító bicska*) möghasítják, de úgy, hogy a tüvinél *egybe maradjon*. Ha finomabb gyékényt akarnak szőni, vékonyabbra hasítják vagy a bélgyékenyt is möghasítják. A hasított gyékényt ezután möglocsolják. A gyékény jól magába szívja a vizet és így szüvésnél nem töredezik.

Míg a gyékény ázik, a selyemből mögsodorják az *ijant*. Ha kevés a selyöm, hasított bélgyékennyel, farkokkal vagy *csepjével* pótolják. A sodrás a jobb és a bal tenyér között történik úgy, hogy a bal tenyér van alul, a jobb felül. Négy szál selyömből sodorják, a hüvelyk- és mutatóujjak egy-két szál selymöt fognak le. Sodráskor az ujjak elengedik a szálat és a két tenyér egymáson elmozog: a bal tenyér hátra, a jobb előre. A két tenyér között a selyöm összesodródik. Mikor a két tenyér egymáson teljesen elcsúszott, az ujjak újra leszoritják a selyömszálat és a tenyerek a kezdő helyzetbe visszatérnek. Ezt a mozgást igen gyorsan végzik. Amikor a selyömszál végire érnek, *tódanak* — azaz új selymöt tősznek bele. Egy *karhosszúságú ijan* megsodrása után az *ijant visszapödörintik*, hogy ne lögyön *kócalábas*, *kacimbás*, vagy *nyócas*. A sodró ráül az *ijan* kezdő végére, hogy feszősen álljon és minden karhosszúságnyi *ijan* megsodrása után maga alatt húzza az elkészült *ijánt*. Ha *rosszul tód be*, a selyöm vége kiáll az *ijanból*; erre mondják, hogy *csömbös*.

Már a hat-hét éves gyerekek jól tudnak dörgölni. Többnyire rájuk is bizzák, így gyorsabban halad a munka. Egyszerre annyi *ijant sodranak*, amennyi *étyhúzásra* elég (kb. 40—50 m). Sodrás után az *ijant karikába szödik*.

Sodrani nemcsak otthon szoktak, hanem gyakran átjárnak a szomszédokhoz, rokonokhoz is. Más gyékénymunkát viszont nem csinálnak más házában, mert szemeteléssel jár.

Régebben kedvelt sodrási mód volt ún. *nyútás*. Ezt többen csinálták, főleg fiatal lányok és legények. Az *ijan kezdő végét* kikötötték az utcán vagy nagy udvarban egy fához és az *elkészült ijant maguk köré tekerve haladtak fokozatosan hátrafelé*. A sodró mellett állt egy segítő, aki a hóna alatt fogta a selymöt. Sokszor az udvarló legény segített a sodró lánynak.

Ha *szatyort* szünek, a szövés előkészületei közé tartozik a szatyor fülének a fonása is. Vajas gyékényből és farkából fonják. A szatyor nagyságától függően a fül hosszúsága 1—1,2 m. Három szálból fonják. A szövő lefektet a földre néhány szál vajasgyékényt, majd farkat tesz rá. Előbb két ágat fon össze úgy, hogy az egyik végére rálép, majd erre sodorja rá a harmadikat. A szatyorfül a két vége felé természetesen vékonyodik. Fonás után bicskával letisztogatják.

Miután a gyékényt ilyen módon előkészítették a szövéshez, elkészítik a szövőhelyet. Tápén kétféle módon szünek: földön és szövőszéken. A földön szövés — amely a régebbi szövési mód — még ma is elterjedtebb. A szobában állandóan négy karó van leverve, amiknek a tetején karika van. A karók mellé sámlit, kisbakot vagy fatuskót tesznek, ezekre helyezik a két *átalfát*. A szövéshez rendszerint a hét elején készülnek föl. Hétfőn hámiznak, sejmöznek és mögsodornak annyi *ijant*, amennyi az egész heti szövéshez is elegendő. Kedden — vagy ha közben más munka is akad és tovább tartanak az előkészületek —, legkésőbb szerdán fognak hozzá a szövéshez. Az *átalfákat* láncsal a karókhoz erősítik. Ha udvaron szünek, nem láncsal kötik ki az *átalfát*, hanem az *átalfakon* belül verik le a karókat. Ezzel készen van a hely; a szövés kelléke még a *borda*, amit a két *átalfa* közé egy sámlira tesznek. A bordát bognár készíti, a megrendelő által kívánt méretűre. Legjobb a gőzölt bikkfából készült borda, mert kemény és könnyebb, mint az akácfa.

A borda méretei:

80 cm széles 30 lyuk

1 m „ 40 „

1,6 m „ 50 „

2 m „ 58 „

A rossz, pakoló gyékény szövéséhez használták régen a 160 cm széles bordát, amin csak 22 lyuk volt.

Ezután következik a *fölötés* vagy *főhúzás*. Ezt ketten csinálják. A bordát kiszámolyra vagy sámlira töszik közvetlenül az egyik *átalfa* elé. Egyikük *ráköti az ijant az átalfára*, majd áthúzza a borda lyukán,

átveti a másik átfán először alulról fölfelé, majd visszamenet fölülről lefelé. A másik közben az átvett szálaknak *tágot húz* az ijancsomóból. Az utolsó bordalyukba *két szál ijant húznak* és *az ijant végül mekkötik az átfán*. Az ijan most tág állapotban van, ezért, hogy szüni tudjanak, feszőre köll húzni. A *mökhúzást* annál a szélinél kezdik, ahol a *fölötést befejezték*. Ezt is ketten csinálják. Az átfákon kívül szemben állnak egymással, egyikük alulról húzza meg az ijant, ugyanennek az *ijannak a tágját* a másik fölülről húzza meg. Míg a másik az alulról feszesre húzott ijan tágját felülről *húzza*, az ijant térdével az átfához szorítja, hogy ne lazuljon meg. Az ijant legalább kétszer *möghúzzák*, de ha 3 méter hosszút szőnek, háromszor is. A möghúzás után két *ijanszálat* húznak a legszélső bordalyukba: ez a *fintor*. Ha a möghúzás közben az ijan elszakad, a két szálat az elszakadt résznél egymásba sodorják. Ezt *tódásnak* nevezik.

III. Szüvés

A szüvés előkészületeiben a férfiak és a gyerekek is segítkeznek, de a szüvés máig is kizárólag az asszonyok munkája. Nagyon ritka esetben, ha sokáig beteg az asszony, vagy idős házaspárnál — a férfiak is szünek. A szüvéshez a tápai asszonyok a legrosszabb ruhájukat veszik föl, a ruha elé kötöt kötnek. Szüvés előtt odakészítenek egy tálban vizet és egy csomó áztatott gyékényt. Ezután a szüvő a hátsó átfánál középen kettéválasztja az ijanszálakat olyan távolságra, hogy beleülhessen. Maga alá gyékényt terít, arra pedig kispárnát, vagy rossz kabátot helyez. Közvetlenül a borda mögött letérdel és a sarkára ül. A *két középső ijanszálat a borda mögött ijannal összeköti*, hogy a beleülésnél történt széthúzás a gyékényen ne látszódjék meg. Most a bordát magához húzza és *az ijant* egy kis vízzel *mökparáholja*. Azután egy szál gyékényt a kezébe vesz és kezdi a szüvést. Az első szál beszüvéseit mindig balról kezdik. A szüvő a gyékény tüve felé eső végit fogja a hüvelyk- és a nagyujja között. A fintor alatt elhúzza, a következő szálnak pedig fölhúzza úgy, hogy közben a hüvelyk- és nagyujjával elengedi és a mutatóujjával irányítja. Így az egyik ijannak fölötte, a másiknak alatta húzza el a möghasított gyékényszálat. Mikor közpre ér, átveszi a jobb kezébe és úgy húzza tovább. A fintornál a gyékényszálat a fintor fölött visszahajtja, hozzáfogja a mellette lévő ijant és a fintor alatt kidugja. Ez a *fintorozás* v. *finturázás*. (Ha szélöset: *bolondost* v. *négyrőföst* szünek, a fintorozás egyszerűbb, mint keskeny gyékénynél. A *bolondosnál* a gyékényszálat a fintorra ráhajtja és *húzza* a fintor melletti ijanszál fölé.) A következő gyékényszál beszüvéseit jobbról kezdik. Így fölváltva hol jobbról, hol balról szüvi be a gyékényszálakat. Tíz-tizenöt szál leszövése után, a gyékényszálakat erőteljesen az átfához *dömböli*. Mikor elég széles rész elkészült már, kivesz a gyékénycsomóból egy marékkal, a tüvet a vízbe mártja és *a mökszüvött gyékényre teszi*. Ezután innen veszi a gyékényszálakat. Szüvés közben *az ijant* időnként *mökparáholi*, hogy ne száradjon meg és jobban csúszsék rajta a borda. Ha *az ijan létágul*, a hátsó átfánál az ijan alá egy

botot dugnak, hogy feszösen álljon. Előfordul, hogy az *ijan szüvés közben északad* (ha kócsalásos vagy kacimbás). Ha közvetlenül a szüvés mellett szakad el, alákötik és beleszúvik. Így a csomó fölülről nem látszik. Egyébként *tódanak* a már ismert módon. A különbség az, hogy ilyenkor az elszakadt ijant a hátsó átfánál elvágják és összekötik.

Ha a szüvő már nem fér a gyékénybe, akkor *kihág*. Ezután az átfán kívülről szüvi a gyékényt. Ilyenkor egy szál ijant befűz a borda mögé és az átfához veri, hogy a borda jobban csússzék és feszösen álljanak az *ijanszálak*. Ha kevés ijan van már hátra, az utolsó szálakat nem bírja olyan gyorsan szüni, mint eddig, hanem csak *behúzgálja*. A hátsó átfához érve mögméri az elkészült gyékény hosszúságát. Az előírt méretnél 3—4 cm-rel mindig hosszabbat szünek, mert amikor levágják, a gyékény kicsit összeugrik. Ezzel kész a szüvés.

Itt kell megemlítenünk, hogy a 2 m széles gyékényt, a bolondost ketten szüvik. Egymás mellett ülnek a gyékényben, mindkettőjük egyszerre kezd egy-egy szálát jobbról, ill. balról szüni, és ezeket közepén átadják egymásnak. Amikor az átvett szálakat végigszútták, a két szál együttes erővel *odadömbölik*. A bolondost két egyforma gyorsasággal haladó szüvő csinálja, mert a szüvés minden mozzanatát egyszerre kell csinálniok. Gyakorlott, összeszokott szüvők itt is igen gyorsan és összehangoltan dolgoznak.

Ha hosszú gyékényt szünek és gyorsan el akarnak készülni, akkor *két bordába* szünek. Ez azt jelenti, hogy a fölötésnél *két bordába fűzik be az ijant* és ketten szünek egymással szemben.

A szüvés befejezése után a szüvő kaszakéssel jobbrú-balrú levágja a farkát, majd következnek a gyékény *levágása*. A *kezdő ódalon* az átfán vágja el az ijant, hátul az átfala és a borda között. Ezután *lecsömbözi* vagy *lepihőzi* a gyékényt — azaz a kiálló csomókat, gyékényszálakat levagdossa. Lecsömbözés után a gyékényt *befűzik*. Régebben egyszerűen csomót kötöttek az ijanszálakra vagy egymáshoz kötötték azokat. Újabban a kiálló ijanvégek eldolgozására fűzőtűt használnak. Ezzel 8—10 szállal a szélétől visszahúzzák az ijant, majd a kiálló végét levagdossák. Ha nincs hely a kívánt hosszúságú gyékény szüvésére, akkor két rövidebb gyékényt az ijanokkal összekötnek. Úgyes kötésnél az összedolgozás meg sem látszik.

A gyékényt ezután mögszárítják. Télen a kemence mellé teszik, nyáron nem is szükséges szárítani, mert mire elkészül, a napon megszárad. A megszáradt gyékény szép sárga. Szárítás után laposra összehajtogatják. A tápai asszonyok mostanában péntek délután fejezik be a szüvést. Ekkor vagy másnap délelőtt viszik el az egész héten szüvött készítményeket a szövötkeszethez. Szombaton már nem szünek, ez a takarítás napja. Szüvés után a szobában naponként is söpörniök kell, mert sok szemét marad hátra.

Ha *szatyrot* szünek, a szüvés ugyanúgy kezdődik. A szatyor szélességének a mérésére a szüvő egy *mérőgyékényt* készít. Ennek a hossza a szatyor szélességének egyharmada. Amikor ilyen széles rész elkészült, a szüvő befonja a szatyor mindkét fülét, amiket már előre elkészített. Befonásnál csak a fül harmadik ágát bontja szét és ezzel fonja bele

az ijanszálak közé. Újabb harmadrész mögyszívése után a fülek másik végét is befonja az ijanba. Amikor a szükséges hosszúság elkészült, kihagy 10—12 cm-t az ijanszálak közt átdug egy botot és új szatyrot kezd szüni. *Étyhúzással* 3—4 szatyrot is mögshúznak. A levágás után következik a szatyor *bekötése*. A szövő a szatyor két fülét összefogja, számlira ül és a szatyrot a lába közé vöszli. A kiálló ijanszálakat összepároztatja és a szatyor aljától kezdve összeköti. Két csomót köt az ijanra, egyet belül, egyet kívül és a második csomót belülrre fordítja. A legvégső ijanszálát még az előzővel is összeköti, így az nem bomlik szét. Bekötés után az ijanvégeket levágja. Ha *étyhúzásra* különböző méretű szatyrokat szünek, akkor a legszélső ijanszálakat elvágják és egy másiktól csinálnak fintort. Így keskenyebb szatyrot tudnak szüni.

Régebbi készítmény volt az ún. *sejőmszatyor*. Ezt *sűrűbordába* szütték (a borda 70 cm széles és 44 lyuk van rajta). Az ijanját igen erősre és vékonyra kell sodorni. Szívéshez a gyékény legjavát használták, főleg *bélgyekényt* és *bélfölhéjját*. A szatyornak díszítésül színes szalagokat fontak. Nagy mennyiségben régen sem szütték, inkább csak magán-megrendelésre készítették. A fiatalabb asszonyok már nem is igen ismerik.

A szívésnek újabb módja a *szüvőszéken* v. *rámába* szívés, amely az utóbbi években kezd tért hódítani. Azt mondják, hogy főleg 1945 óta terjedt el a faluban, addig csak szórványosan fordult elő néhány házban. Ma sincs még minden helyen, ami részben azzal magyarázható, hogy az idősebb asszonyok jobban szeretnek *fődön szüni*, mert azt szokták meg és úgy mondják: ott erősebben *oda* lehet *dömbölni* a *gyékényt*.

A Tápén használt szüvőszék csak részben hasonlít arra a szövőszékre, amit SZÜCS SÁNDOR leír a sárréti gyékényfeldolgozásról készített tanulmányában. A tápai szüvőszék részei: 2 db négylábú bak, hosszúságuk: 170 cm, magasságuk: 65 cm. Ezeken van keresztbehelyezve a 2 *görgő*. A görgők fahengerek, amelyeknek a két vége vaspánttal és csibával van ellátva. Kétféle hosszúságú görgőt használnak: 1 méterest és 2 méterest. A két bakon a görgők elhelyezésére bevágások vannak, mindkettőn 4—4 bevágás: az első görgő számára 3 bevágás van egymástól 25 cm távolságra. Amikor a legszélsőbe teszik a görgőt, akkor 3 méter hosszú gyékényt szünek. A hátsó görgőt vagy a görgőn lévő vaskarikákba akasztott kampóval, vagy csibába és bevágásba szerelt csavarmenettel rögzítik. A szüvőszéket bognár és kovács készíti.

Az *ijan fölötése* ugyanúgy történik, mint az egyszerűbb *fődön* szívésnél, csak a görgőn átvett ijan alul nem húzzák bele a bordába. A szövő a hátsó görgő mögött, a szüvőszéken kívül ül vagy áll és így szü egy karszélességnyi gyékényt, amit az ijanszálak közé dugott bot-hoz dömböl. Amikor a görgő elé ért, azt továbbforgatja, így alulról még be nem szütt ijan kerül felülre. A további szövés előtt újból rögzíti a hátsó görgőt. A szüvőszék előnyei: 1. nem kell beleülni, 2. széken ülve (v. állva) szünek mellette, így nem ülik el a lábukat, 3. kisebb, feleakkora helyen elférnek vele, mint ha a *fődön* szünének.

A szatyor szívése Tápéről került *Bősárkányra* a múlt század végén. Az 1950-es évek elején ezzel ellenkező folyamat játszódott le,

amikor a tápaiak egy tapasztalatcsere útján áthozták falujukba a jellegzetes és a tápaitól különböző, bősárkányi szatyor fonásmódját. Az új gyékénykészítmény meghonosítását a tápai háziipari szövetkezet kezdeményezte, hogy kiszélesítse árukollekcióját. A bősárkányi szatyort Tápén *győripáros*-nak hívják. Készítése lényegesen különbözik a tápai szatyor szövésétől, tulajdonképpen nem is szüvik, hanem fonják, hajtogatják. Mivel készítmódja eredeti helyéről sincs pontosan lejegyezve, ezt is részletesen ismertetjük. Érdekes, hogy a speciális népi kifejezések a munkafolyamattal együtt nem igen kerültek át Tápéra. A tápaiak a győripáros részeit és készítésének mozzanatait saját kifejezéseikkel jelölik.

A győripárost a gyékény javából, legjavából készítik. Ezt möghasítják, a szélesebbek lesznek a *vezérszálak*, a vékonyabbakat nem használják föl. Fonás előtt a gyékényszálakat — ha kemények — egy pálcával vagy a bicska fokával jól *mökhúzzák*, hogy puhák legyenek.

A fonás asztalon történik. A szatyorfonó kezébe vesz egy centis átméretű *javát*, aminek a végét súllyal lenyomatja. Majd hosszában kettéhasítja és ezzel összefonja a kb. 90—95 cm hosszú vezérszálakat, amiket előzőleg középen megtört. A fonás ezen a törésen halad végig. Ezután következik a tulajdonképpeni fonás. A középen összefogott vezérszálak egyik oldalára súlyt helyez, a másik oldalon pedig minden második vezérszálát föl hajt. A fekvő és föl hajtott vezérszálak közé betesz egy *berakó* vagy *köröszttbe való* szálát és a föl szödött vezérszálakat hármásával, négyesével visszahajtogatja. Most azokat a vezérszálakat hajtja föl, amik az előbb feküdtek. Miközben a vezérszálakat jobb kézzel föl szödi, az előző vezérszálát a bal kéz mutató- és nagyujjával lenyomja, hogy a berakó szálát ezzel is lezorítsa. Most újabb berakó szálát tesz be és a vezérszálakat bal kézzel visszahajtogatja. Így alakul ki a kockás fonás. Ezt addig csinálja, amíg a szükséges méret el nem készül. A nagy szatyornál 30 cm-t, a kisebbnél 27 cm-t kell befogni. Amikor ez a hosszúság megvan, fog két szál bélgykényt és azzal a szélét beszegi. Itt kétszeres szegést csinál, mert ebbe jön bele a szatyor füle. Ezután az elkészült részt megfordítja és most a vezérszálak másik oldalát fonja be. Fonás közben a gyékényszálakat sűrűn mögvizezi, hogy a vezérszálak a hajtogatásnál el ne törjenek. Miután a fonás a másik oldalon is elkészült, a szélét itt is kétszeresen beszegi, oldalt pedig egyszeres szegést csinál. Erre jön még a külső szegés. Ezt a még kiálló *köröszttbe való*, ill. vezérszálakból készíti. Ott, ahol a széle szegését elkezdi, hurkot csinál, azután mindig három szál fut együtt a szegésnél. Ezt *macskanyomos fonyásnak* nevezik. A bevégzésnél az egyik kimaradt szálát a szegés alá dugja, a másikat a kezdésnél lévő hurokba dugja és azt möghúzza. Így a bevégzés teljesen eltűnik. Ezután a kiálló szálvégeket levágja, így kb. 1 cm-es csonk marad.

Most következik a szatyor fülének fonása. A szatyorfonó hosszában kimér a nagy szatyornál 12 cm-t, a kicsisnél 10 cm-t, Vesz 4 gyékényszálát és ezeket *mökhúzza* pálcával, hogy ne legyenek kemények. Ahol a fül helyét kijelölte, ott egy högyös bottal a fonást átlukasztja, majd ezen a helyen átdug két szálát a *tüvivē*, egy sort kihagy és át-

dugja a másik két szálát a *farkávā*. Ezeket összehajtja, így 8 szálát fon össze. A szálakat kettéosztja, azután a szélső szálát átveszi az egyik oldalról a másik négy szál között középen és az eredeti helyére visszahajtja. A fonás így halad tovább: mindig változtatva, hol a jobb, hol a bal csomóból fonja be a szélső szálát. *Szömmértékkal* mögbeccsüli, mikor elég hosszú a fonás — akkor átdugja a szálakat a fonáson és a szálvégekre két csomót köt. Ezzel elkészült a *szatyorlap v. platt*.

Ezután készíti a fonó a győripáros végít. Levág 45 cm hosszú szálát a javából és ugyanúgy *mőkhasigatja*, mint a platt vezérszárait. Az elején szegést csinál, a nagyjának 10 cm hosszú, a kicsinek 8 cm a szegés. A szegés felé esik a vezérszálak farkarésze, amarra a tüve, így a fonás a szegéstől távolodva szélesedik. A nagyjánál 22 cm, a kicsinél 20 cm hosszúra készül a fonás. Amikor ez a hosszúság kivan, szegést csinál, hogy ne csússzék szét a fonás. győripáros végén körben mindenütt egyszeres a szegés. Erre jön rá a külső v. végző szegés, amit úgy csinálnak, mint a platt szegését.

Ezután a fonó a szatyorlapot a két fülénél fogva összehajtogatja, két térde közé fogja, a végít hozzáméri és vékony madzaggal összevarrja.

IV. Készítmények és azok használata

A tápaiak a gyékényből nagyon sok használati tárgyat készítettek és készítenek. Régebben jóval több gyékénykészítményük volt, mint ma, de ezek egy részét ma már nem csinálják. Ma a szövetkezet megrendelésére dolgoznak és csak olyan gyékénykészítményeket szűnek, ill. fonnak, amiket a szövetkezet átvesz és el tud adni. A régebben gyékényből készült használati tárgyak — pl. kanalas, szakajtó, kaptár stb. — ma már más anyagból készülnek. Jelenleg a legáltalánosabb készítmény a szüvöttgyékény és a szatyor.

Szüvöttgyékény-fajták:

Keskönygyékény v. háztartási gyékény. 60—80—100 cm széles fajtái vannak, hosszuk változó.

Negyedfeles: szélessége 1,6 m, hossza 2,5 m.

Tizenháromas: szélessége 1,6 m, hossza 2 m.

Bolgárgyékény: szélessége 1,6 m, hossza 2,2 m.

Négyrőfös: szélessége 1,6 m, hossza 3 m.

Ötrőfös: szélessége 1,6 m, hossza 3,5 m.

Bolondos: szélessége 2 m (régebben 2,1 m szélös is volt), hossza 3 m.

Ezeket a gyékényfajtákat *jóra szüvik*, készítésükhöz a bélföhléjját és a bélgyékényt használják föl. A nagyon jó minőségű gyékényt *bürgyékénynek* mondják. A gyékény nagyháját, farkát is fölhasználják az ún. rossz szüvésére. Ezt ritka bordába szüvik, és nem dombölik oda olyan erősen a gyékényszálakat egymáshoz. A rossz gyékényt régen bútorszállításnál használták (pakoló v. csomagoló gyékény), ma már inkább csak a ház körül alkalmazzák, pl. disznóvágásnál húst, szalonnát raknak rá.

A szüvött gyékények ház körüli használata igen széleskörű. Felhasználása már a szüvésnél kezdődik, gyékényt terít maga alá a szüvő földön szüvésnél. Benn a házban szőnyeg helyett, padkatarakónak, falvédőnek, ágyba a szalmazsák alá használják, télen az ablakhoz teszik, hogy elszigetelje a hideget. Külső használata még tágabbkörű: *sírverőm* falát bélelik vele, csirkék alá teszik, terményt öntenek rá, hordásnál az *alcserényre* szokták tenni, hogy ne hulljon ki a szem, használják kocsitakarónak, kinn a földbe a kocsirúdhoz erősítve árnyékot ad stb.

Városban az építőiparban és a szállításnál legáltalánosabb a használata. Szegeden a piaci kofák bódéjuk oldalát télen gyékénnyel bélelik, ülőhelyükre és lábuk alá gyékényt tesznek. Újabban igen kedveltté vált nemcsak Szegeden, hanem más vidéki városban is vendéglőkben faltakaróul való használata.

Szatyorfajták:

Déjakszatyor: ez a legkisebb szatyorfajta, hosszúsága 30—35 cm, amint a neve is mutatja, iskolásoknak készítik.

Kismónár: hossza 55 cm.

Nagymónár: hossza 60 cm, mindkettő *piacos szatyor*. Eladásánál kettésével árulták.

Rőfös szatyor: hossza 75—80 cm.

Pozsonyi v. mészároszatyor: különböző méretűek voltak, leggyakrabban 1 m hosszút csináltak. Sokszor *béllést* is szűttek bele.

Sejőmszatyor: megrendelésre készült a kívánt méret szerint. Díszes szalagokat szűttek bele.

Egyéb készítmények:

Gyékényszék: hámozott gyékényszálból készült, hordóalakú ülő alkalmatosság. A gyékényszálak közepén ún. *macskanyomos fonnyással* vannak összeerősítve. A szélén egysoros fonás van és ezen kívül a szegés, amit úgy csináltak, hogy a gyékényszálakat egymásután becsavarják és egymásra hajtották. Így csinálják ma a győriparos szegését is. Végül a hengeralakúra összetekert gyékényszéket két végén egy-egy vajjas gyékényből sodrott gyékénykötél fogja össze. A régi öregek már a gyékényszödésnél megcsinálták a gyékényszéket, anélkül nem is jöttek vissza.

Gyékénypapucs: puha, vajjas gyékényből font kötélből készül, kaptafa segítségével. A gyékénykötelet három ágból fonják ún. hajfonat-szerű fonással. Talpát körkörös fonással csinálják és madzaggal összevarrják.

Gyékénycsizma: a papucshoz hasonlóan készül, szára elől nyitott. A II. világháború alatt a katonaságnak sokat szállítottak. Ma csak megrendelésre készítik, télen a vasutasok használják. A háború idején lehetett látni ijanból készült csizmát is.

Lábtörlő: ez is ritka készítmény. Úgy készítik, mint a papucs- vagy csizmatalpát, csak az összefonott gyékénykötelet négyszögletesre formázzák.

Győri páros: két egymásba helyezhető szatyor, a nagyobb 60×38 , a kisebb 54×34 cm méretű.

Mióta a szövetkezetnek adják át a készítményeket, egy-egy családnál rendszerint csak egy készítményt csinálnak. Vannak, akik már évek óta csak keskönygyékényt szűnek, ismét mások, csak szatyorszövessel foglalkoznak, sokan pedig teljesen áttértek a győri páros készítésére. Ez utóbbinak a fonása kényelmesebb, kevesebb szeméttel is jár, de nagyobb figyelmet és finomabb munkát is kíván, mint a szűvés.

V. Értékesítés¹⁰

Régen a gyékénykészítményeket a *kufák* révén értékesítették. A kufák jómódú parasztasszonyok voltak, akik szűvéssel már nem foglalkoztak, hanem csak eladással. Rendszerint ők voltak a gyékényes rétek bérlői is. Tőkájük arányában kivettek egy gyékényes rétet, azt régebben *harmadábú*, *ötbü kettőé*, 45 után inkább *felibü* levágatták és a fentmaradó részt feldolgozták, vagy eladták olyan családoknak, ahol nem volt munkaképes férfi, vagy a családfő munkába járt. Azok, akiknek feldolgozásra adta át a kufa a nyersanyagot, a kész gyékényárut természetesen hozzá vitték eladni. De általában azok is kufák útján értékesítették a gyékényt, akik a szödésnél rájuk eső részt dolgozták föl.

A kufák két helyre adták el a kész gyékényt: a *bolgároknak* és a *zsidóknak*. Bolgároknak a Szeged környéki és bácskai bolgárkertészeteket nevezték, akik melegágyi takarógyékényt vásároltak. Szükségletüket rendszerint évenként egy alkalommal szerezték be. Leggyakrabban a szegedi nagykereskedőknek adták tovább a kufák a felvásárolt gyékényárut. A megegyezésnél a nagykereskedők megszabták, milyen gyékényt készíttessenek a szűvőkkel és megállapodtak a gyékény árában. A kufák azután leadták a rendelést a faluban. Rendszerint házról házra jártak és úgy rendelték meg a gyékényt. A szűvők régebben is többnyire csak egyféle gyékényt szűttek, pl. az egyik háznál csak szélőset, a másiknál szatyrot. A kufák hét végén szödték össze a kész gyékényt a szűvöktől. Nyáron a szűvők elvitték hozzá, de télen maga a kufa szedte össze kocsiával a gyékényt. A kufák a készáru átvételénél rögtön kifizették a kialakult árat. Mivel a nagykereskedők minden szállításnál külön alkudtak a kufával, a kufa is külön alkudott meg a szűvőkkel. Így a kereslettől függően többször változott a gyékénykészítmények ára. A szűvők a kész gyékényt kevesebbet is átadták, mert szükség volt arra a kis pénzre is. A kufák mindig nagy haszonnal bonyolították le a közvetítő kereskedelmet. A továbbadott kész gyékényen többnyire $\frac{2}{3}$ rész volt a tiszta haszon és kb. $\frac{1}{3}$ -át fizették a szűvőknek, de sokszor még többet is kerestek rajta. A kufáskodásból a különben is módos parasztasszonyok 30—40 hold földet is összeszedtek, a múltban ők voltak Tápén a leggazdagabbak.

¹⁰ Adatközlők: özv. Ilia Sándorné 70 éves, Nagy Antalné.

Régebben előfordult, hogy ha nem tetszett a kufáknak a zsidók ajánlata, a családdal és szolgálókkal fölkerekedtek és föl vitték a gyékényt Pestre. Pesten a Dunaparton és a Keleti pályaudvar mellett volt az árusító helyük. Ha maradt gyékény, Cegléden leszálltak a vonatról és ott adták el. Az első világháború előtt Szabadkára, Aradra is jártak. Sokszor hajón szállították, mert olcsóbb volt. Az ilyen *piacozást* jobban szerették, mint a nagykereskedőkkel való alkut, mert így többért tudták eladni a gyékényt.

1945 előtt Tápén öt *natykufa* volt.¹¹ Néhányan még működtek 45 után is, de a szövetkezet megalakulásakor abba kellett hagyniok a *kufáskodást*.

A *natykufákon* kívül voltak Tápén ún. *kiskufák* is, akik a szüvöktől átvett kész gyékényt hetipiacokon, országos vásárokon árulták.¹³ A *gyékénypiac* Szegeden egészen az utóbbi időkig a kiskörúton, a *kakassos templom* mellett volt.

Akadtak olyan asszonyok is, akik a kész gyékényt nem adták át a kufáknak, hanem a hét végén egy heti *portékát* a vállukra vettek és azt maguk árulták a szegedi piacon. Ezeket *kurtakofáknak* nevezték. Így természetesen több pénzhez jutottak, a tápai asszonyok zöme mégis kufák útján értékesítette készítményét. Ennek részben az az oka, hogy nem szeretnek piacozni, másrészt a rég meglévőhöz, a hagyományhoz való ragaszkodás, ami oly erős volt, hogy még a jobb kereset vágya sem kerekedett föléje.

A felszabadulás után elvértve akadt olyan család is, ahol a férfi egymaga bérelt ki egy akkora gyékényrétet, amekkorát le tudott vágni. Az asszony így nem kötelezte le magát a kufáknak, — mint azok, akik tőle kapták a nyersanyagot — és készítményeit maga adta el. Az önálló háziiparosnak ez a fajtája azonban Tápén nagyon ritka volt, jobbára rendkívüli körülmények folytán alakult ki pl. a férj nem tudott mezőgazdasági munkát végezni, így az asszonnal együtt szütt¹² és a gyékénymunkából éltek.

Tapé község társadalmi képe a gyékényfeldolgozással kapcsolatban a múltban eléggé differenciált volt. A gyékényszövő háziipar hasznának zömét a nagykufák vágták zsebre, míg a kisparaszti- és napszámos-, summás-sorból származó szüvőknek igen kevés jövedelem jutott. Pár ezer gyékényszövő munkájából néhány kufa és nagykereskedő gazdagodott meg.

Ennek a visszas helyzetnek a szövetkezet megalakítása vetett véget. 1951 óta — amióta a földművesszövetkezettől különválva önállóan működik —, közösen szervezik meg a gyékényvágást, tehát megszűnt a szüvőknek a kufákkal való kényszerű alávetettségi viszonya. A gyékénykészítményeket mindenki egyforma áron a szövetkezetnek adja át. Maga a szövetkezet szegedi piaci telephelyén kívül másutt értékesítéssel nem foglalkozik. Az értékesítést a Népművészeti és Háziipari Vál-

¹¹ Kufák 45 előtt: Ilia Károlyné, Makai Pálné, Nagy Antalné, Lele Mihályné, Ördög Pálné. Nevükre még most is mindenki jól emlékszik!

¹² Lásd: Móra Ferenc Múzeum Ethnológiai Adattára, 19. sz.

¹³ Kiss Lajos: Vásárhelyi híres vásárok. Bp. 1956.

lalat irányítja, amellyel a szövetkezet szállítási szerződést köt. Nem lehet feladatunk itt a szövetkezet működéséről részletes ismertetést írni, csak annyit jegyünk meg, hogy a szüvők kereseti lehetőségei a szövetkezet fennállása óta lényegesen javultak. Egy-egy szüvő heti átlagkeresete 200 Ft körül van, tehát a háziipari munkával majdnem elérik az ipari kereset színvonalát. Ha ezzel összehasonlítjuk a régi kereseti lehetőségeket,¹⁴ akkor tűnik szembe, mennyivel jövedelmezőbb a gyékényszövés ma Tápé lakosságának, mint régen.

Előnyös a szüvők számára, hogy a szövetkezetben megvan a személyi biztonságuk, a szövetkezet ugyanis kötelezettséget vállalt, hogy mindig átveszi a jó készítményeket. Ezzel szemben megköveteli az anyaggal való elszámolást. A közösen vágott és a szövetkezetből kiváltott gyékényből csak a szövetkezetnek lehet szüni. Ezt ellenőrizni tudják; mert a tagsági könyvbe bejegyzik, hogy ki-ki mennyi készárut szállított be. A szövetkezet 1953 augusztusa óta szociális juttatásokban is részesíti tagjait, az öregeknek nyugdíjat ad, évenként egyszer nyereségrészesedést oszt. Évi jövedelme eddig fokozatosan emelkedett, 1957-ben 5 700 000 Ft volt. 1954 óta exportra is dolgoznak a tápaiak: Angliába győripárost, Nyugat-Németországba gyékénytakarót, keskönygyékényt szállítanak.

Van néhány család, amelyik még most is önállóan végzi a gyékénymunkát: maguk szövörik a gyékényt és maguk adják el Szegeden a készárut, de a falu túlnyomó többsége — 776 család — már a szövetkezetbe tömörült. A készítmények — részben mint használati cikkek, részben, mint népművészeti tárgyak — az országban és külföldön egyaránt kaphatók, így a Háziipari Szövetkezet keretei között úgy látjuk hosszú időre biztosítva van a hagyományos tápai gyékényszövés jövője.

SZÓJEGYZÉK*

átalfa* hengeralakú fa, kettő szükséges a szövéshez. Földön szövésnél ezeket négy sámlira helyezik és ezekre feszítik ki az ijant.

bak a szövőszék alkatrésze: négy lábú állvány, amin bevágások vannak, ezekbe teszik a két görgőt.

banda gyékényszedő csoport, rendszerint hattagú. *Mindég úgy vót, hogy hatan tartoztunk egy bográcsra, egy bandába.*

bandagazda 1. a hattagú bandának a feje, 2. mindazoknak az irányítója, akik *ety karra dógóznak.*

befűz az átlafán elvágott ijanszalakat fűzőtüvel befűzi a gyékénybe, eldolgozza.

¹⁴ Erre vonatkozóan I.: Walther Zoltán: Tápé. Szeged, 1938. — A gyékényáru értékesítéséről, kereseti lehetőségekről, 73—74. old.

* A szójegyzék összeállításánál felhasználtuk *Bálint Sándor* Szegedi Szótárának gazdag szóanyagát. A rövidség kedvéért nem is utalunk arra, hol vettük át a Szegedi Szótár megfogalmazásait, viszont * jellel külön megjelöljük azokat a kifejezéseket, amelyek mint külön címszók nem szerepelnek a Szótárban, így a gyékényszövésre vonatkozóan kiegészítik azt.

behúz behúzgál a hátsó átfához közel érve az utolsó gyékényszálakat a szövő már csak lassan tudja beszöni, erre mondják, hogy behúzgál.

beköt a gyékény levágása után a kilógó ijanszálakat eldolgozza, 1. futógyékénynél egyszerűen csomót kötnek az ijanra vagy az ijanszálakat sorba összekötözik, 2. a szatyort úgy kötik be, hogy két csomót kötnek a kilógó ijanra és azokat befelé fordítják.

beleáll elkezdi a gyékényszedést. *Első nap korán röggő beleának.*

bélés béllés: a pozsonyi v. hentösszatyorba készített szövött betét.

beleül a gyékénybe; hozzálát a szövéshez, a széthúzott ijanszálak közé ül a szövő.

bélföhléjja a gyékényszál belső része: a bél fölötti héjak, melyek szövésre alkalmasak.

bélgykény a gyékényszál legbelső része, amelyből selyemszatyort szönek és a győriparos fonására használják.

berakó szál* olyan gyékényszál, amit a vezérszálak közé helyez be a szövő a győriparos fonásánál. Vö. körösztbe való szál.

beszegés 1. a gunyhó tetején tövével összefordított gyékénycsomóknak gyékénykötéssel való összeerősítése, 2. a győriparos plattja és vége vezér- és keresztzálainak befonása.

bevezetés a győriparos plattja és vége befejező fonása. Vö. beszegés.

bodorodik a farka* azt jelenti, hogy érett a gyékény, lehet szedni, ugyan a farka megszárad és összesodródik.

bolgárgykény *bulgárgykény:* 2—3 m hosszú és 1,6 m széles szövöttgyékény, amit a Szeged környéki és délvidéki ún. bolgárketészek palántatakarásra használtak. Vö. félkofás.

bolondos* 2 m széles és 3 m hosszú jóra szövött gyékény. Ketten szövik egymás mellett. *Mi mán jánykorunk úta eggyüt szűjük a bolondost.*

borda a gyékényszövőszék alkatrésze: a kívánt méretnek megfelelően kilyuggatott négyszögletes fa, amit a kovács vagy bognár készít akácfából vagy pácolt bükkfából. A borda lyukain húzzák át az ijant fölötésnél. Méretei: 80 cm hosszú = 30 lyuk, 1 m h = 40 lyuk, 1,6 m h = 50 lyuk, 2 m h = 58 lyuk.

böngyöle gyékény torzsás, gumós töve, amiből inséges esztendőkben kenyeret sütöttek. Vedres: „... böngyöle kenyértül, hogy sok Szegény ájult.”

börgykény *bürgykény** sűrűre szőtt gyékény, amit erősen oda kellett dömbölni. A kofák rendelése volt: „*Asztán bürijóra szójétök!*” Vö. jóra szó.

brigád a gyékényszedő banda új elnevezése, amióta szövetkezetben dolgoznak a tápaiak.

csepje vékony, finomlevelű sás, amit a szödök derékaljnak használnak. Ha kevés a selyöm, akkor szárított csepjét is megszodornak ijannak. *A dérekajjunk csepje vót, mög mindönféle giz-gaz.*

csiba a görgő vasból készült tengelye, amellyel az a bakok bevágásaiba illeszkedik.

csillás gyékény fiatal hajtásról nőtt, fejletlen gyékény, rövid a nyíjja.

csöcsös korsó* cserépedény, aminek a fülén lévő kis nyílásán lehet inni. Hidegen tartja a vizet. Gyékényszedéshez minden banda visz magával egyet.

csömbös 1. az ijan: a betoldott selyemszálak kiállnak a sodrásból, 2. a szövött gyékény — a szálak kiállnak a szövésből, 3. a gyékénykötél.

csöttögtető* újabban elterjedt gyékényvágó szerszám vö. rángatós kasza.

darunyak régebben használt gyékényvágó szerszám, amit használt kaszából csináltak.

deákszatyor *déjakszatyor* a tápai gyerekek iskolás táskája. Vö. szatyor.

egy karra dolgoztak több banda, amelyek együtt szedik a gyékényt és közösen osztoznak.

egyben fizettek *egybe fizettek* ha több gazda vásárolt egy rétet, akkor a rét tulajdonosának egy összegben fizettek.

egyhúzás* *ëtyhúzás*: egy gyékény, melyhez egyszer kell fölötteni. *Ëtyhúzássā 4—5 szatyrot is mögszűvök.*

elhúz *ëhúz*: a gyékényszédésnél kaszával elvágja a talpon álló gyékényt.

elköt *ëköt*: a szédésnél kötött kévüket kis tutajokba köti, hogy könnyebb legyen a tárolás.

ékelés* vö. sasolás.

farak, farka 1. a gyékényszál nyíjja fölötti része, 2. a szövött gyékényből kiálló szálak.

feléből vágják *felibü vakták*: a pusztasződő és a gazda közötti egyezség alapján a szödőnek a levágott gyékény fele jutott.

felhúzás *föhúzás*, vö. felöltés.

félkofás *félkufás*: ritkaszövésű gyékényfajta, főleg bolgárkertészek vásárolják az ágyak takarására. Vö. bolgárgyékény.

fellépik *fölepik*: az első napi szedés terítését megméri, hogy kb. hány kéve gyékény lesz belőle.

felöltés *föötés*: az ijannak a borda lyukain való áthúzása és az átfákon való átvetése és kifeszítése. Rendszerint ketten csinálják. Vö. főhúzás.

férges gyékény a tövénél apró lyukak láthatók, a féregrágás nyomai. Szedésnél az ilyent félredobják. Ha hazakerül, a szövők így dobják el a feldolgozás közben: „*Isten mēncs a vasvesszőtű!*”

févaljparna *féjajparna** a kiterített gyékény nyíjja alá rakott gaz.

fintor a gyékényszál visszahajtása a legszélső ijannál. Tulajdonképpen a gyékény szegélye. Vö. fintorozás, *Ē né vākd a fintort, mē akkó hijāba dógóztam.*

fintorozás *finturázás** *fintorkészítés*, más a keskönygyékénynél és más a bolondosnál. Keskönygyékénynél a szélső ijanhoz érve a szövő a gyékényszálat visszahajtja, hozzáfogja a fintor melletti ijant és kifelé húzza. A bolondosnál viszont a gyékényszálat egyszerűen visszahajtja a fintor melletti szál fölött, így a beszött gyékényszál befelé áll.

forгатás a kiterített gyékény megforгатása, hogy mindkét fele egyenletesen száradjon. *A terítést nyóc-tíz nap múlva mőkforгатtuk.*

földön szó földön szű: két átfával, bordával történő szövés, amikor a szövő földre terített gyékényen szó úgy, hogy a sarkára ül. Erre a tápaiak nem mondják, hogy szövőszék!

frustok reggeli. *Frustokra csak száraz önnivaló vót.*

futógyékény* keskeny, 80 cm. 1 m széles gyékényponyva. Újabb elnevezés. Vö. keskönygyékény.

fűzötű kb. 30 cm hosszú vastű, pár év óta használják a kész gyékény ijanszálainak befűzésére, eldolgozására.

gazdarész az a rész, amely a gyékényszedésnél a gazdát illeti,

görgő a szövőszék alkatrésze, 1 vagy 2 m hosszú fahenger.

gűgyű egy nyaláb nagyhájja, a fiatalokat összebeszélő asszony ezzel állított be a lányok házhoz.

gyékényág földre terített gyékény derékaljnak.

gyékényáztatás az előkészített gyékény szövés előtti beáztatása. Mindig beáztatják, hogy puha és síkos legyen.

gyékénycsákó gyékényből font csákó, valamikor jókedvű legények lakodalomkor a fejükön hordták.

gyékénykabát gyékényből elnagyoltan szőtt kabát, amit régebben a legények a lakodalom másnapján öltöttek magukra és abban mókáztak. Vö. Bálint: Szeg. Sz.

gyékénykaptár gyékényből font méhkaptár.

gyékénykofa gyékénykufa: jómódú tápai parasztasszony, aki a szövők készítményeit összevásárolta és eladta a szegedi kereskedőknek. A szövetkezet megalakulása előtt ők irányították Tápén a gyékényszövést.

gyékénykötél 1. gyékényszálakból tekert kötél kévekötésre, 2. fonnott kötél gyékénypapucs, cipő stb. készítésére.

gyékénykúp 50—70 kévéből rakott kúp.

gyékénymunka a gyékény feldolgozása, a gyékényszövés. Aki rossz munkát végez, arra mondják: „*Jaj, de takaréék munkát csinátá!*”

gyékénypapucs fonott gyékénykötélből kaptafán készült lábbeli.

gyékénypiac a gyékénykészítmények elárusító helye, a legutóbbi időig a kakasos templom mellett volt.

gyékényrét a gyékény termő helye.

gyékénysátor gyékényponyvából rögtönzött sátor piacon vagy kocsin.

gyékényszakajtó gyékényből és szalmából font szakajtó.

gyékényszedés gyékényszödés: a talpon álló gyékény levágása. A tápaiak rendszerint az augusztus 20-át megelőző héten indultak régi idők óta gyékényt vágni, 4—6 hétig vannak oda.

gyékényszék hámozott gyékényszálból összegöngyölített hengeralakú készítmény, amit közepén ún. macskanyomos fonás, szélein erős gyékénykötél tart össze. A szedők gyékényszedésnél készítik szabad idejükben.

gyékényszövetkezet 1949-ben alakult háziipari szövetkezet, amely a gyékény kitermelését és értékesítését szervezi.

gyékénytető 1. a szedők által készített gunyhó teteje, 2. régebben nádból és gyékényből készített tető, inkább csak istállókon. Ma már ritka. *A pákjás gyékény legfőjebb istállótetőre jó.*

gyékényzászló rúdra erősített gyékényköteg, amivel a szakács az ebéd elkészültét jelzi. Lakodalomban tréfás legények viszik a menet előtt.

gyepszél gyöpszél a tápai temető és az ún. sárgagödrök környéke, ahol a gyékényt elosztják.

győripáros a gyékény javából font szatyor. A nagyobbik 60×38, a kisebbik 54×34 cm méretű. Tápén a legújabb gyékénykészítmény. Bősárkányról került ide.

hámízás* a nagyhéjjának a gyékényszálról való lefejtése.

hasítás a bélfőlhéjjának hasító bicskával való elhasigatása, hogy finomabb gyékényt szőhessenek. *Szüvéshön mög győripároshon mög köll hasítani a gyéként.*

hasítóbicska életlen bugylibicska.

haszura, hacura melegágyi palánták takarására szolgáló szövött gyékény. Megrendelésre készítették.

hentesszatyor hentösszatyor,* vő. szatyor.

hónalj* hónalj egy hónaljra való gyékény, szedésnél annyit raknak egy csomóba. Vő. tutaj. *A lévőgott gyéként hónalokba rakjuk.*

horogfa a gunyhó szelemenjéhez erősített fa, általában hatot használnak egy gunyhó építéséhez.

ijan négy szál sejőmből sodort erős zsinór, amely a gyékény vázául szolgál.

iskola-köz a régi tápai iskola mellett levő kis utca, amely a Tiszára vezet le. Ha hajón szállították haza a gyékényt, itt volt az elosztó hely.

jó — java* a gyékényszál legfinomabb része: a bélgykény és a bélfőjhéjja. *A javát most leginkább a győripároshon használjuk fő, régon ebbü szűttük a sejőmszatyort.*

kacimbás* vő. kócalábas, nyócas.

kácsaorrú* arra a gyékényre mondják, amit a rossz gyékényszödő vág, aki mélyebb vízben nem hajol le eléggé és ferdére vágja a gyékény szárát. *Monták is az öregök a fiatalnak, nē ojan kácsaorrúra vákd a gyéként.*

kakasos templom a szegedi Kálvin téren lévő református templom, ahol a tápaiak gyékényt árultak.

kanalas gyékényből szőtt 80×50 cm méretű kanáltartó, amit a falra akasztottak. Ma már nem látható.

kancabocskor régi, kezdetleges bocskorfajta, amit elhasznált csizmaszárból házilag készítettek. Feje nem volt, csak talpa, széleit szíjjakkal összefűzték. A gyékényszedők különösen azért szerették használni, mert kifolyt belőle a víz.

kancagyékény rossz minőségű gyékényfajta, szatyorfül készítésére tudják fölhasználni.

kárászos fejletlen, fattyú gyékény.

karcél karcé* a gyékénygunyhó nád vagy gyékény elejének rözsevastagával való összefogása. *A kaszákat éccakára a karcélhó dugtuk.*

karikábaszedés* — *karikábaszödés* az ijan összeszedése kb. 1 m-es karikákba.

kasza gyékényvágó szerszám, különböző fajtái vannak, vö. daru-nyak, csöttögtető, szársvágó.

kaszakés törött kaszából készült éles kés, amit a farok levágására használnak.

kazal a gyékény tárolásának egyik módja, hogy az udvaron kazalba rakják. A tetejét „mönételös”-re csinálják, hogy a víz lecsorogjon róla.

keresztfa köröszfta a gyékénykévék kocsin való szállításakor a vendégoldalakra fektetett tartófa.

keskenygyékény — *keskönnygyékény*: 80 cm, 1 m széles, tetszőleges hosszúságú szövöttgyékény. Vö. futógyékény.

kéve 2 tutajból kötött gyékénykéve, átmérője a tövekötésénél kb. 40—50 cm.

kicsóváz az egyes bandák gyékényszedő területének kijelölése, úgy történik, hogy 10—15 lépésként csomót kötnek a zöld gyékényre.

kihág kilép a végigszótt gyékényből a hátsó átalfa mögé, hogy befejezhesse a szövést.

kihegyesít* *kihögyösít*: kiszorítja a másik bandát a csóvázásnál kijelölt területről. Az a banda csinálja, amelyiknek a kifarcellázásnál gyengébb gyékény jutott.

kihúzás az összekötözött vízitutajoknak a partrahúzása. *Eggy embőr néha hatvan tutajt is húzott.*

kilép a kéveköttő a gyékénykéve mellé lép a megnyergelés után, hogy a kötelet meghúzhassa.

kiparcellázás a gyékényes rét felosztása a bandák közt.

kismólnár *kismónár*: szatyor, vö. szatyor.

kócalábas ha nem pödörintik vissza az ijant sodráskor, akkor összeteke-teredik, összegubancolódik. Az ilyen ijan szövésre alkalmatlan. Vö. kacimbás, nyócas.

kopolyakút *kopojakút*: ideiglenes használatra ásott kút a gyékényrét szélén. Ha nem volt közelben kút, ennek a vizét itták a szödők. *Mindön banda ásott magának egy kopojakutat. (Topojakút-nak is mondják.)*

kötélnek való kéveköttéshez használt erős, finom gyékény. *A kötélnek valót a terítés alá töttük, hogy mindég puha maraggyon.*

kötélfonás a gyékényszedő több szálat a farkával szembe összefog és azokat a kezek és a bal hónalj segítségével jó erősen összetekeri.

köté, a megszáradt gyékény kévekbe kötése a szedés után 10—12 nappal.

kötözködés *kötöszködés*: a deréknek az a része, ahol a gatyát megkötik. *Sokszó kötöszködésig érő vízbe szöttük a gyéként.*

kunyhó* — **gunyhó** a gyékényszedők által a gyékényrét közelében készített, nádból és gyékényből álló hajlék. Rendszerint minden banda csinált magának egy-egy gunyhót. A szelemenfát hazulról vitték.

kúpolás* a kévek kúpba rakása.

kurtakofa* *kurtakufa*: saját készítményeit a szegedi piacon áruló szövő.

lábtörlő* *láptöllő*: gyékénykötélből összevarrott lap.

láp vízi tutaj, több összeerősített fatörzs vagy deszka. Mély vízen erről szedték a gyékényt.

lecsömböz* *lecsömböz*: a megszótt gyékényt letisztogatja a csömböktől, kiálló szálaktól.

lepihöz *lepihöz**: a finom szöszöket leszedi a szövött gyékényről.

letágul *letágul**: a kikötött átfák beljebb csúsznak és az ijanszálak megtágulnak szövés közben.

levág — *levág*: a kész gyékényt levágja a két átfáról.

linkekofa *linkekufa*: vö. kurtakofa.

lóra rak* = a kihúzott vizitutajokat egymásra rakják a parton, hogy azokból a víz kicsurogjon. A tutajok egymás nyíjján fekszenek. Vö. nyerőgre rak.

macskanyomos fonás* két szál ijannal vagy bélgyékénnyel készült fonás a gyékényszéken és a győripáros plattján. Elnevezése onnan származhat, hogy a macskanyomra emlékeztet.

meghúz *mökhúz*: a győripáros fonásához szükséges bélgyékényt vagy javát bicska fokával meghúzogatja, hogy puhább legyen és jól lehessen fonni.

meghúzás *mökhúzás*: a felöltött ijan tágjának feszesre húzása, vö. tágat húz.

megnézi a gyékényt *mögnézi a gyékényt* = *A tápaji embőr háromszó nézi mög a gyékényt: pünkösdi táján, június végén, mög amikő sződni kezdik.*

megnyergel *mögnyergöl**: a kötő ráül a még kötetlen kévére, hogy összébbnyomja.

megparáhol *mögparáhol* = az ijant és a hasított gyékényt szövés közben vízzel meghinti, hogy jobban csússzék. *Szűvés közbe a szűvő sokszó mögparáholi a gyéként.* Valószínűleg a szövésnek e mozzanata miatt *gúnyolják a tápaiakat így: Mikő lössz Tápén szatyorszöntölés?*

megszáritás *mögszáritás*: szövés után a gyékényt télen a kemence mellett, nyáron a napon megszáritják.

megvakul a tüve — *mögvakul a tüve* = nem hajt ki a gyékény, ha zölden levágják. *Ha a gyéként zöden, éretlenül vágják le, akkő mögvakul a tüve.*

megzötyköl *megzöcsköl*: a kötő a még bekötetlen kévét oldalról a tüve kötése táján megnyomkodja, hogy a szálak eligazodjanak.

mérőbot vö. mérőgyékény.

mérőgyékény* a szövésnél — különösen a szatyorszövésnél — egy előre hitelesített gyékényszál szolgál mértékül. Ez mindig kéznél van, hogy a szövő tudja, mennyit kell a kívánt hosszúságig még szőni. Vö. mérőbot.

nagygyékény* széles gyékény: négyrőfös és bolondos. *Régön mi csak nagygyéként szűttünk.*

nagyhéjja *natyhéjja*: a gyékényszál legkülső rétegei, amiket a szövés előkészületei során lefejtenek. Fűtésre, kukoricaszár kötésére használják.

nagymolnár *nagymónár* = vö. szatyor.

negyedfedeles 2,5 m hosszú és 1,6 m széles szövött gyékény.

négyrőfös 3 m hosszú és 1,6 m széles szövött gyékény. Ma főleg építőipari megrendelésre készítik.

nyeretre rak* *nyerögre rak*, vö. lóra rak.

nyíjja a gyékénynek a tövétől a levelek szétnyílásáig tartó része. Szövésre csak ez alkalmas, hossza 1—1,5 m. *A másfélméteres mán nagy-nyíjjú gyékény.*

nyilazás* az osztás egyik fajtája. A kúpokba rakott gyékényt kablából kihúzott cédulák vagy gyufaszálak segítségével osztják el. Vö. osztás.

nyolcas* *nyócas* ha a sejmöt sodrás közben nem pödörintik vissza, az ijan összetekeredik. Ilyenkor alakja nyolcasra emlékeztet. Vö. kócalábas.

nyomás faluszéli legelő, a tápaiak itt szokták elosztani a hazaszállított gyékényt. Vö. gyöpszél, osztás.

nyújtás* *nyútás* a sodrás régebben kedvelt módja. Az ijan kezdő végét kikötötték egy fához és innen távolodva haladtak a sodrással. Ketten csinálták: az egyik sodrott, másik a sejmet tartotta. *Kive nyútot emmá' mögén?* (ti. melyik legénnyel).

odadömböl* a beszótt gyékényszálakat a bordával jó erősen egymáshoz veri. *Néhány szál lészüvése után jó odadömböjjük az átalfához, hogy szorosan ájjon.*

ostoros ustoros: szép, egyenesszalú gyékény.

osztás a hazaszállított gyékény elosztása. Vagy úgy történik, hogy mindenki állít magának egy kúpot, vagy pedig nyilazzák és így egyforma minőségű jut mindenkinek.

összehajt a kész, megszáritott gyékényt lapos göngyölegbe összehajtogatja a szövő.

ötből kettő ötbű kettő: a gazda és a pusztaszedő egyezségének formája: öt kévéből kettő volt a szedőé.

ötrőfös* 3,5 m hosszú és 1,6 m széles szövött gyékény. Ma már ritkán szövik.

padkatakáro* a kemencepadkát borító gyékénytakaró. Védik vele a padka meszelését.

pákjás gyékény kemény szalú gyékény, aminek már kinőtt a pákjája (buzogánya). Régen tetőfedésre használták, taplót is készítettek belőle.

parcella parcella az egy gazda által kibérelt gyékényes rét neve. Ha több banda dolgozik együtt, akkor a rétet még bandánként kifarcellázzák.

pintérgyékény* finom gyékényszálakból font gyékénykötél, melyet régebben a kádárok (pintérek) a hordók csinjaiba iszkábáltak.

pipahuja pihenő munka közben, amikor pipára gyújtanak. *Szö-désné, ha jó a gyékény, mindön tíz tutaj után, de ha rossz, nagyon munkás, akkó mán mindön öt tutaj után pipahuja van.*

platt* a győriparos szatyor lapja, amelyre a fül kerül, összehajtván a szatyor alját és oldalát adja. Vö. szatyorlap.

portéka piacra vitt gyékényáru, újabban a szövetkezetnek átadott készítményt is így nevezik, pl. *Vizesen nem vöszik át a portékát.*

pozsonyi szatyor vö. szatyor.

pöfftetes **pöfftetegős**: vastag, húsos gyékény.

pukkadt **pukkatt**: vö. pöfftetes.

pusztaszedő* **pusztaszödő**: olyan gyékényvágó ember, akit a rétet kibérlő gazda állított maga helyett.

rámába szövés* **rámába szüvés** szövészekén szövés, emellett rendszerint széken ülve szőnek. *Mi mán öt-hat éve rámába szűjük a gyékényt.*

rángatós kasza vö. csöttögtető.

rossz (ti. gyékény) ritkabordában, nagyhéjjából szövött gyékény, nem dömbölik oda erősen. Bútorszállításra, ún. pakoló gyékénynek vásároltak régen ilyet.

rovászkos rovátkos gyékény a nyíjján keresztirányban bevágások vannak. Feldolgozásnál széttöredeznek, szövésre nem alkalmas. *A rovátkos gyéként, ha észrevösszük, lè sè vágjuk; lekfőjebb févajnak jó.*

rőfös szatyor vö. szatyor.

sáml kis négylábú szék, hámizásnál, hasításnál, sejmözésnél erre ülnek, szövésnél az átalfák alá teszik.

sasolás* 1. a bekötött kéve tövéből kb. két sukkra kiálló félhonaljni gyékénycsomó, amit a kéve földhöz veregetésével beszorítanak a kötésbe, 2. maga a művelet, amelynek az a célja, hogy a kévekötés szorosan álljon. Vö. ékelés.

sátorgyékény nagyméretű gyékény, ami piaci sátrak, ekhós kocsik befödésére szolgál.

selyem sejm: a bélfölhéjjának finom széle. Ijansodrásra használják.

selyemszatyor sejmöszatyor: bélgyékényből sűrű bordába szőtt finom szatyor. Hossza 30—55 cm, a rendelő akarata szerint.

selymezés sejmözés: a selyemnek a bélfölhéjjáról körömmel való lefejtése, lecsipése.

sírverem sírveröm: krumpli, cékla stb. téli eltartására ásott gödör, amit Tápén gyékénnyel vagy szalmával bélelnek ki.

sodrás a selyemszálak ijanná való összesodrása, négy szálból sodorják, és amikor az egyik elfogy, beletoldanak. *Jó' tuggya dörgöni!* (jól sodrik).

sugaras vö. ostoros.

szalagosszatyor szallagosszatyor: olyan gyékényszatyor, amibe színes szalagokat szőnek.

szárazonszedés* **szárazonszödés**: lecsapolt vagy kiszáradt gyékényes réten történő gyékényvágás. Könnyebb, mint a vízenszedés, de ilyen helyen a gyékény silányabb.

szárvágó kukoricaszárvágásra is használt hagyományos gyékényvágó szerszám, ma már inkább a csöttögtető használatos.

szatyor 1. szövött: a) deákszatyor h.: 30—35 cm, b) kismónár h.: 55 cm, c) nagymónár h.: 60 cm, d) rőfös szatyor h.: 75—80 cm, e) pozsonyi v. hentős szatyor h.: 1 m, f) selyemszatyor 1. ott. 2. fonott: győri páros 1. ott.

szatyorlap vö. platt.

szedő szödő: 1. gyékényvágó ember, 2. gazda, aki kibérelte a gyékényes rétet, de nem ment el gyékényt vágni.

szedőrész szödőrész: az a rész, amely gyékényszedésnél a szedőt illeti. *Ügöncsak felibű szöttük, de vót úgy, hogy ötbű kettőé.*

szelemen a gunyhó főgerendája. *A szelement, mög a horogfákat ügöncsak hazúrú' köllött vinni.*

szolgafa szógafa: a szakács készítette görbe, kampós cölöp, amire a bográcsot akasztották.

sző szű: gyékénymunkát végez, a gyékényszálakat beszövi az ijan-szálak közé. Jóra sző = a beszött gyékényt erősen odadömböli, kiüti az átfához. Két bordába sző = ketten szőnek egymással szemben, így gyorsabban halad a munka.

szövő szüvő: gyékénymunkát végző asszony. A szövést Tápén csak asszonyok végzik.

szövőszék szüvőszék: két bakból és két görgőből álló szövő alkalmaság, amely mellett széken ülve vagy állva szőnek.

táogat húz vő. meghúz.

taknyos gyékény nyálkás, puha gyékény, a bélrész kicsúszik a szárból.

tazsla töredezett, megrökönyödött gyékényfajta.

terítés* a levágott gyékény szárítása a gyékényrét partján, partos helyen. 10—12 nappal később megforgatják, majd kévébe kötik. *Mindön nap terítessé kezdődik a munka, kiterittyük az előző napi szödést.*

tiszta tiszta ruha. *Mindön szombaton visznek tisztát, mög kinyeret a szödőknek.*

tizenháromas 2 m hosszú, 1,6 m széles szövöttgyékény.

toldás tódás 1. a végigsodrott selyemszálak közé új szálát tesznek be, 2. a fölötött ijan szakadásának összefoltozása.

töve tüve: a gyékényszálnak kaszával elvágott vége.

töve kötése tüvekötése: a kévének a gyékényszálak töve felöli kötése. *Úty próbájják ki a fiatalok munkáját, hogy bocskorral szétrúgják a kéve tüvekötését.*

tutaj kb. egy hónaljra való gyékény, szedésnél ekkora csomóba rakják a levágott gyékényt. Kötésnél általában két tutaj ad egy kévét.

tyúkülő* nagyhéjjából szőtt kosárszerű gyékénykészítmény.

vajas gyékény* puha, húsos gyékény, szatyorfül készítésére alkalmas.

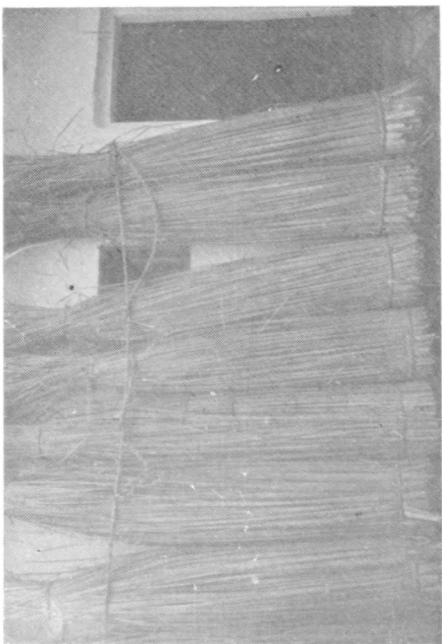
vendégoldal vendégódal: a kocsi löcseire erősített hosszú rúd, amelyre a szedők a zsákjaikat rakják. Gyékényhordásnál a kocsi kiszélesítését szolgálja.

vezérszál* a győriparos fonásánál hosszában fekvő szál, ezek együttese adja a fonás vázát, mint szövésnél az ijan.

visszapödörint* a végigsodrott selyemszálakat a sodrás irányával ellenkező irányba visszapödri.

vizenszedés* vízönszödés: gyékényvágás vízzel borított gyékényrétben. Ez a gyakoribb szedési mód.

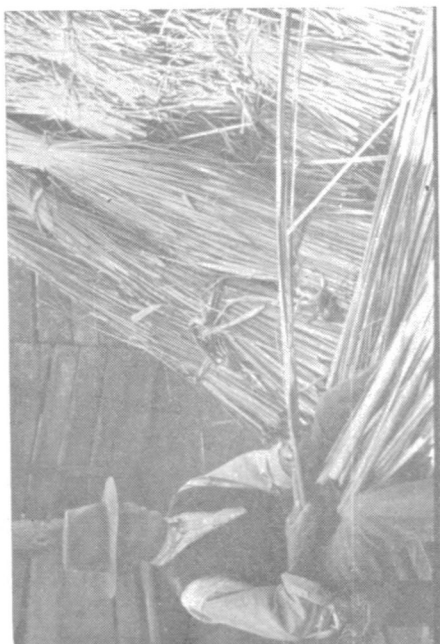
zöld gyékény* zöd gyékény: éretlen gyékény. *A zödgyékényt nem vágjuk lē, mer' akkó mögvakul a tüve.*

1. Gyékénykévék az ereszet alatt

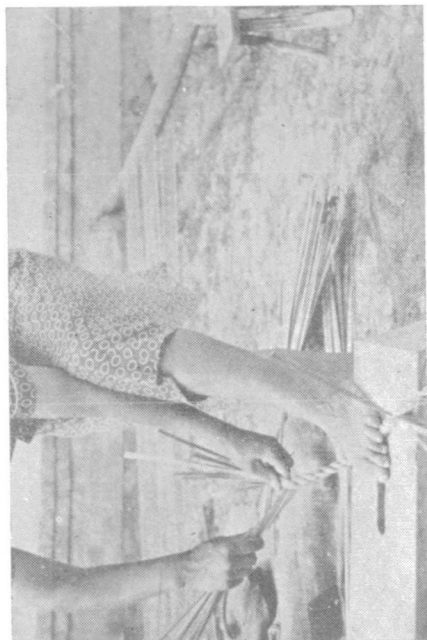
2. Hámizás

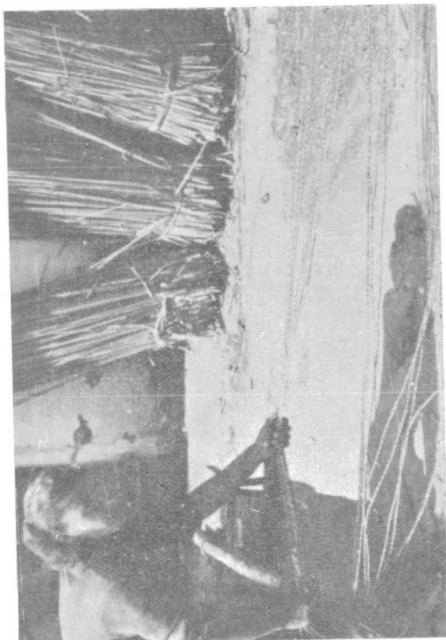
3. Hámizás

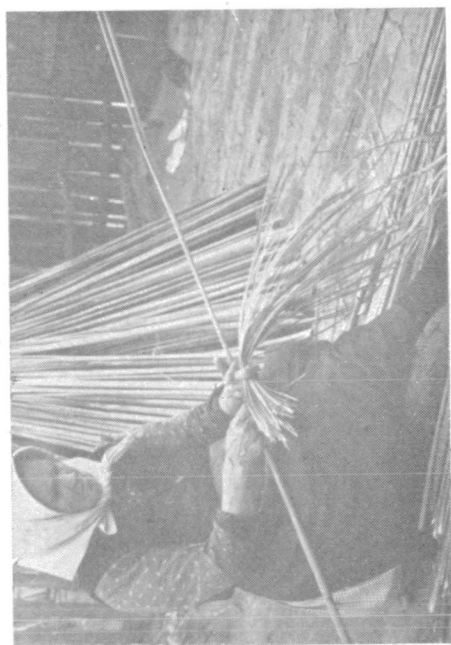
4. Sejmözés

6. A szatyor fülének fonása

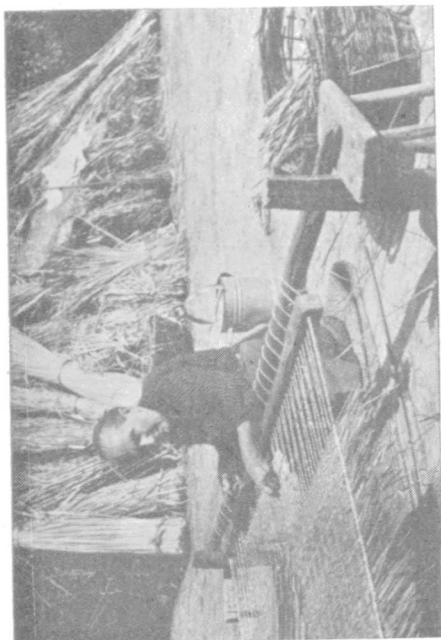
8. Az ijan fölötése

5. Sejmözés

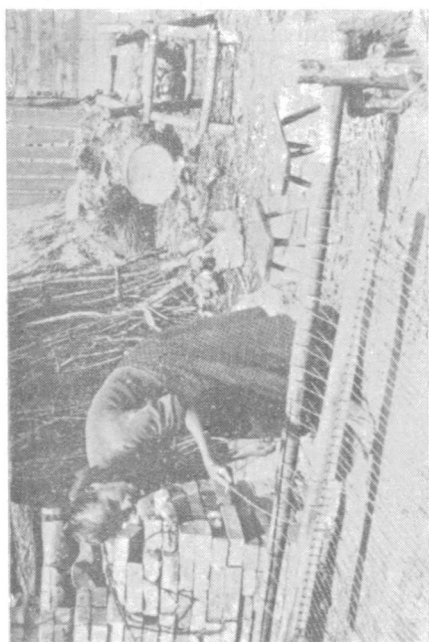
7. Az ijan sodrása

10. Szövés

12. Két bordába szövés

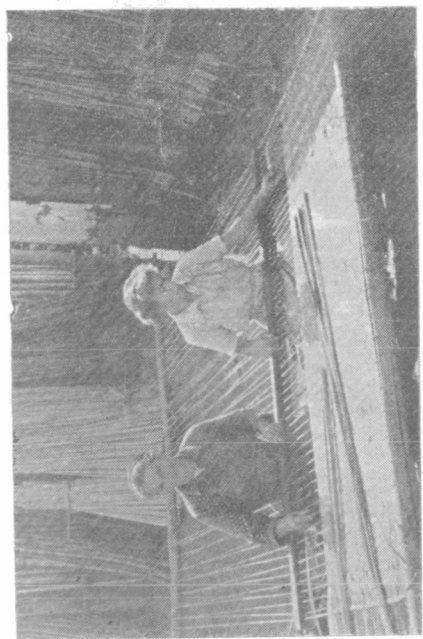
9. Az ijan möghúzása

11. A szövő mögparáholi az ijant

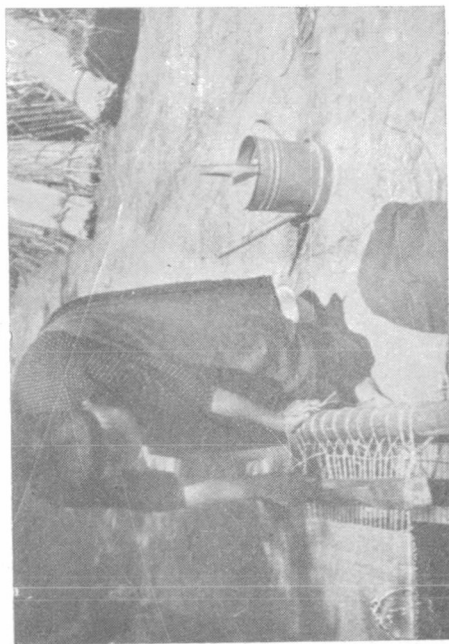
14. Szatyorszövés

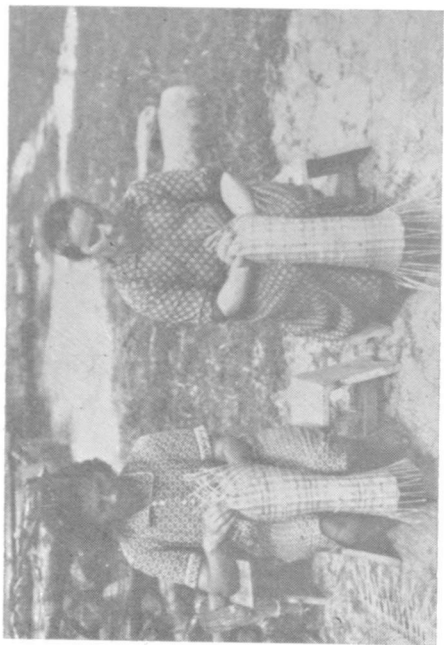
13. Bolondos szövése

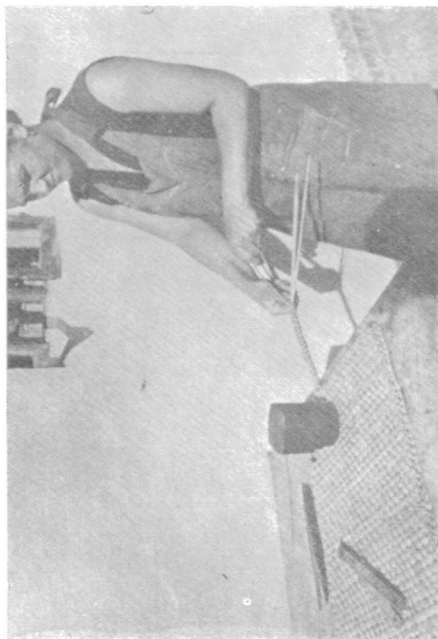
16. Bekötés ill. befűzés

15. A gyékény levágása

18. A szatyor bekötése

20. A győripáros fülének fonása

17. Lecsömbózás (letisztogatás)

19. Győripáros fonása

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Kikelet. MÉSZÖLY GEDEON megállapította, hogy „a *kikelet* szó az ősmagyarok téli szállásukról való kikelésükről vette 'tavasz' jelentését”, mikor legelő elfoglalására indultak (ÓMSzöv. 193). Ezért mondja *kikelet*-nek még ma is a magyar pásztorok nyelve a baromnak az istállóból a mezőre való kihajtásának idejét, és ezért nevezték *kelő üdő*-nek régen a rideg csordába kihajtott tehenet (i. m. 194).

A *kikelet*-nek erre a nomád pásztorkodás korára emlékeztető jelentésére mutat még a múlt század végén feljegyzett következő palóc adat is: „... a palócok számos községei — különösen ott, hol az elfoglalva tartott föld, csekélysege mellett még sovány is — '*kikeletkor*' munkát-kereső egész rajokat bocsájtanak ki.” (PINTÉR SÁNDOR: A palócokról, 15.)

De még inkább mutatja a *kikelet* eredeti jelentését ÚJFALYV SÁNDOR emlékiratainak az a részlete, melyben — 1854-ben — idősb Wesselényi Miklós ménésének a teelő aklokból tavaszi legelőre hajtásának ünnepélyét írja le: „Családi köre után legtöbb figyelmet pompás lóólaira és ménésire fordított (ti. id. Wesselényi Miklós). Tavasszal a szép ménésnek a teelő aklokból legelőre hajtása rendszerint saajátságos ünnepélyességgel történt meg. A kolompokkal és csengettyűkkel rakott, veres posztóval és szalagokkal fölékitett kanczákat és csilkókat, maga, fia, tisztjei, lovászhai s vendégei mindig lóháton, csinosan öltözködve harsona hang mellett kísérik ki a zsidói páratlan legelőkre. Ez nála a *kikelet* ünnepélye volt: mit főként földmivelő népnek soha sem kellene elmulasztani... Wesselényinek fővonása az eredetiség lévén, ezen ünnepélyt mindig saját modorában ülte meg. Egy ilyen magam is jelen voltam. Harsona riadás és ostor pattogás közt vonult el a díszes menet Zsidó tágas utcáin: mindön a zajtól néhány, a mostani szeszgyáron alóli kertek mellett aluvó sertés saajátságos rőfögéssel felrezzenvén, erre az ifjú Wesselényi tüzes paripája oly hatalmas oldal szökést tesz, hogy a rajta ülő fővel hull a kemény göröngyök közé s azonnal elájul” (ÚJFALYV SÁNDOR emlékiratai, Kolozsvár, 1941; 47).

MÉSZÖLY GEDEONnak a *kikelet*-ről írt szövejtése arra mutat, hogy idősb Wesselényi Miklós ménésének a teelő aklokból tavasszal ünnepélyes formák közt való legelőre hajtása nem egyénileg alkotott ünnepélye volt a földesúrnak, hanem a nomád magyar pásztorok honfoglá-

láselőtti legelőre kelésének emléke és hagyománya volt. Valószínű, hogy a nomád pásztorok tavaszi legelőre való kikelet-e pogány vallási ceremóniák mellett történt.

NYIRI ANTAL

Még egyszer az -n igei személyrag eredetéről. „Az -n igei személyrag eredetéhez” címen MÉSZÖLY GEDEONnak e rag lokatívuszi -n-ből származtáról vallott nézetéhez csatlakozva a Néprajz és Nyelvtudomány I, 105. lapján néhány adatot soroltam fel, amelyek azt bizonyítják, hogy az említett igei személyrag azonos a határozói igeneveken található, eredetileg lokatívuszi -n-nel. Azóta az ott említetteknel jóval korábbi és a kérdés szempontjából igen jelentős újabb adatokra bukkantam a Bécsi és a Jordánszky kódexben. Ezek az adatok régiségük mellett azért rendkívül figyelemre méltóak, mert latin forrásukból látható, hogy a fordítók nemcsak igeneves szerkezeteket, hanem egyes harmadik személyű igei állítmányokat is fordítottak magyar -n ragos határozói igenévvel. A Bécsi kódex Ruth könyvében ezt találjuk:

Ki módéc mikor mēdenēkneę kēlletuolna *hiuan* Nabuhodonozor Olofenēst ę vitēzinę feiedelmit es mōda ęnēki: Quod dictum cum placuisset omnibus, vocavit Nabuchodonosor rex Holofernem principem militiae suae, et dixit ei.” (BécsiK. 12).¹

Az idézett szövegrész *hiuan* igeneve a latin eredeti *vocavit* személyragozott igei állítmányának felel meg, tehát maga is igei állítmány értékű. Ez abból is kitetszik, hogy utána és kötőszóval kapcsolt, az előző mondatnál mint főmondatnál mellérendelő viszonyban álló tagmondat következik.

A Jordánszky kódex Máté evangéliumát tartalmazó részének első fejezetében ugyancsak ilyen szerepű határozói igenév fordul elő:

Ezek azért ezenkeppen *lewen*, hoę bel tell”eşjednek az ky mondvan vaęon vr Işthenthwl proffetanak myatta” (JordK. 358).

Az itt előforduló *lewen* egyes szám harmadik személyű igei állítmány szerepű, főmondat állítmánya, amelyhez *hogy* kötőszóval kapcsolt célhatározói mellékmondat tartozik. A latin eredetiben a megfelelő szövegrész így hangzik: „Hoc autem totum factum est, ut adimpleretur quod dictum est a Domino per prophetam” (Máté I, 22), tehát a *lewen* a *factum est* állítmányának felel meg. Ugyanezt az evangéliumi helyet a Münchener kódexben így találjuk: „mend ēz ke ļot hog bētellēşjednec mēl mondatot vrtol ppheta miat” (MünchK. 16). Itt tehát a *factum est* fordítása: *ļot*, vagyis a JordK. *lewen* igeneve és a MünchK. *ļot* állítmánya azonos mondatbeli szerepűek.

A fenti adatok is támogatják MÉSZÖLYnek az *n* igei személyrag eredetéről való véleményét, azt bizonyítják, hogy az igeneveken található *n* határozórag ilyen és hasonló mondatbeli szerepű igeneveken válhatott igei személyraggá.

VELCSOV MÁRTONNÉ

¹ Erre az adatra Bodnár Ferenc hívta fel a figyelmemet; ezúton is köszönöm!

Sík-vér. BEKE ÖDÖN a Nyr. 83: 226. lapján található szó- és szólás-magyarázatok között a fenti címmel ARANY JÁNOS *sík-vér* szaváról a következőket mondja: „A szót nyilván a költő alkotta, s példaképe a népi *síkvíz* volt, amelyet ARANY bizonyára ismert.”

Ezzel kapcsolatban legyen szabad felhívni a figyelmet arra, hogy ARANY *sík-vér* szaváról MÉSZÖLYnek is hasonló a véleménye, és ezt a véleményét már a Szegedi Füzetek I. kötetében, 1934-ben a következőképpen fogalmazta meg: „A *sík víz* példájára alkotta meg ARANY a *sík vér* költői kifejezést”. Ezután idézi a Szent László füve c. költeménynek azokat a sorait, ahol a *sík-vér* előfordul, s amelyeket BEKE is idéz (vö. SzegFüz. I, 18: A síkság és a róna szó eredete). Hasonlóan ír MÉSZÖLY e jelzős kifejezésről egyetemi segédkönyvében is (vö. MÉSZÖLY: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal 28). De nemcsak a *sík-vér*-ről, hanem a *sík víz*-ről s a *róna* szóról is igen részletes alak- és jelentéstani magyarázatokat találunk MÉSZÖLY idézett cikkében; a *rónáról* külön is: Nyelv és irodalom I, 7; (vö. MÉSZÖLY: Juhász Gyula darvadozása és Petőfi rónája).

VELCSOV MÁRTONNÉ

S Z E M L E

Ulisszes azaz Homérosz Odisszeája magyarul MÉSZÖLY GEDEON fordításában, Kodály Zoltán előszavával, Csillag Vera könyvdíszével. Bp. 1959, Terra, 477 p.

MÉSZÖLY GEDEON már több kiváló műfordítással megajándékozta irodalmunkat: Joannes Secundus Csókók c. művével, Seneca három tragédiájával, Ovidiusz Faëtonjával, Puskin Anyéginjével és Nulin gróf c. költeményével, Racine Fédrájával, legutóbb pedig Homérosz Odisszeájával.

Valamennyi műfordítását az illető mű fordításelméleti kérdéseinek tanulmányozása és elvi tisztázása előzte meg, s Puskin, Racine és Homérosz előbb említett halhatatlan művei fordításával kapcsolatban tanulmányai eredményeit közzé is tette.

MÉSZÖLY Anyégin fordításával kapcsolatban hadd említsük meg itt, hogy a felszabadulás után ez volt a legelső oroszról fordított irodalmi mű 1945-ben, és ez igen kiváló. HÁMORY ZOLTÁN erről a fordításról — a többi között — a következőket írta: „A legszebb magyar nyelven tolmácsolta a fordító Puskit. Vikár Béla Kalevala fordításához hasonlóan neki is egészen új fordítói nyelvet és magatartást kellett megteremtenie, dallamban, hangulati jelzőkben, a vers ütemében, szerkezetében, a jelzők kifejező erejében hasonulnia kellett az eredetihez.”

És MÉSZÖLY fordítása hasonult is hozzá: az Anyégin valóban puskin elvek szerint fordította le magyarra, híven tükrözvén az eredeti realista és bensőséges lírával megírt verses regény nyelvét és ritmusát, merítvén a népnyelvből is meg a régi nyelvből is úgy, mint ahogy Puskin is tette.

Nyilvánvaló, hogy Racinenak, a XVII. századi francia klasszikus drámaírónak Fédráját (1949-ben) racinei elvek szerint, az eredetihez hasonlóan, közép-sormetszetes, 6 + 6 és 6 + 7 szótagos nő- és hímrímes jambusokban fordította le MÉSZÖLY, mert ez a versforma a magyarban is megfelelt az eredeti hangulatának, tartalmának és a XVII., XVIII. századi klasszikus szemléletnek. Alkalmazkodott a fordító a francia klasszikus tragédiához még szókincsében is, kerülvén itt is minden népiest, ezért lett ez a fordítás is valóban méltó az eredeti műhöz.

A Fédra XVII. századi francia klasszikus tragédia, s szimmetrikus fölépítésű verssorainak formáját, ritmusát, zeneiségét és választékos

nyelvét a MÉSZÖLY-féle fordítás hüen és művészien érzékelteti, mert így stílszerű a magyar irodalomban is.

Ezzel szemben az *Odisszea* nem úgy klasszikus, mint Racine *Fédra*-ja, hanem úgy, mint az ókor egyik ránk maradt legtökéletesebb elbeszélő költeménye.

Az *Odisszea* — Marx szavával — „az emberiség normális gyermekkorának” csodálatos eposza, időszámításunk előtt a hétszáz évesekből való. BABITS szerint az *Iliász* is, az *Odisszea* is bizonyos értelemben népi költemények: „tejjel-mézzel folyók, ahogy Arany mondta. Kedvtelve festenek egy patriarkális régi világot, naiv, mondai hősökben gyönyörködnek, népmesei kalandokban tobzódnak. Népi költemények, — de úgy, ahogy magának Aranynak eposzai” (BABITS: Az európai irodalom története; 18. Bp., 1957; e kiemelés tőlem).

Másutt BABITS, a görög és római költészet szakavatott ismerője és olvasója „bájos, csodás és intim képekből összeszőtt történet”-nek mondja az *Odisszeát*, „mely félig népmese, félig kalandregény” (i. m. 23; az én kiemelésem). Megint másutt meg azt mondja: „Fele robinzonád. Másik fele családi história.” Továbbá: „Hiányzik a magas költői dikció is” az *Odisszeából* (i. m. 24). Felhívja BABITS a figyelmünket arra is, hogy „Az Odyssea bohás kutyája nem hasonlat. Szereplő személy az, akár a falánk koldus vagy az „isteni” kondás. Vagy a ruhamosó lányok, vagy maga a leleményes Odysseus” (i. m. 24—25).

BABITSnak az *Odisszeáról* megírt és itt idézett megállapításainak helyességében aligha kételkedhetik valaki, hiszen nemcsak költő ő, hanem műértő olvasó is, és a görög eredetit is a műértő szemével olvasta. Ha a mi irodalomszemléletünk sok mindenben eltér is a BABITSétól, azt, amit az *Odisszeáról* mond, ma is igaznak találjuk. Ulisszes társainak disznóvá varázslása, a főhősnek többszöri alakváltozása, az egyszemű óriás megvakítása, Ulisszes feleségének és a szolgáknak próbatétele sok egyébbel együtt valóban csupa népmese, csupa népköltészet. MARÓT KÁROLY, az ógörög irodalom hivatott tudósa is azt mondja, „hogy — az *Iliásszal* ellentétben — az *Odysseia* nyilván *nem* egy, az egész nemzet vagy nép sorsát érdeklő, általános jelentőségű történeti, illetőleg mondai hagyományt kerekít egységbe: az *Odysseia* *nem* nagyeposz. Itt egy a háborúban eltűnt férj családi ügyeiről — felesége, fia, házi dolgáról — van szó, amiknek pere hű és hűtlen cselédek, koldusok és házi állatok környezetében folyik le. Maga az állítólagos király, *Odysseus* sem túlságosan fejedelmi. Atyjától gyermekkorában megjelölt fákat kap ajándékba, s mikor húsz évi távollét után, mint a mesében, otthon ébred fel, első gondja, hogy a kapott ajándékok meglétét ellenőrizze. Így a népmesék szokták a királyt elképzelni, ez esetben jellegzetesen egy görög gazda képére” (Homeros „a legrégibb és legjobb”, 139—40. Egyet. ny. 1948). Másutt ugyanő ezt írja: „Az *Odysseus* bolyongásainak egész világa inkább a mesék országában keresendő, mint a térképen... szinte az egész *Odysseia* vajjon

honnán ered máshonnan, ha nem a népi mesékből, hajós-legendákból, paraszti elbeszélésekből stb.?” (Valamennyi ritkított kiemelés tölem való; i. m. 144.) Megint másutt ezt mondja MARÓT; „Itt nyilván népmesék, legendák, novellák és hasonló műfajok voltak a modellek...” i. m. 144).

Ha tehát BABITS olyan népi költeménynek minősíti az Iliászt és az *Odisszát*, amilyenek Aranynak az eposzai, és az *Odisszea* BABITS szerint félig népmese, félig kalandregény, MARÓT: szerint pedig az egész *Odisszea* népi mesékből, paraszti elbeszélésekből és hajós legendákból ered, és a főhős egész mivolta nem is fejedelmi, hanem inkább a nép által elképzelt király, és a tárgyhoz illően hiányzik is belőle a magas költői dikció, nem kifogásolhatja senki, hanem helyesnek kell mondanunk, hogy „Az *Odisszea* magyarra fordításának módszere” című tanulmányában MÉSZÖLY is ugyanezt a megállapítást teszi — függetlenül BABITStól és MARÓTtól —, és e megállapítása alapján az *ODISSZEÁT* párosrímű, felező tizenkettesben fordítja le magyarra, a mesés XVI. századi Árgirus királyfi és a XIX. századi János vitéz meg Toldi versformájában.

„A fordítás akkor igazán hű — mondja MÉSZÖLY —, ha nemcsak, hogy szépnek szép, hanem szépsége *olyan stílusú*, mint az eredetinek szépsége az illető másnyelvű irodalomban, s a magyar fordító akkor találja meg a kellő versalakot, ha a magyar nyelven lehetséges versalakokból azt választja ki az *Odisszea* számára, mely a magyar irodalomban olyan stílusértékű, mint a hexameter a régi görög költészetben... a műfordítás filológiája megköveteli, hogy az idegen nyelvű költeményből mindent, amit abban a költő mond, olyan stílusú szépségben hozzuk át nyelvünkbe, amilyenben az eredeti írva van. Persze, aki Homéroszt görögül akarja olvasni, annak csak a görög filológiára van szüksége, de aki Homéroszt magyarra fordítja, annak elő kell vennie a magyar filológiát is” (Az *Odisszea* magyarra fordításának módszere. Nyelv és Irod. II, 6; az én kiemelésem). Fordítása bevezetésében ezt így fejezi ki MÉSZÖLY: „Igazi filológiai fordítása (az *Odisszeának*) csak az, mely a költő szépségeit a magyar olvasóval lehetőleg úgy érezteti, mint az eredeti éreztette évezredekkel ezelőtt az egykori görög hallgatóval. E célt úgy érhetem el, ha megtartom fordításomban az eredetiből azt, ami a költő alkotása, kifejezési eszközét pedig, az egyéni tehetséggel gazdagított, hagyományos görög epikai nyelvet és verselést helyettesítem a magyar epikai nyelvvél és verseléssel.”

Ez a fordítási elv tapasztalható Arany Jánosnál is, ő is párosrímű tizenkettesben fordított Aristo *Őrjöngő Loránt* c. lovagi eposzának stanzaiból.

Arany János fordítói elveivel tehát nem áll ellentétben a MÉSZÖLYÉ, hanem azzal megegyezik.

Azt kell alaposan megfontolnunk, hogy MÉSZÖLY, mint a fentebb idézett helyen kifejti, nem azért nem fordította hexameterekben az *Odisszeát*, mert a hexameter nem szép a magyarban, hanem azért, mert irodalmunkban a hexameter sohasem volt versformája az olyan tárgyú költeményeknek, amilyen az *Odisszea*. Az *Odisszea* tárgyához, a (BABITS szavával szólva) félig népmeséhez, félig kaland-

regényhez vagy (MARÓT KÁROLY megállapítására gondolván) a népmesék elképzelte királyhoz hasonló Odysseushoz, a népi mesékből, hajós legendákból származó ókori verses elbeszéléshez a magyarban a felező tizenkettes illik, a magyar fül számára ez stílszerű, tehát az *Odisszeát*, a görög eredeti hangulatának érzékeltetése céljából felező páros rímű tizenkettesben fordítani magyar tárgy és formatörténeti szempontból helyes.

És mivel e halhatatlan mű a maga eredeti hangulatában és szemléletében magyar nyelvre csak felező tizenkettesben fordítható le, nyilvánvaló, hogy MÉSZÖLY GEDEON nagy gonddal, kiváló görög nyelvtudással és tárgyismerettel meg művészi verseléssel készült fordítása igen fontos szerepet tölt be a magyar irodalomban: a nagyközönség most már el is fogja olvasni az *Odisszeát*, nemcsak olvasatlanul dicséri majd annak szépségeit.

Aki ugyanis MÉSZÖLY fordításának olvasásába egyszer belefog, le nem teszi addig, míg végig nem olvassa. Belefelejtkezik a fülének és nyelvének oly természetesen, tárgyhoz illően, könnyedén folyó, szépen csengő verssorok olvasásába, és a tartalomnak meg a formának a fordításban oly művészi módon összefonódó egysége szinte varázserővel nyitja meg előtte a több mint kétezer éves mesés regénynek a világát.

Versformája, mint már említettem, felező tizenkettes (6 + 6), ez a magyar epika hagyományos alakja. Minden verssor két fonetikai szólamból áll, s az elsőnek mindig a hatodik szótagnál van a határa, a második fonetikai szólamnak pedig a tizenkettediknél. Ezt a hatodik és a tizenkettedik szótag után következő ritmushatárt sohasem sérti meg a fordító, ezért nyugodt, egyenletes lüktetésű, kellemes hullámszerű a versnek a folyása, olyan, mint magának az elbeszélésnek a menete:

Mostan egy bajnokról, || világot próbáltról,
Emlékezzél Muzsa, || sokat büjdosztáról:
Arról, ki lerontván || az isteni Tróját,
Járta sok nép földjét, || látta sok nép módját.

A verssorok végén — mint itt is — nagyon sokszor azonos alaktani szerkezetű azonos mondatrészek rímelnek, de ez nem hiba, hanem egyik fő szépsége a fordításnak, s a fordító tudatos törekvése annak a magyar verselési sajátságának az érvényesítésére, hogy a párhuzamos sorokban azonos időmértékű azonos mondatrészek legyenek azonos sorrendben, mint ahogy ez a magyarokon kívül más finnugor nyelvű népek verselésében is tapasztalható. Ennek a versformának a sajátosságait MÉSZÖLY fordításelméleti munkájában is, de másutt is fejtegeti (*Ómagyar szövegek* 243—50; *Az Odisszea magyarra fordításának módszere. Nyelv és Irodalom. II, 11.*). Ennek a verselési sajátságának a nem állandó, de nagymértékű érvényesítésével a fordító a legújabb magyar *Odisszea* archaikus színezetét formai tekintetben is művészi módon emeli ki:

Áthéne azonban *előbb odaszállott,*
 Nagy Ulisszes¹ mellé *megint odaállott,*
 Varázsló vesszővel *megint érintette,*
 Milyen egyszer volt már, olyan vénné *tette.*
 Rongyosat teremtett ruhát *megint rája,*
 Hogy meg ne ismerje kondása, ha látja,
 Nehogy aztán az majd nem bírván *magával,*
 Be Penelópéhoz fusson az *újsággal.*

Nincsen benne egy henye szó, nincsen benne semmi felesleges versortöltelék, s a fordítás az eredetinek tartalmához is, hangulatához is mindig hű.

A kifejezések hajlékonyságát MÉSZÖLY GEDEONnak gazdag magyar nyelve és virtuóz, de mégis egyszerű verselése biztosítja. A régi és a mai magyar nyelvi kifejezések szép szerkezetekben olvadnak össze a vers összeötvöző ritmusában és még a ritkább, de mindig helyén való szavaknak is egészen világos a jelentésük még azok előtt is, akik azt addig sohasem hallották:

S a kérők hajóját már a révben látja,
 Evező fölszedve, vitorla *főlfágyva.*

Boileau mondja és Maupassant idézi tőle a következőket:

Egy szó milyen hatalmas, ha a maga helyén van.

MÉSZÖLY *Odüssze*a-fordításában minden szó a maga helyén van, ezért minden szava hatalmas; a gondolat és a hangulat minden árnyalatára megvan a legodaillóbb kifejezése.

Mondatszerkezetei változatosak, de mindig természetesek; kifejezései tömörek, mégis világosak, de érzékletesek is, tehát költőiek is:

Ulisszes a kondást csakhamar követte,
 Kisvártatva ő is ment be a terembe;
 Mint szegény, vén koldus, támaszkodott botra,
 Lityegett-lötyögött a testin a rongya.
 Kőrísa-küszöbre belül-felől ült le,
 Ciprus ajtófélnék háttal nekidülve.

¹ Annak, hogy Mészöly *Ulisszes*t mond és nem *Odüsszeüszt*, hosszú-hosszú időre visszanyúló hagyománya van. A franciáknál *Odyssée*: az eposz neve, de annak főhőse: *Ulysse*. (Larousse, 161e Edition.) Ennek az elnevezésnek végső forrását Livius Andronicus latinra fordított *Odüsseájában*, illetőleg annak folytatói-ban sejtem, és nyilván oda vezethető vissza a magyar *Ulisszes* név is. Az olaszban is *Ulisse* a közhasználatú név, és nem *Odüsszeo*. (Enciclopedia Italiana XXXIV, 630; XXV, 178; az olasz adatokat BENEDEK NÁNDORNak köszönöm.) Furcsa volt és felemás, hogy a közelmúltban Magyarországon is forgatott Ulisszesről szóló film főhősét a szereplők *Ulisse* néven nevezték, a magyar feliratok viszont mindig *Odüsszeusznak*, holott nyelvünkben is megvan az *Ulisszes* vagy *Ulixes* alak. Az *Odüsszeüszt* kiejtése különben csak azoknak könnyű a magyarban, akik idegen nyelveken legalább is olvasnak, de a nép nem tudja kiejteni. Ne feledjük azt sem, hogy az *Odüsszeüszt* négy szótagos szó, az *Ulisszes* meg három, ezért a versben alkalmasabb a három szótagos *Ulisszes*. Helyes Mészöly fordításának *Zeus* névhasználatára is. Ezt abból is láthatjuk, hogy TRENCSENYI-WALDAFFEL IMRE Mitológiájában szintén a *Zeus* névalakot használja.

Olyan természetesen és egyszerűen folyik a vers sorról sorra, mint a közönséges beszéd és mint a népnek a költészete. Ez illik Ulisszes-mesés történetéhez és világához.

Az *Odisszea*, mint MARÓT KÁROLY is mondotta, valamikor népi forrásból buzgott egy nagy költő elé, egy Arany János-szerű költő elé, aki a maga költői tehetségével halhatatlanságot lehelt beléje.

Az *Odisszeának* ezt az eredeti, nagyon régi szemléletét és világát élte át újra MÉSZÖLY GEDEON, amikor magyarra fordította ezt a nagy művet, és részesévé tett minket is ennek a rég letűlt világnak, „az emberiség normális gyermekkorának”, könnyed, színes, dallamos és tartalomban meg szemléletben is hű fordítása által.

MÉSZÖLY GEDEON páros rímű felező tizenkettesben hangzó *Odisszea*-fordítása mellett szükségesnek tartom a hexameteres *Odisszea*-fordításokat is, mert a szépen gördülő hexameteres-fordításnak is sok híve van, s a szép hexametek valóban gyönyörködtetőek. De műfordításstílusbeli megfontolások alapján ugyanilyen szükséges a MÉSZÖLY-féle, páros rímű, felező tizenkettesekben hullámzó *Odisszea* is, mert belőle az olvasó az *Odisszea* világát az eredeti szépségeihez hasonló szépségekben ismerheti meg.

NYIRI ANTAL

MÉSZÖLY páros rímű, felező tizenkettesben fordított *Odisszeá*-ja nem „elveszett” *Odisszea* a magyarban és nem is „átköltetett”, hanem a nép részére az eredetihez méltó formában magyarul zengő görög elbeszélő költemény.

A Terra Könyvkiadó a szép műfordítást az *Odisszeához* méltó bordázott, famentes, zöldes papiroson, szép nyomással, Csillag Verának az ógörög életből vett művészi díszével, izléses vászonkötésben jelentette meg.

L

Végh József: Órségi és hetési nyelvatlasz, Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 189, 1 p. 2, 217 mell.

A gazdag anyagú, jól megszerkesztett táji nyelvatlasz: térképre vetített nyelvjárastanulmány, mely szemléletességével a leíró és a történeti nyelvtudomány számára más eszközökkel annyira aligha érzékelhető összefüggéseket és folyamatokat mutat meg és láttat be. Ezért a modern nyelvtudomány az ilyen tanulmányokat nagyon megbecsüli.

A magyar nyelvtudomány a nyelvatlasz-munkálatok tekintetében nemzetközi vonatkozásban meglehetősen elmaradt, de kárpótlásul majd valószínűleg olyan Magyar Nyelvatlasz kerül nyilvánosságra, mely — a külföldi tapasztalatokat is figyelembe véve — vetekedik a legjobb efféle külföldi munkákkal. Erre enged következtetni VÉGH JÓZSEFnek, a magyar nyelvjárások egyik kiváló szakértőjének a múlt évben megjelent „Órségi és hetési nyelvatlasz”-a, az első magyar táji nyelvatlasz is, mely egyszersmind a legjelentősebb nyelvjárastanulmány is a felszabadulás óta. Jelentőségét az is mutatja, hogy BÁRCZI GÉZA akadémikus, a Magyar Nyelvatlasz munkálatainak irányítója írt

hozzá Előszót. Megállapítja, hogy „Végh József táji nyelvatlasza... nemcsak úttörő jellegű, de egyszersmind kitűnő munka” (5. l.).

Mivel ez az első magyar táji nyelvatlasz, természetes, hogy általánosabb, elvi jelentőségű kérdésekkel is foglalkoznia kell a szerzőnek, azután meg a nyelvatlasz elkészítésének gyakorlati kérdéseivel is, amelynek pl. a hangjelölés, az adatok közlésmódja.

A szerző elvi jelentőségű fejtegetései a táji nyelvatlasznak a nagy-atlaszhoz való viszonyával, a nyelvjárások mivoltával és a nyelvjárashatárok kérdéseivel foglalkoznak. Ezek a problémák — a nyelvföldrajz sajátosságai miatt — állandóan foglalkoztatják a nyelvatlaszok szerzőit, érthető tehát, hogy e kérdések az első magyar nyelvatlasz szerzőjét, VÉGH JÓSEFET is állásfoglalásra készítetik. „Az ÖHA. — mondja a szerző — nem gyűjtési módszerében különbözik a MNyA.-tól, bár az alakok társadalmi érvényének a megállapításában, a finomabb különbségek jelölésében igyekszik valamivel többet nyújtani (l. 81. l.), hanem anyagában és feltételeiben. Anyagát illetően az a különbség, hogy a MNyA. az egész magyar nyelvterület szempontjából fontos jelenségeket vette fel kérdőívébe. Az ÖHA. pedig a táji nyelvatlaszok számára megállapított közös törzsanyag kötelező figyelembevételével (l. 52. l.) elsősorban olyan hangtani és alaktani kérdéseket vizsgál, megfelelő számú példaszóval, amelyek az őrési és hetési nyelvjárás sajátos kérdései (erről bővebben l. 52—6. l.). Feltételeit illetően pedig abban, hogy míg a MNyA. általában a községek 10 %-át vizsgálja, az ÖHA. települési, történeti szempontból egységes és egymáshoz közel álló két tájegységet tanulmányoz és e területen minden lakott hely kutatópont. Ez a tény önmagában megszabja a közvetlen közlelőre való szemléletmódot. Az ÖHA. mint általában minden ezután készülő magyar táji atlasz, a MNyA.-énál jobban mutatja — ahogy ezt Bárczi és Jaberg programként kijelöli — a nyelvi jelenségek terjedésének módját, a különböző alakok egymásba csapását, a harc kimenetelét, az egyes nyelvjárési egységek kölcsönös egymáshatását, továbbá a MNyA.-énál valamivel pontosabban ábrázolja az egyes nyelvi alakok társadalmi érvényét és a nyelvi dinamikának, a régi és új nyelvi alakok harcának kérdéseit. Így tehát az ÖHA. nemcsak az illető nyelvjárásokra vonatkozó ismereteinket gazdagítja bizonyos vonatkozásban, hanem nyelvi szociológiai (és részben biológiai), továbbá általános nyelvészeti szempontból is többet óhajt nyújtani, mint a MNyA.” (21—22. l.).

VÉGH JÓSEFnek ez a felfogása és ennek érvényesítése az ÖHA.-ban helyes.

A nyelvjárások kérdésének vitájában a szerző — helyesen — a nyelvjárások megléte mellett foglal állást, s a nyelvjárashatárok megvonását főképpen hangtani sajátosságok alapján tartja lehetségesnek.

Majd áttér kutatóterületének földrajzi, történeti, néprajzi és — röviden — nyelvi jellemzésére, s e jellemzéseket néprajzi és táji szempontból szép és értékes fényképekkel egészíti ki.

Az őrési községeken kívül felvett a szerző néhány Örséggel határos községet is, hogy szemléltesse: meddig terjednek az őrési nyelvi sajátosságok, és bemutassa az Örség nyelvjárásával kapcsolatos átmeneti

nyelvjárasterületek sajátosságait. Hasonló okból vett fel a történeti Hetés peremén is néhány dél-göcseji községet.

A hetési nyelvjárás, mint VÉGH JÓZSEF megállapítja, rokon ugyan az őrséggel, de némely hangtani és alaktani sajátosság ez utóbbitól mégis elkülöníti. Archaikusabb is az őrségénél. Ezért nyelvjárástörténeti szempontból is igen tanulságos és megokolt az azonos őrségi és hetési nyelvi jelenségeknek közös térképlapokon való szemléltetése. Így jobban szembeötlik pl. az azonos nyelvi jelenségeknek sokszor különböző fejlődési foka is már az egymással szomszédos, rokon nyelvjárásokban is, pl. a hetési nyelvjárásnak az őrséggel szemben való archaikusabb volta.

A szerző igen alapos előtanulmányok után fogott hozzá úttörő munkájának megírásához. Évtizedek óta foglalkozik nyelvjárásaink tanulmányozásával, és több jeles tanulmányt is írt ebben a tárgykörben. Három évig élt az Őrségben mint a celldömölki gimnázium tanára, és ez alatt az idő alatt alaposan megismerte az őrségi és hetési nyelvjárást. Lelkiismeretesen áttanulmányozta a kiváló külföldi nyelvatlaszokat és azoknak módszereit. Ilyen előzmények után gyűjtötte össze nyelvatlaszának anyagát 1952—53-ban, majd több alkalommal ellenőrizte és kiegészítette anyagát. 1955-ben megjelent a MNy-ben 9 próbatérképe. 1956-ban a szemléltetést teljesen átdolgozta és leegyszerűsítette, majd nagy gonddal elkészítette az atlaszhoz való jegyzeteket is.

Ezek a tények már önmagukban is megmagyarázzák, hogy miért kitűnő munka a VÉGH JÓZSEFÉ. Szakértelem, lelkiismeretesség és nagy tárgyszeretet sugárzik belőle, s mindennek az a következménye, hogy adatai megbízhatók, nyelvszemlélete helyes, feldolgozási módszere jó. Bizonyára sok tanulsággal szolgál majd a Magyar Nyelvatlasz elkészítéséhez is, de főképpen a többi táji nyelvatlasz szerzőinek jelent majd követendő példát, illetve alapos előképet.

Mivel a nyelvterület minden lakott helye (47 falu) kutatópontként szerepel, és a hangtani meg az alaktani adatok a nyelvjárás jellemzésére alkalmasak, a nyelvjárási térképek hű képét adják az egyes nyelvi jelenségek szövevényének: az őrségi és hetési nyelvjárás egymáshoz való viszonyának, a nyelvjárási és a köznyelvi alakok egymással való harcának, az utóbbi terjedésének, az előbbi fogyásának és az átmeneti sajátosságok fokozatainak meg határainak.

217 térképlap mutatja a megvizsgált nyelvjárás hangtani, alaktani és szóföldrajzi sajátosságait. 64 térkép hangtani, 102 térkép szó- és mondat-alaktani, 35 térképlap szóföldrajzi kérdéseket szemléltet, 9 lap a hangtani jelenségekről ad összesítő tájékoztatást, 2 lap pedig a feltételes mód tárgyas ragozásáról.

Egyes nyelvjárási jelenségeket, a legjellemzőbbeket, bőségesen tárgyalja és szemlélteti a szerző. Így pl. a labiális ü-zést, a labiális ö-zést, a zárt, rövid i-zést, a zárt u-zást, ü-zést többtagú szavak végén és a birtokos személyragozást.

A térképlapok áttekinthetők; a térképlapokon együtt szereplő jelek és adatok jól megférnek együtt. Sőt a jelekre az adatok mellett szerintem feltétlenül szükség is van! Pl. a 40. térképlapon a *kesztyű* hang-

változatainak jelölésére szolgáló ábrák igen áttekinthetővé teszik az eredeti nyelvjárási *keszte* ~ *keszti* alaknak a köznyelvi *kesztyű*-vel való harcát s a *keszté* ~ *kesztyű* vegyüléséből keletkezett *kesztyé* változat elterjedtségét. Hasonlóképpen a *disznuólet* ~ *disznuólés* (89), *disznuóletre* ~ *disznuólésre* (90), *sorozat* ~ *sorozás* (91), *sorozatra* ~ *sorozásra* (92), *vetet* ~ *vetis* (93), *vetetko*, *vetetidün*, *vetedbe* ~ *vetübe* ~ *vetizsbe* stb. (94), *huófuját* ~ *huófujatik* stb. (95) változatokat is a megfelelő térképlapokon lévő szavak és jelek.

Megállapíthatjuk, hogy a térképlapok anyaga nagy gonddal van összeállítva, és az őrségi és hetési nyelvjárás fővonásait hangtani és alaktani szempontból jól szemlélteti. Talán nem ártott volna az alanyi ragozású múlt idejű igealakok 3. személyére is szánni néhány térképlapot, mert tudjuk pl., hogy Hetés déli részén *iottun*, *hosztun* stb. féle alakok vannak.

A szóföldrajzi térképlapok is igen érdekesek, de úgy gondolom, hogy lehetnének ezek még tanulságosabbak is. A szóföldrajzi kérdéseket megvilágító néhány rajz és térkép igen alkalmas az illető szó jelentéstartalmának szemléltetésére.

„A térképlapok használatát megkönnyítő jegyzetek” (103—140. l.) nagyon jók. Nemcsak arról világosítanak fel, hogy mit akarnak szemléltetni az egyes térképlapok, hanem teljes távlatú tájékoztatást nyújtanak az illető nyelvjárási jelenségnek a többi magyar nyelvjárasterületen található összefüggéseiről, illetőleg hatásáról is. A labiális *ü*-zés szemléltetésével pl. 6 térképlap (1. *ing*, 2. *ingét*, 3. *idő*, 4. *mieink*, 5. *kifizetik*, 6. *hiszem*), a labiális *ö*-zés jellemzésével pedig 4 térképlap foglalkozik (8. *szemem*, 9. *ütötte*, 10. *édes*, 11. *édesanyám*); mind az *ü*-zést, mind pedig az *ö*-zést külön jegyzet foglalja össze és magyarázza meg, s idézi a megfelelő irodalmat is. Hasonlóképp jár el a szerző a többi nyelvjárási jelenségeket szemléltető térképlapok jegyzeteiben is.

Nyelvjárás kutatók, nyelvatlaszkészítők nagy haszonnal tanulmányozhatják a Függeléket, melyben a községekre és az adatközlőkre vonatkozó tájékoztatások vannak, továbbá a szerző által használt kérdező mondatok.

Ismertetésem végére érve BÁRCZI GÉZÁNAK ahhoz a megállapításához kell visszatérnem, hogy VÉGH JÓZSEF táji nyelvatlasza csakugyan: nemcsak úttörő jellegű, hanem kitűnő munka is. Ennek hangsúlyozásával szeretnék tenni egy-két kiegészítést VÉGH JÓZSEF egyik-másik problémájához. A 100. és a 101. térképlapra vonatkozó jegyzet azt mondja, hogy a *Sándorokho* = 'Sándorékhoz', *Galambosokho* = 'Galambosékhoz' alakok kialakulása még megfejtésre vár" (118. l.). — Nem más ez, mint a *Sándor* és *Galambos* családnevek többes *k*-jellel való alakja: *Sándorok*, *Galambosok* = 'a Sándor család tagjai', a 'Galambos család tagjai'. Kétségtelenül igazolják ezt a szerző által is említett ormánysági „*Berták* színnyik” = 'Berták színje' és a „háborkonnak Szilvákná” = 'veszek-szenek Szilváéknál'. A *Berták* = *Berta* családnév *-k* többes jellel, *Szilvák* = *Szilva* családnév *-k* többes jellel. — A *kilincs* szóról szóló jegyzetben (109. l.) a szerző a következőket mondja: „A szó hangalakja országszerte általában *kilincs*, de érdekesek (az én kiemelésem, Ny.

A.) az északkeleti *kalincs*, a palóc *kálincs*, csángó *galincs*, és a nyugat-dunántúli *kélincs*, *kölincs*, *kelliñcs*-féle alakok (MNYA).” Bizony érdekesek ezek, jól mondja a szerző, ezért nem is lehet a *kilincs* francia jövevényszó, hanem magyar eredetű (vö. MÉSZÖLY: Ómagyar szövegek, 170). — A *jön* igét Szentesen *gyün*-nek ejtik, pedig Szentés Tiszántúlon van (vö. ÓHA. 115, a *jön* térképalapjáról).

A tárgyas igeragozás történetéről szóló tanulmányok között (123. l.) meg kellett volna említeni a következő munkát is: MÉSZÖLY GEDEON: A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. Bp. 1931. — Az órségi 'machina textoria, weberstuhl' jelentésű *fajz* (vö. 129. l.) megvan Göcsejben is *fajsz* alakban (vö. GÖNCZI: Göcsej, 512). Az a gyanúm, hogy a *fa* fn. származéka. Erre mutat az is, hogy pl. Somogyban a szövőszék neve: *szűjőfa*. — „Eörségnek leírása, úgymint: Annak természete, Története, Lakosai, ezeknek szokásai, nyelv- szokása, a melyeket öszve szedegetett NEMES-NÉPI ZAKÁL GYÖRGY 1818. — Esztendőben” — (megemlíti VÉGH JÓZSEF művének 46. lapján) ki van adva az Ethnographia 28. évf.-ában (99—112); MÉSZÖLY GEDEON tette közzé.

Ezek az apró kiegészítések — látható is — nem érintik a tanulmány lényegét és értékét; az ismertetés kellő módon hangsúlyozta az első magyar nyelvi táji nyelvatlasz tudományos jelentőségét, mintaszerűségét. A szerzőt elismerés illeti kitűnő munkájáért, az Akadémiai Kiadót pedig köszönet a gondos és szép kiadásért, a térképek sikerült kiviteléért.

NYIRI ANTAL

J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igekötők (Meg; el, ki, be, fel, le). Akadémiai Kiadó, Bp., 1959.

A szerző kandidátusi értekezését izléseesen egyszerű külső formájú kiadásában veheti kézbe az olvasó. A könyv természetesen tartalmazza azokat a kiegészítéseket is, amelyek a nyilvános vitában elhangzott bírálatok, javaslatok alapján a disszertáció egyes részeit érintő átdolgozást kívántak meg (I. OK. XI. 235—240).

Az „Előszó”-ban a szerző így jelöli meg munkájának célját: „Dolgozatom a leggyakoribb és legfontosabb magyar igekötőknek a mai irodalmi és köznyelvben való használatát kívánja bemutatni.” Később: „Kutatásaimat... nem korlátoztam a jelen és a közelmúlt nyelvére, hanem a források összeválogatásával, egy-egy jellegzetes mű vizsgálataival át akartam fogni a nyelvtörténetet a kódexek korától napjainkig.” (5). A feladat tehát: a történeti háttér vázolása után a jelen nyelvi állapotának ismertetése és magyarázata.

A mű első fejezetében (Mi az igekötő?) részletes ismertetést találunk az igekötő mivoltával foglalkozó irodalomról. A különféle véleményekből a következő tanulságok vonhatók le: „...az igekötő határozószószerű szó, amely rendszerint igék kíséretében fordul elő”, az igekötős ige alakilag szintagmaszerű, az igekötő és az ige kapcsolata

összetételszerű. (14). A forgalmi meghatározás tehát — nagyon helyesen — szótani, nyelvtani (alaktani) és jelentéstani kritériumok alapján történik az igekötő hármas szerepének megfelelően, rámutatva, hogy az egyes funkciók felismerése csak akkor lehetséges, ha az igekötős igét *mondatban*, tehát konkrét megnyilatkozásban vizsgáljuk (15).

Az igekötők eredetére, fejlődésére vonatkozóan az eddigi kutatások eredményeinek összefoglalását a második, „Az igekötők alaki kérdései” című fejezetben találjuk. A szerző a kérdés problémáival kapcsolatban igen tájékozott, az anyagot jól összefoglalja, rendszerezi — nagy kár azonban, hogy önálló vizsgálódásai alapján kialakult véleményét óvatosan, tehát igen sokszor homályosan ismerteti. Amikor pl. így ír: „Az *ee* valószínűleg az *ë* jele” (21), akkor nehezen dönthető el, vajon ez a *valószínűleg* határozott kételkedést fejez-e ki pl. az ÉrdyK. *ee* hangértékével kapcsolatos majdnem általánosan uralkodó felfogással szemben (vö. pl. NÉPRAJZ és NYELVTUDOMÁNY, 1957. SZEGED. 111—124, és 1958. 79—93). Talán a minden áron tömörítésre való törekvés magyarázza meg azt a módot is, ahogyan kurtán-furcsán „cáfolja” MÉSZÖLY nézetét a *fel* igekötő eredetével kapcsolatban a KTSz. egy „fele” írásmódú adatai alapján: „... *felé* (*fölé*) nem lehet, mert nincs a szövegkörnyezetben olyan szó, melyre utalna.” (26). Ez azért ellentmondásos cáfolat, mert MÉSZÖLY szerint, — maga J. SOLTÉSZ KATALIN állapítja meg —, „... a *lativus-ragos felé* alak... sehol sem mutatható ki.” (26). Nem érthető, miért kell MÉSZÖLYnek szemére vetni, hogy a KTSz.-nek ez az adata elkerülte a figyelmét, ha MÉSZÖLY szerint a *felé* nem mutatható ki adatszerűen — ez az adat pedig SOLTÉSZ szerint sem olvasható *felé*-nek!? Írásmód-olvasat: különböző fogalmak, ezt nyilván a szerző is tudja, jobban kellett volna azonban vigyáznia — egyébként szabatos — fogalmazásának félreérthetlenségére. E kisebb „stilushibák”-tól eltekintve ez a fejezet is alapos műgondról, a régebbi és a modern elméletek széleskörű ismeretéről tanúskodik; a leginkább elfogadható felfogások nyelvjárási adatokkal is bizonyíthatnak.

A következő nagyobb fejezetcsoport a tanulmány fő részének tekinthető: a *meg, el, ki, be, fel, le* igekötők gazdag kapcsolódási lehetőségének mai nyelvi rendszerbeli bemutatása. Az egyes igekötők használatára új rendszerezést nem találunk: a *meg, el* igekötőknél BUDENZ, a *ki, le* és részben a *fel* igekötőknél KUNOS IGNÁC, a *be*-nél KOMÁROMY LAJOS kategorizálása az irányadó, az alap. Ezekre a néhol részleteiben, néhol lényegében „megjobbított” alapokra azonban hatalmas épületek emelkednek: a szerző hetven forrást dolgozott fel (ebből harminckettőt teljesen!). A legrégebbi nyelvemlékeinktől kezdve a kódexeken keresztül napjainkig eljutunk. Az irodalmi nyelven kívül az igekötők funkcióit a modern nyelvi rétegekben a *Béke és Szabadság*, a *Szabad Nép*, a *Technika* stb. egy-egy számának vizsgálata mutatja be. A módszer: leíró jellegű rendszerezés, majd az egyes igekötők legkülönfélébb szerepének megvilágítása nyelvtörténeti példákon, végül (pontos!) statisztika.

Persze a leíró és történeti szempont egyidejű alkalmazása, mint mindig, most is igen sok bonyolult kérdést vet föl. Az igekötő és az ige

viszonyának problémája — több más fontos mozzanat mellett — elsősorban *jelentéstani*. A tanulmányban — akarva, akaratlanul — ennek megfelelően a legnagyobb teret a jelentéstani vizsgálódások foglalják el. A jelentés mindenekelőtt a nyelvérzék dolga. A jelenben élő — nyelvész — nyelvi érzékenységét, tudatát a jelen nyelvi állapot alakítja, formálja, nem szabad tehát zokon vennünk, ha SOLTÉSZ a történeti példákat — némi túlzással mondva — illusztrációkként használja fel. Történeti nyelvérzék nincs, és — sajnos — nem is lehet. Abban azonban igazat kell adnunk a kandidátusi disszertáció bírálóinak, hogy a történeti példákkal takarékosabban kell bánni, ha semmi újat nem mondanak, inkább mellőzzük őket.

Hasonlóképpen helyeselhetjük DEME LÁSZLÓnak azt a véleményét (I.OK. i. h.), hogy a szerző túlzottan rendszerez. A kutató előtt — kétségtelen — a nyelvi jelenségek változatos, bonyolult rendszerbe, sőt rendszerekbe vonhatók, de nem szabad megfelekedezni arról, hogy ugyanezen nyelvi jelenségek a tudat síkján, a beszédben, tehát a nyelvi valóságban nem alkotnak semmiféle rendszert. Röviden szólva: a strukturalista nyelvész *leír*, és nem *magyaráz!* A jelentéstani magyarázat csak lélektani-logikai alapon történhet. Egy példa: „Melléknévből képzett, vmilyenné válást jelentő igékből *meg*-gel is alkothatunk perfektívumot. A két igekötő hasonló használata közt az a különbség, hogy az *el* a folyamatot, a *meg* az elért állapotot hangsúlyozza. *Elfehéredik* pl. vkinek az arca, mikor úgyszólván szemünk láttára válik fehérré, *megfehéredik* a haja, mikor az ősz szálok észrevétlen szaporodása következtében egyszerre csak fehérnek látszik.” (70). Ez a tény így igaz! Ha azonban a tényt ugyanakkor magyarázatnak is tekintjük, tehát a jelentéskülönbséget a két igekötő használati értékéből, egymáshoz képest ellentétes funkciójából vezetjük le, és *csupán ebből*, akkor ebből az következnék, hogy pl. az „*el-fehéredik* a haja” kifejezés azt jelentené: valakinek a haja szemünk láttára fehérré változik, ami — nyilvánvaló képtelenség. Nem igekötők állnak egymással szemben, ha egyáltalán szemben állnak, hanem igekötős igék, melyeknek igekötős mivolta — esetleg — nem is lényeges.

Ha tehát felismertük SOLTÉSZ munkájának ezt a leíró, rendszerező jellegét, és nem keresünk minden áron értelmezést, okadatolást is a kategorizálásban, ha szó szerint értjük célkitűzését, mely nem más, mint az igekötők használatának bemutatása: akkor ezt a tanulmányt a maga nemében igen hasznosnak mondhatjuk. Csak sajnálhatjuk ezért, hogy az „elengedhetetlen” magyarázat néhol nem megy túl egyes régebbi szerzők primitív megfogalmazásain. Pl. a *fel* perfektív funkciójával kapcsolatban, KUNOS: „az ige kifejezte fogalom valamire felvetődik.”, pl. „...*felseper*...” (??) (130); vagy a *le* igekötő használatának IV. pontja, KUNOS: „A cselekvés lemegy, a hol többé nem látjuk.” (*lezár*...) (141).

Befejezésül a szerző az igekötők fő funkcióival, az összetett igekötővel, az igekötő önálló használatával és szórendjével foglalkozik.

Pontos disztinkción alapuló rendszerezésével, gazdag példaanyagával — amely tulajdonságok egyébként a tanulmány legvonzóbb érényei — talán ezt a részt hasznosíthatják majd legjobban a magyar nyelvtant tanító tanárok. De mindenképpen hasznos volt a könyv megjelentetése, mert a szakembernek a tanulságokon kívül bőséges nyelvi anyagot, az anyanyelvét szerető nagyközönségnek pedig — főleg időszerű nyelvhelyességi kérdések megvizsgálásával és megoldásával — nagy segítséget nyújt nyelvünk megismerésében és ápolásában.

BODNÁR FERENC

TARTALOM

<i>Mészöly Gedeon</i> : Miscellanea II.	5
<i>Hajdú Péter</i> : Szöveg és dallam viszonya a szamojéd énekekben	19
<i>Bakos Ferenc</i> : A sztrájk és fogalomkörének magyar kifejezései	31
<i>Nyíri Antal</i> : Ugor vagy finnugor eredetű-e szó szavunk?	57
<i>Rácz Endre</i> : Rövidüléssel alakult becéző nevek a XIV. században	69
<i>Bálint Sándor</i> : Adatok Újkígyós népeletéhez	85
<i>Szádeczky Kardoss Samu</i> : A Tisza nevének története a honfoglalásig	99
<i>Velcsov Mártonné</i> : Testrésznevekből alakult mértékneveink története. II. Öl	115
<i>Bodnár Ferenc</i> : A mondat és a predikativ viszony vitás kérdései	129
<i>Bóna Júla</i> : A haraszi nyelvjárás szókinccse	135
<i>Ilia Mihály—Juhász Antal</i> : A tápai gyékényszövéés és szókinccse	149

Egyéb közlemények

Nyíri Antal: Kikelet. 183. *Velcsovné Tóth Katalin*: Még egyszer az *-n* igei személyrag eredetéről. 184. *Sik-vér*. 185.

Szemle

Mészöly Gedeon: *Ulisszes, azaz Homérosz Odisszája magyarul* (Nyíri Antal). 186. *Végh József*: *Örségi és hetési nyelvátlasz* (Nyíri Antal). 191. *J. Sol-tész Katalin*: *Az ősi magyar igekötők* (Bodnár Ferenc). 195.